

Η γυναίκα **συμμετέχει**
Η πολιτική **αλλάζει!**

ΔΟΜΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

2^η ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΗ: Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

2^η

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Δομές Πολιτικής Εξουσίας

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

2^η

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Δομές Πολιτικής Εξουσίας

ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

ΑΘΗΝΑ 2014

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ:

II. Δομές Πολιτικής Εξουσίας

ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (ΚΕΘΙ)

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΠΑΡΑΓΩΓΗ

ACCESS ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α.Ε.

ΣΧΗΜΑ

17.5 x 25

ΣΕΛΙΔΕΣ

128

ISBN

978-960-6737-31-2

A Θ Η Ν Α 2 0 1 4

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (ΚΕΘΙ)

Χαρ. Τρικούπη 51 & Βαλτετσίου, 106 81 Αθήνα

Τηλ.: 210 3898000, Fax: 210 3898058

E-mail: kethi@kethi.gr, kethi@gynaikes-politiki.gr

www.kethi.gr

www.gynaikes-politiki.gr

Το Έργο: «**Ενθάρρυνση και υποστήριξη της συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής**» υλοποιείται από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας και εντάσσεται στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα: «**Διοικητική Μεταρρύθμιση 2007-2013**» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
Πρόλογος της Γενικής Γραμματέως Ισότητας των Φύλων	9
Πρόλογος της Προέδρου του ΔΣ του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας	11
Λίγα Λόγια για το Έργο	13
Εισαγωγή-Στόχος του Εγχειριδίου	15
Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση	20
Κεφάλαιο 1	
Ιστορικό της Σχέσης Γυναίκες και Πολιτική. Το Φύλο της Πολιτικής Θεωρίας και της Φιλοσοφικής μας Παράδοσης	21
Ερωτήματα προς Συζήτηση	31
Κεφάλαιο 2	
Το Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα, το Σύνταγμα του 1975 και οι Αναθεωρήσεις του	33
Ερωτήματα προς Συζήτηση	59
Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση	60
Κεφάλαιο 3	
Γυναίκες και Πολιτική στην Ελλάδα	63
α. Ιστορικό Απόκτησης Πολιτικών Δικαιωμάτων και Φεμινιστικές Διεκδικήσεις	65
Ερωτήματα προς Συζήτηση	76
β. Στοιχεία και Αιτιάσεις της Μειωμένης Γυναικείας Παρουσίας σε Δομές Πολιτικής Εξουσίας	77
Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση	83
Κεφάλαιο 4	
Ευρωπαϊκοί Θεσμοί, Όργανα και Λειτουργίες. Πολιτικές για το Φύλο	87
Ερωτήματα προς Συζήτηση	98
Κεφάλαιο 5	
Διαφορετικές Προσεγγίσεις στον Τρόπο Αντιμετώπισης της Μειωμένης Γυναικείας Πολιτικής Παρουσίας. Η Ελληνική Συζήτηση για τις Ποσοστώσεις	99
Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση	114
Συμπερασματικές Παρατηρήσεις	119
Βιβλιογραφικός Οδηγός για Περαιτέρω Εμβάθυνση	123
Βιβλιογραφικές Αναφορές	123
α) Ελληνόγλωσσες	123
β) Ξενόγλωσσες	127

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Συμπληρώνονται φέτος 60 χρόνια από τη στιγμή που για πρώτη φορά η Ελληνίδα κρατά εκλογικό βιβλιάριο στα χέρια της με το οποίο μπορεί να συμμετέχει στην εκλογική διαδικασία. Ήταν οι εκλογές του 1953 που ανέδειξαν την Ελένη Σκούρα πρώτη Ελληνίδα Βουλευτή. Μόλις τον προηγούμενο χρόνο είχε κατοχυρωθεί διά νόμου το δικαίωμα του «εκλέγειν» και «εκλέγεσθαι» για τις Ελληνίδες.

Ο πολυετής αγώνας για τη σημαντική αυτή κατάκτηση βρήκε σθεναρή αντίσταση από το ανδρικό φύλο. Αρκετοί ήταν εκείνοι που επωνύμως και δημοσίως δε δίστασαν να χλευάσουν τη διεκδίκηση ενός δικαιώματος που σήμερα φαίνεται αυτονόητο. Η ελληνική κοινωνία δεν αποδέχθηκε τη γυναίκα ως κοινωνικά και πολιτικά ενήλικο άτομο, παρά μετά τα μέσα του 20^{ού} αιώνα.

Σήμερα, η γυναικεία υποψηφιότητα και συμμετοχή σε ανώτατα αξιώματα της δημόσιας ζωής ή θέσεις ευθύνης σε εθνικούς και ευρωπαϊκούς θεσμούς, δεν προκαλεί βεβαίως μειδιάματα. Συχνά δε αποτελεί θεσμική απαίτηση με τη μορφή των ποσοτώσεων και παρακολουθείται, ρητά ή άρρητα, ως δείκτης προόδου του πολιτικού μας πολιτισμού και της ποιότητας της δημοκρατίας.

Τις τελευταίες δεκαετίες αρκετές Ελληνίδες έχουν επιδιώξει, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία, να αναμετρηθούν με άρρενες συν-υποψηφίους τους για μια θέση στη δημόσια ζωή. Κάποιες επιτυγχάνουν τον στόχο τους, κάποιες όχι, λυγίζοντας από το βάρος πολλαπλών ευθυνών, χωρίς ουσιαστική υποστήριξη και συνθήκες συμφιλίωσης επαγγελματικής και προσωπικής ζωής. Κάποιες για να επιβιώσουν υιοθετούν «ανδρικά» πρότυπα που δεν ανανεώνουν επί της ουσίας τον πολιτικό λόγο, αλλά και δεν προωθούν το γυναικείο αίτημα. Όλες όμως αργά ή γρήγορα θα συναντήσουν «γυάλινες οροφές» που καθιστούν σχεδόν ανέφικτη την ισότιμη πρόσβαση σε όλες τις βαθμίδες της ιεραρχίας, στη διοίκηση, στην οικονομία, στους θεσμούς, στην κοινωνία των πολιτών.

Διερωτάται κανείς, υπάρχει τρόπος να διαρραγεί αυτό το αόρατο εμπόδιο; Υπάρχει τρόπος να «μάθει» μια γυναίκα να διεκδικεί αποτελεσματικά στο σύγχρονο πολιτικό τοπίο; Η απάντηση είναι «ναι», και αυτό επιτυγχάνεται με γνώση, με δικτύωση και με τις κατάλληλες προσωπικές δεξιότητες επικοινωνίας και άσκησης ηγεσίας.

Οι γυναίκες που θα διεκδικήσουν θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής, θα χρειαστούν αποθέματα αυτοπεποίθησης, δύναμης και δημιουργικότητας.

Θα πρέπει στην καθημερινότητα να αγωνιστούν για να αναδείξουν και να πείσουν ότι λέξεις όπως «πολίτης» και «πολιτικός» αναφέρονται και στα δύο φύλα.

Στην προσπάθεια αυτή αφιερώνεται μια σειρά τεσσάρων εκπαιδευτικών εγχειριδίων που απευθύνεται σε γυναίκες που επιθυμούν να συμμετέχουν ενεργά στη δημόσια ζωή, σε εθνικούς ή ευρωπαϊκούς θεσμούς. Τα εγχειρίδια είναι αφιερωμένα στις θεματικές ενότητες «Φύλο - Κοινωνία - Πολιτική», «Δομές Πολιτικής Εξουσίας», «Πολιτική Επικοινωνία» και «Εθνικές και Ευρωπαϊκές Πολιτικές» και θα αξιοποιηθούν σε ειδικά σχεδιασμένα σεμινάρια που θα «ταξιδέψουν» σε όλη την Ελλάδα. Η σειρά εκδίδεται από το ΚΕΘΙ, στο πλαίσιο του Έργου που υλοποιεί με τίτλο: «Ενθάρρυνση και υποστήριξη της συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής».

Η Ελλάδα χρειάζεται τις γυναίκες της, το ήμισυ του δυναμικού της, στα πολιτικά κέντρα αποφάσεων. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση πολιτικών χρειάζονται τη γυναικεία οπτική για να εκφράσουν την κοινωνική ποικιλία και πολυμορφία.

Εύχομαι θερμά τόσο τα εγχειρίδια, όσο και το ευρύτερο επιμορφωτικό έργο που έχει αναλάβει να υλοποιήσει το ΚΕΘΙ για λογαριασμό της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων, να εκπληρώσουν τους στόχους τους, όχι μόνον ως προς το γνωστικό, αλλά και ως προς το βιωματικό μέρος.

Οι δυσκολίες είναι αρκετές, αλλά το όφελος πολύ μεγαλύτερο.

Βάσω Κόλλια
Γενική Γραμματέας Ισότητας των Φύλων
Υπουργείο Εσωτερικών

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ ΔΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) αποτελεί τον συντονιστή φορέα του Δικτύου φορέων, οργανώσεων και προσωπικοτήτων για την ίση συμμετοχή των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες και στα κέντρα λήψης αποφάσεων με το όνομα «Ελένη Σκούρα».

Επιλέξαμε την παρούσα ιστορική συγκυρία, κατά την οποία επιρρίπτεται στην πολιτική, στους πολιτικούς και τις επιλογές τους η βασική ευθύνη για τη σύγχρονη οικονομική, κοινωνική αλλά και ηθική κρίση, να μιλήσουμε ξανά για ενασχόληση με την πολιτική. Με πεποίθηση ότι η πολιτική δεν είναι συνώνυμο της αμαρτίας και ότι όσοι ασχολούνται με την πολιτική δεν είναι συνέταιροι της διαφθοράς, ανοίξαμε το διάλογο για τη διεκδίκηση της ίσης και ισότιμης συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης στο ελληνικό και ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Σε μια τέτοια περίοδο, εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που μας παρέχονται από τη χρήση συγχρηματοδοτούμενων ευρωπαϊκών εργαλείων, αποφασίσαμε ότι πρέπει να ενώσουμε τις δυνάμεις μας.

Επιλέξαμε να δικτυώσουμε όσους φορείς, οργανώσεις και προσωπικότητες συμφωνούν με την αρχή ότι η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική ζωή και η μεγαλύτερη αντιπροσώπευσή τους στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων επιβάλλεται για λόγους αξιοπιστίας του πολιτικού συστήματος. Αξιοποιείται, έτσι, το σύνολο της κοινωνικής εμπειρίας που συνιστά το σημαντικότερο ίσως μέσο ενίσχυσης της δημοκρατικής διακυβέρνησης.

Επιλέξαμε να οργανώσουμε τον ιστό πάνω στον οποίο θα κατατεθεί η σκέψη, η εμπειρία και η δύναμη των φορέων, οργανώσεων και προσωπικοτήτων που πιστεύουν ότι η ίση και ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων δεν αποτελεί πλέον ευκαιριακή ή απλώς επικοινωνιακή προτεραιότητα, αλλά συνιστά κοινωνική επιταγή, που θα πρέπει να διέπεται από το κριτήριο της κοινωνικής προσφοράς και της αξιοκρατίας, ιδιαίτερα σε μια τόσο δύσκολη οικονομικοκοινωνική συγκυρία, όπως η σύγχρονη.

Επιλέξαμε να ονομάσουμε το Δίκτυο με το όνομα της πρώτης ελληνίδας που εκλέχτηκε στο εθνικό κοινοβούλιο, της Ελένης Σκούρα.

Η ισόρροπη συμμετοχή των γυναικών και των ανδρών στην πολιτική συνδέεται άμεσα με την εμπάθυση της δημοκρατίας, τη δικαιότερη εκπροσώπηση μιας κοινωνίας και την ενσωμάτωση γνώσεων, αξιών και εμπειριών που η γυναικεία φύση αλλά και ο ρόλος της εμπεριέχει.

Είναι ένα ζήτημα που υπερβαίνει κάθε έννοια κομματικής ή άλλης αγκύλωσης. Είναι, επίσης, μια διαρκής προσπάθεια που δε σημαίνει ότι φιλοδοξούμε να την τελειώσουμε. Έχουμε

πλήρη συναίσθηση ότι μπορούμε να συνεχίσουμε μόνο την προσπάθεια αυτών που την ξεκίνησαν, ώστε να βρουν το δικό μας κόπο εκείνοι που θα 'ρθουν.

Γνωρίζουμε ότι το θέμα της ισότητας είναι ζήτημα κοινωνικό, οικονομικό, αναπτυξιακό, αλλά κυρίως πολιτικό. Γιατί η πολιτική είναι η σύνθεση της κοινωνικής, οικονομικής και αναπτυξιακής πραγματικότητας, την οποία πραγματικότητα η πολιτική επιχειρεί να επηρεάσει.

Επισημαίνουμε την ευθύνη που έχουν τα πολιτικά κόμματα για την προώθηση της ισότητας των φύλων σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης. Δεν αρκεί να την εμπεριέχουν στα προγράμματα και να την προτάσσουν στη δράση τους. Οφείλουν να προωθούν τις γυναίκες στα κέντρα λήψης των αποφάσεων στο εσωτερικό τους. Όχι για να καλύψουν έναν αριθμό που επιβάλλεται από επικοινωνιακούς ή λόγους δήθεν ηθικούς. Τα κόμματα πρέπει να δώσουν τον αέρα στη γυναικεία συμμετοχή, ώστε αυτή να ξεθαρρέψει.

Γιατί το ζήτημα δεν είναι αν είναι άνδρας ή γυναίκα πολιτικός σε μια θέση. Το θέμα είναι αν υπάρχει η κρίσιμη μάζα των γυναικών να αλλάξει τα δεδομένα. Χρειαζόμαστε αυτήν την κρίσιμη μάζα που δίνει τη δυνατότητα στις γυναίκες να παίξουν διαπραγματευτικό ρόλο με βάση τα διαφορετικά τους βιώματα και τις διαφορετικές τους ανάγκες.

Αυτήν την κρίσιμη μάζα των γυναικών προσπαθούμε να διαμορφώσουμε και να τη μεταφέρουμε σε ανώτερα επίπεδα εθνικής κι ευρωπαϊκής πολιτικής.

Η μαζική είσοδος των γυναικών στην πολιτική και η ισόρροπη συμμετοχή των φύλων είναι κατά την άποψή μου, η μοναδική ελπίδα για εξανθρωπισμό της πολιτικής. Γι αυτό κάναμε σύνθημα του Δικτύου το: «ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΥΝ - Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΛΛΑΖΕΙ!».

Οι γυναίκες πρέπει να είναι ισότιμα μέλη της κοινωνίας των πολιτών. Αλλά δεν μπορεί να γίνει αυτό αν δε γίνουν ισότιμα μέλη της πολιτικής κοινωνίας. Και για να γίνει αυτό πρέπει να συμμετέχουν ισότιμα. Ακόμη κι αν αυτό επιβάλλεται λόγω ποσοστώσεων.

Η ισότητα δεν πραγματώνεται μόνο με νόμους και διατάγματα, τα οποία συχνά υπάρχουν για να υπάρχουν. Η ισότητα πραγματώνεται με αλλαγή της νοοτροπίας, με μια άλλη φιλοσοφία και μια ευαισθησία που θέλει την ισότητα «είναι και παρούσα» και όχι «δέον γενέσθαι και μέλλουσα».

Ιφιγένεια Καρτσιώτου
Πρόεδρος ΔΣ του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας
Ιούλιος, 2013

ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΡΓΟ

Το Έργο «**Ενθάρρυνση και υποστήριξη της συμμετοχής των γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης και εκπροσώπησης σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής**», που υλοποιεί το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ) και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ 2007-2013**» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ), μέσω της Ειδικής Υπηρεσίας Συντονισμού Διαχείρισης και Εφαρμογής Συγχρηματοδοτούμενων Δράσεων του Υπουργείου Εσωτερικών (ΕΥΣΥΔΕ-ΥΠΕΣ), σχεδιάστηκε λαμβάνοντας υπόψη τη μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, καθώς επίσης και επιστημονικά και ερευνητικά δεδομένα που αποκαλύπτουν τους βασικούς λόγους αυτού του φαινομένου. Οι κεντρικοί στόχοι του Έργου συνοψίζονται στα ακόλουθα:

- Ανάπτυξη συνεργασιών και διαμόρφωση στοχευμένων προτάσεων για την ενίσχυση της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, μέσα από τη δικτύωση φορέων.
- Υποστήριξη και εμπύχωση των γυναικών μέσα από δράσεις επιμόρφωσης και συμβουλευτικής, προκειμένου να αναπτύξουν πολιτική δράση και να ξεπεράσουν τα εμπόδια που τις αποτρέπουν να συμμετάσχουν στις εκλογικές διαδικασίες.
- Ευαισθητοποίηση και ενημέρωση του ευρύτερου κοινού σχετικά με την αναγκαιότητα της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων.
- Παραγωγή σημαντικού έργου που θα συμβάλει στην επιστημονική προσέγγιση του ζητήματος της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Το Έργο απευθύνεται σε γυναίκες που είναι ήδη αιρετές ή που επιθυμούν να συμμετέχουν σε εκλογικές διαδικασίες (σε εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο), με στόχο την ενίσχυση και εμπύχωση των ίδιων των γυναικών, προκειμένου να διεκδικήσουν και να επιτύχουν όχι μόνο τη συμμετοχή τους στις εκλογικές διαδικασίες, αλλά και την εκλογή τους σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων το Έργο περιλαμβάνει τις ακόλουθες δράσεις:

- **Δράσεις δικτύωσης:** Δημιουργείται το Δίκτυο «**Ελένη Σκούρα**» για την **ίση συμμετοχή των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες και στα κέντρα λήψης αποφάσεων**. Το Δίκτυο λειτουργεί ως μόνιμος μηχανισμός ανταλλαγής απόψεων, εμπειρογνωμοσύνης και δικτύωσης μεταξύ ενδιαφερόμενων φορέων, για ζητήματα που αφορούν την ίση συμμετοχή των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες και την ισότιμη πολιτική αντιπροσώπευση των γυναικών σε όργανα, θέσεις και διαδικασίες εξουσίας.
- **Επιμόρφωση και Ενδυνάμωση:** Σχεδιάζεται η διοργάνωση διήμερων εκπαιδευτικών σεμιναρίων (Α΄ και Β΄ Κύκλος) σε όλες τις περιφέρειες της χώρας με τη συμμετοχή αιρετών γυναικών ή γυναικών που επιθυμούν να λάβουν μέρος στις εκλογικές διαδικασίες. Τα εκπαιδευτικά σεμινάρια, το περιεχόμενο των οποίων βασίζεται σε εκπαιδευτικό πακέτο που εκπονείται ειδικά για τον σκοπό αυτόν, περιλαμβάνουν θεωρητικό και βιωματικό μέρος, παρέχοντας στις γυναίκες όλα τα απαραίτητα εφόδια για την εμπύχωσή τους.

- **Συμβουλευτική Στήριξη και Mentoring:** Προβλέπεται η λειτουργία Γραφείου συμβουλευτικής στήριξης, το οποίο θα υποστηρίζει αιρετές ή γυναίκες που επιθυμούν να ασχοληθούν με τα κοινά σε εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο. Παράλληλα, στο πλαίσιο του Έργου αναπτύσσονται δράσεις mentoring για την υποστήριξη των γυναικών και τη συμβουλευτική τους καθοδήγηση από έμπειρες γυναίκες που επιθυμούν να μεταφέρουν την τεχνογνωσία τους και τις συμβουλές τους.
- **Εκπόνηση Μελετών-Ερευνών:** Σχεδιάζεται η εκπόνηση μελετών-ερευνών, οι οποίες αναμένεται να συμβάλουν σημαντικά τόσο στην επιστημονική προσέγγιση του φαινομένου της μειωμένης συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων, όσο και στη συγκέντρωση χρήσιμων πηγών, αρχείων και ιστορικού υλικού για την ανάδειξη του κοινοβουλευτικού έργου και της κοινοβουλευτικής πορείας των γυναικών.
- **Δημόσιες Εκδηλώσεις και Ευαισθητοποίηση του κοινού:** Προγραμματίζεται η πραγματοποίηση Ημερίδων σε όλες τις περιφέρειες της χώρας, καθώς επίσης και η διοργάνωση Συνεδρίων, με στόχο την ενημέρωση του κοινού για τη σημασία της ενίσχυσης της συμμετοχής των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΥ

Στην Εισαγωγή του Εγχειριδίου τεκμηριώνονται οι λόγοι για τους οποίους είναι απαραίτητη η σφαιρική γνώση των γυναικών που εισέρχονται στην ενεργό πολιτική για τη δομή και τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, καθώς και η εξοικείωσή τους με το ρόλο που έχουν παίξει εκπρόσωποι του φύλου τους στην ελληνική πολιτική, υπερπηδώντας εμπόδια και αναστολές.

Για να φτιάξουμε ένα καλύτερο μέλλον για όλες και για όλους, με όλο και λιγότερους αποκλεισμούς και ανισότητες, πρέπει να γνωρίζουμε καλά το παρελθόν, αλλά και τα δεδομένα του παρόντος που αφορούν τη δομή και τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος. Δεδομένα με τα οποία πρέπει να αντιπαρατεθούμε ή/και να συμπράξουμε. Βλέπουμε ολοφάνερα γύρω μας ότι, παρά τον φαινομενικά οικουμενικό χαρακτήρα της ιδιότητας του πολίτη (όλες και όλοι οι γηγενείς ενήλικες έχουν πλέον τα ίδια πολιτικά δικαιώματα στην Ελλάδα), η ιδιότητα αυτή καθόλου δεν συμβιβάζεται με την ανθρώπινη ποικιλία και την πολυμορφία. Και, κυρίως, καθόλου δεν αφομοιώνει αυτό που προσλαμβάνεται στο πλαίσιο της ως διπολικότητα του φύλου (το ότι, δηλαδή, κοινωνικά είμαστε διαχωρισμένοι σε άνδρες και γυναίκες). Ο «ουδέτερος» ως προς το φύλο χαρακτήρας της ιδιότητας του πολίτη κρύβει ενδογενή ανδροκεντρισμό, και γι αυτό δεν άλλαξε ουσιαστικά μετά την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες. **Είναι όμως καιρός πλέον, αφού μαζικά αντιλαμβανόμαστε το ζήτημα ως πρόβλημα, να μετεξελιχθεί η τυπική ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων, σε ουσιαστικά ισότιμη δυνατότητα πρόσβασης στην πολιτική διαδικασία για όλες και όλους. Με ότι σημαίνει αυτό για τις αλλαγές που πρέπει να συντελεστούν σε πολιτικό και κοινωνικό σύστημα.** Χρειάζεται προσοχή, όμως, ώστε τα μέτρα πολιτικής που επιλέγονται για την καταπολέμηση **μιας από τις εκφράσεις της γυναικείας υποτέλειας** (τον πολιτικό αποκλεισμό), να μην λειτουργήσουν απλώς ως μέτρα «εκσυγχρονισμού» ενός συστήματος που παραμένει στην ουσία του βαθύτατα ανδροκεντρικό.

Το εγχειρίδιο αυτό στοχεύει να συμβάλει στη σφαιρικότερη γνώση των αναγνώστών/τριών για τη δομή και τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, το ιστορικό της διαμόρφωσής τους, που τεκμηριώνει τον ανδροκρατικό χαρακτήρα του συστήματος αυτού, καθώς και να εισφέρει στην εξοικείωσή τους με το ρόλο που είχαν (και έχουν) γυναίκες πολιτικοί και φεμινίστριες στις κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες στην Ελλάδα και αλλού, υπερπηδώντας εμπόδια και αναστολές. Παράλληλα, επιδιώκει να τις φέρει σε επαφή με πηγές πρόσθετης ενημέρωσης, αφού αναπόφευκτα το εύρος της θεματικής δεν μπορεί να καλυφθεί ικανοποιητικά στο πλαίσιο ενός εγχειριδίου. Ωστόσο, περισσότερο από την προσφορά γνώσεων και πληροφορίας, το εγχειρίδιο επιδιώκει αφενός να συμβάλει στην **ατομική και συλλογική ανάπτυξη προβληματισμού γύρω από τη σχέση φύλο και πολιτική διαδικασία, καθώς και σχετικά με τον χαρακτήρα που (πρέπει να) έχουν τα μέτρα πολιτικής που θεσμοθετούνται ώστε να είναι ουσιαστικά.** Και αφετέρου να εξοικειώσει τις αναγνώστριες με την προβληματική που έχει ως επίκεντρο την επιδίωξη της καταπολέμησης της έμφυλης ανισότητας με στόχο τη δημοκρατικότερη συμβίωση και την αυτοπραγμάτωση όλων. Δηλαδή, προβάλλοντας την έμφυλη ισότητα ως **αυταξία**, και την ουσιαστική καταπολέμηση της άνισης πρόσβασης των γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων ως **δημοκρατικό στόχο**, και όχι απλώς ως μέσο για την εκσυγχρονιστική επίφαση της πολιτικής. Διαδικασία που ευνοεί βεβαίως την ανάπτυξη συζήτησης και γύρω από το **τι συνιστά ουσιαστική καταπολέμηση της ανισότητας.**

Στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα, όπου το σύστημα έμφυλων σχέσεων είναι, ως προς πολλές παραμέτρους, πιο παραδοσιακό απ' ό,τι σε άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, η μεγαλύτερη αυτή παραδοσιακότητα τεκμηριώνεται και από το γεγονός ότι η **Ελλάδα τοποθετείται στις τελευταίες θέσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσον αφορά τη συμμετοχή γυναικών σε δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων**. Πράγματι, με 63 γυναίκες εκλεγμένες τον Ιούνιο του 2012 στο Κοινοβούλιο (64 από τον Απρίλιο του 2013), η Ελλάδα εμφανίζει ένα πενιχρό 21% γυναικείας παρουσίας, τη στιγμή που στοιχεία του Ευρωβαρομέτρου παραμονές της «Διεθνούς Ημέρας της Γυναίκας» του 2013 καταδεικνύουν ότι, η πλειοψηφία των Ευρωπαίων πολιτών θεωρεί πως η παρουσία περισσότερων γυναικών σε θέσεις πολιτικής εξουσίας βελτιώνει την κατάσταση. Και ενώ οι αγώνες των γυναικών στην Ελλάδα για τη χειραφέτησή τους αρχικά και για την «ισότητα των φύλων» και τη γυναικεία απελευθέρωση στη συνέχεια,¹ αποτελούν μέρος της διεύρυνσης της δημοκρατίας, οι σύγχρονες συνθήκες και οι σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν στα παραδοσιακά γυναικεία πρότυπα, συνιστούν ουσιαστική πρόκληση για την επίτευξη μιας αναθεώρησης των παραδοχών για το φύλο και των έμφυλων ρόλων, **με στόχο την ουσιαστική πλέον εμπάθυση της δημοκρατίας**. Διότι, βέβαια, η δημοκρατία είναι εξ ορισμού το σύστημα εκείνο στο οποίο η έννοια του *πολίτη* προσλαμβάνεται πέρα από τις όποιες ατομικές ιδιαιτερότητες και διαφορές,² χαρακτηρίζεται από σεβασμό της ατομικής ελευθερίας και της διαφορετικότητας, και στοχεύει στην ακύρωση αποκλεισμών, διακρίσεων και ανισοτήτων, που απορρέουν από τις ιδιαίτερες συνθήκες των πολιτών. Μόνον έτσι, όλες και όλοι μπορούν να συνυπάρξουν ως «ελεύθεροι και ίσοι» πολίτες, κάτι που αποτελεί προϋπόθεση για την ουσιαστική δημοκρατία.

Παράλληλα όμως, η δημοκρατία είναι πάντα ημιτελής και πάντα υπό διαμόρφωση. Ο δε τρόπος λειτουργίας της αποστασιοποιείται από το ιδανικό της οικουμενικής διάστασης της ιδιότητας του πολίτη, με αποτέλεσμα η μελέτη του τρόπου αυτού να παραπέμπει στη διερεύνηση μιας διαδικασίας που δεν έχει ολοκληρωθεί, ενώ η «δημοκρατία» αποτελεί σημείο αναφοράς για την πραγματικότητα, η οποία προβάλλει ως ελλειμματική (Arblaster, 1991, Χαραλάμπης, 1998 και 1998α). Επειδή όμως η δημοκρατία δεν μπορεί να μένει στάσιμη, διότι έτσι υποχωρεί, πρέπει συνεχώς να αντιμετωπίζει και να βάλλει εναντίον διακρίσεων και ανισοτήτων που ενδεχομένως πριν δεν γίνονταν αντιληπτές ως τέτοιες. Κλασικό παράδειγμα, ως προς αυτό αποτελεί το φύλο. Συνεπώς, **ο συνεχής αγώνας για την εμπάθυση της δημοκρατίας, μέρος του οποίου είναι και η αύξηση της παρουσίας γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, είναι αναπόσπαστο κομμάτι της λειτουργίας της**, αφού μόνον έτσι καταργείται ένας επιπλέον αποκλεισμός.

Ωστόσο, τόσο ο ιστορικός αποκλεισμός των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη, όσο και η σημερινή «αποδοχή» τους, **διαποτίζονται από τις ίδιες προϋποθέσεις και τα ίδια στερεότυπα για το φύλο, τη «φύση» και τη σημασία του**, προϋποθέσεις οι οποίες, παρά την όποια διαφοροποίηση στο λόγο που νομιμοποιούσε και νομιμοποιεί τον αποκλεισμό, πάντα ανάγονταν σε μια **λογική ιεραρχικής κατηγοριοποίησης των ιδιοτήτων γυναικών και ανδρών**. Λογική

1. Για την ιστορία του γυναικείου κινήματος στην Ελλάδα, βλ.: Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, 1985, Α. Ψαρρά, 1988, 1999, Ε. Βαρίκα, 1987, 1992, Κ. Ξηραδάκη, 1988, Δ. Σαμίου, 1989, 1992, 2013, Σ. Μόσχου-Σακορράφου, 1990, Γ. Αθανασάτου, 1995, Ζ. Χρονάκη-Παπαμίχου, 1982.
2. Βλ. δυο καθιερωμένες μελέτες για τη δημοκρατία που περιλαμβάνουν και βιβλιογραφικό οδηγό: R. Dahl, 1989 και 1998 (στα ελληνικά, 2001). Για την κριτική φεμινιστική οπτική περί δημοκρατίας, βλ.: C. Pateman, 1988, 1989, A. Phillips, 1991, 1993, R. Lister, 1997, και στην ελληνική βιβλιογραφία, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 2002.

που είχε και έχει ως συνοδευτική την απαξίωση των ιδιοτήτων των γυναικών, και συνεπώς περιθωριοποίηση των φορέων τους. Η εικόνα του πολίτη που είναι σε θέση να φέρει όπλα, και συνεπώς «να προστατεύει τους άλλους», έχει αφήσει ανεξίτηλα ίχνη στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τη σχετική ιδιότητα (αλλά και στη δόμηση του ανδρισμού) (Παντελίδου Μαλούτα, 2002). Κάθε αντιπαράθεση των γυναικών με την κυρίαρχη αυτή εικόνα, που αποτελεί, έστω λανθανόντως, συστατικό στοιχείο της ιδιότητας του πολίτη ακόμη και στις σημερινές συνθήκες, αποδεικνύει τη σχετική μειονεξία και την υστέρηση των γυναικών: **Στις αυτόματες νοσηματοδοτήσεις, ακόμη και στο «συλλογικό ασυνείδητο», «ο πολίτης» ήταν και παραμένει άνδρας. Και αυτό για να καταπολεμηθεί χρειάζονται πολλαπλά και διαφορετικά μέσα, επιμονή και πολιτική βούληση, αλλά πρωτίστως εμπλοκή και αποφασιστικότητα των ίδιων των γυναικών. Βασικό όπλο τους αποτελεί η γνώση, η θεωρία και η κριτική σκέψη, και βεβαίως σθεναρή έμπρακτη αμφισβήτηση του σεξισμού.**

Η μειωμένη παρουσία γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο συνεπώς, με βάση τα παραπάνω, είναι αναμενόμενη αλλά και προβληματική για τη δημοκρατία, η οποία δεν (μπορεί να) αποδέχεται αποκλεισμούς. Γι αυτό και η προσπάθεια αύξησης του αριθμού γυναικών που εμπλέκονται ενεργά με τα κοινά σε όλα τα επίπεδα, συνιστά έναν αγώνα υπέρ της δημοκρατίας και της εμπάθυσής της. Γενικότερα όμως, πρέπει να κατανοήσουμε ότι είναι προβληματική για τη δημοκρατία η σχέση της με το σύστημα έμφυλων σχέσεων, διότι το τελευταίο κωδικοποιεί μια *κοινωνική* σχέση ιεράρχησης, είναι περιοριστικό και καταπιεστικό για όλες και για όλους. Γνωρίζουμε ότι το φύλο οριοθετεί πρότυπα συμπεριφοράς με βάση τα οποία όλες και όλοι κοινωνικοποιούνται, και όλες και όλοι προσμετρώνται, παρότι βεβαίως ως σύστημα σχέσεων επιβαρύνει πρωτίστως τις γυναίκες. **Αυτή η λειτουργία του φύλου έρχεται προφανώς σε σύγκρουση με τη σύγχρονη εννοιολόγηση της δημοκρατίας, ως συστήματος που δίνει τη μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία στο μεγαλύτερο δυνατό αριθμό πολιτών, και η οποία αποδέχεται και προστατεύει την ποικιλία στην υποκειμενική έκφραση** (Touraine, 1994, 25).

Σε αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες, συστηματικά περιθωριοποιούνται, αφού, παρά τις αλλαγές που σημειώνονται στα πρότυπα και τους ρόλους, εξακολουθούν να κοινωνικοποιούνται, έτσι ώστε να συμμετέχουν λιγότερο στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες: Όλες οι σχετικές εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα, και όχι μόνο, τεκμηριώνουν την υπόθεση ότι οι γυναίκες δηλώνουν χαμηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον, ενημερώνονται λιγότερο, ανταλλάσσουν πολιτικές απόψεις σε μικρότερο βαθμό, έχουν πιο διαδεδομένη αίσθηση αναποτελεσματικότητας και ματαιότητας σχετικά με την ενδεχόμενη πολιτική παρέμβασή τους κ.ά. (Παντελίδου Μαλούτα, 1992, 2012). Στοιχεία που προφανώς δεν εκπλήσσουν. **Η μειωμένη παρουσία γυναικών στις δομές λήψης αποφάσεων είναι μία από τις εκφράσεις της αλλοτριωμένης σχέσης τους με την πολιτική και ίσως όχι η πιο σημαντική.**

Αν διερωτηθούμε όμως, γιατί συγκεκριμένα, εξήντα χρόνια πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών στην Ελλάδα δεν κατάφεραν να εξισορροπήσουν το φύλο στις δομές πολιτικής εξουσίας (θέμα στο οποίο θα επανέλθουμε στο Κεφάλαιο III), μπορούμε από τώρα να πούμε, σχηματικά, ότι είναι τρεις οι κατηγορίες παραγόντων που εμποδίζουν την απρόσκοπτη εμπλοκή των γυναικών στην ενεργό πολιτική διαδικασία: **παράγοντες δομικοί**, που σχετίζονται με το διαχωρισμό δημόσιου-ιδιωτικού χώρου, παράγοντες που σχετίζονται με τον **εγγενή ανδροκεντρισμό της πολιτικής διαδικασίας** και τέλος παράγοντες που σχετίζονται με τις **αναστολές των ίδιων των γυναικών** λόγω της κοινωνικοποίησής τους και των προτύπων με τα οποία μαθαίνουν να ταυτίζονται.

Είναι δε ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε, ως προς το τελευταίο, τη στερεοτυπική ταύτιση που γίνεται στις διάχυτες αντιλήψεις μεταξύ των ιδιοτήτων που θεωρείται (σεξιστικά) ότι πρέπει να χαρακτηρίζουν έναν «πραγματικό άνδρα» και τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά ενός επιτυχημένου πολιτικού: δυναμισμός, ορθολογισμός, αποτελεσματικότητα, γενναιοότητα, τιμιότητα, «ντομπροσύνη» κ.λπ. Ενώ στερεοτυπικά και σεξιστικά ορίζουμε τις γυναίκες ως φορείς αντίθετων με τις παραπάνω ιδιότητες -οι γυναίκες θεωρείται ότι (πρέπει να) είναι τρυφερές, γλυκές, στοργικές, συναισθηματικές κ.λπ., ***πώς γίνεται μετά να μας εκπλήσσει που εκφράζουν «μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον» και «μειωμένη επιθυμία εμπλοκής με την πολιτική διαδικασία»;***

Με βάση τα παραπάνω δεν εκπλήσσει καθόλου, νομίζω, ότι μόλις το 21% των βουλευτών σήμερα είναι γυναίκες και μάλιστα το ποσοστό αυτό συνιστά τεράστια πρόοδο. Επίσης, με βάση την ίδια συλλογιστική γίνεται φανερό ότι η μειωμένη παρουσία γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο είναι ζήτημα αποκλεισμού, ***δομικού αποκλεισμού από την ενεργό πολιτική συμμετοχή μιας κατηγορίας πολιτών***, πράγμα που εγείρει ζητήματα δημοκρατίας και κοινωνικής δικαιοσύνης, ενώ καταδεικνύει τον πολυποϊκίλο χαρακτήρα των διαφορετικών μέτρων που πρέπει να θεσμοθετηθούν για την καταπολέμησή τους.

Όσο για τις αναστολές των ίδιων των γυναικών -που δεν αποτελούν λιγότερο σημαντικό πρόβλημα επειδή αφορούν την υποκειμενικότητα, κάθε άλλο- όταν εντοπιστούν και αποκτηθεί συνείδηση της προέλευσης και της κοινωνικής λειτουργίας τους, μπορούν να περιοριστούν ή και να εξαλειφθούν ακόμη. ***Η ενεργός εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία αποτελεί ύψιστη προσφορά στο δημόσιο συμφέρον και τη συλλογικότητα στην οποία ανήκουμε, και πρέπει να ενθαρρύνεται και να υποστηρίζεται σε κάθε περίπτωση.*** Όσες δε, προβληματίζονται ως προς το ενδεχόμενο ενεργού εμπλοκής σε ανταγωνιστικές διαδικασίες ώστε να κερδίσουν την ψήφο των πολιτών, πρέπει να έχουν ***συνείδηση των δυσκολιών και των πρόσθετων εμποδίων που θα αντιμετωπίσουν ως γυναίκες*** εμπλεκόμενες σε παραδοσιακά ανδροκρατικές δομές και διαδικασίες, αλλά και πείσμα και αποφασιστικότητα ώστε να ξεπεράσουν τα εμπόδια, καθώς και κοινωνική ευαισθησία και επιθυμία για πολλή δουλειά. Είναι βέβαιο ότι ***με όπλο τα παραπάνω και προσωπικά θα κερδίσουν σε αυτοπραγμάτωση και ολοκλήρωση, αλλά και θα εισφέρουν στο κοινωνικό σύνολο.*** Δεν είναι λίγα τα σχετικά παραδείγματα από την πολιτική ιστορία, ελληνικά και διεθνή.

Προφανώς, δεν είναι εύκολος ο στόχος της μαζικότερης παρουσίας γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο, τόσο υποκειμενικά, για την κάθε γυναίκα που θα επιθυμούσε κάτι τέτοιο, όσο και κοινωνικά για τις γυναίκες ως σύνολο. Διότι, πρώτον η κυρίαρχη κουλτούρα δεν ευνοεί την ύπαρξη δυναμικών γυναικείων προτύπων στο δημόσιο χώρο, διότι, δεύτερον ο ανδροκρατικός χαρακτήρας της πολιτικής διαδικασίας είναι μια πολύ ισχυρή πραγματικότητα, που αφήνει μικρά περιθώρια σε γυναίκες να εισχωρήσουν στην «αδελφότητα» των ανδρών και να εξελιχθούν στις ιεραρχίες των πολιτικών κομμάτων, επειδή συχνά τρίτον, οι γυναίκες έχουν λιγότερους πόρους, χρηματικούς, χρονικούς και αυτοπεποίθησης, τους οποίους μπορούν να «επενδύσουν» στην ενασχόληση με την πολιτική, κι αυτό λόγω της κοινωνικοποίησής τους σε συνθήκες έμφυλης ανισότητας που ελάχιστα αμφισβητείται. Πολλαπλά εμπόδια, θεσμικά και πολιτισμικά, περίπλοκες αναστολές υποκειμενικές και τροφοδοτούμενες κοινωνικά, έλλειψη θεσμικών δικτύων στήριξης και συχνά όχι αρκετά ισχυροί δεσμοί με γυναικείες/φεμινιστικές οργανώσεις, όλα αυτά πρέπει να αντιμετωπιστούν από τις γυναίκες που αποφασίζουν να εισχωρήσουν και να λειτουργήσουν πρωταγωνιστικά στο πολιτικό σύστημα. Ακόμη και με τη γλώσσα πρέπει να τα βάλουν. Όπως πολύ ωραία έδειξε ήδη από τη δεκαετία του 1980 η Α.

Φραγκουδάκη (1987, 1988, 1989): Η γλώσσα μας δεν είναι αθώα, νομιμοποιεί, αναπαράγει και διαμορφώνει μια σεξιστική πραγματικότητα υποτίμησης και αποκλεισμού του γυναικείου με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, μεταξύ των οποίων και με την ανυπαρξία λέξεων στο θηλυκό που να εκφράζουν ιδιότητες, όπως: υπουργός ή βουλευτής (θα δούμε παρακάτω απόσπασμα από το άρθρο της Α. Φραγκουδάκη, 1989, με τον ενδιαφέροντα τίτλο «Γλώσσα λανθάνουσα 3: Ή γιατί δεν υπάρχουν βουλευτίριες, παρά μόνο χορεύτριες», *Δίνη*, 4, 1989, σσ. 42-44). Συνεπώς, **και στο πεδίο της γλώσσας είναι σημαντικό να διεξαχθεί ο αγώνας κατά του σεξισμού.**

Η γνώση του ιστορικού των γυναικείων και φεμινιστικών διεκδικήσεων για πρόσβαση στον δημόσιο χώρο, και η εξοικείωση με τους μακρόχρονους αγώνες που απέδωσαν στο επίπεδο της κατοχύρωσης δικαιωμάτων, δείχνουν ότι τελικά, **ενώ πολλά έχουν αλλάξει από τις πρώτες γυναικείες διεκδικήσεις του τέλους του 19^{ου} αιώνα, συγχρόνως, τα προβλήματα παραμένουν εν πολλοίς στην ουσία τους ίδια.** Παράλληλα, η γνώση αυτή είναι στοιχείο που μπορεί να συμβάλει στην **ενδυνάμωση της αποφασιστικότητας των γυναικών** ώστε να ακολουθήσουν τον δύσκολο δρόμο της διεκδίκησης, της προσφοράς στο κοινωνικό σύνολο και της έμπρακτης αμφισβήτησης στερεοτύπων και αποκλεισμών. Και ενώ βεβαίως, οι επικοινωνιακές δεξιότητες, οι γνώσεις των κανόνων του πολιτικού παιχνιδιού, η βαθιά γνώση του αντικειμένου που κάθε φορά μας απασχολεί αποτελούν σημαντικότερα όπλα επιτυχίας, ουσιαστικότερα ίσως όπλα αποτελούν η αποφασιστικότητα να συμβάλουμε σε μια ιστορική αλλαγή που θα βάλει σταδιακά τέλος σε μακράινες συνθήκες κοινωνικής ανισότητας σε βάρος μέρους του ανθρώπινου, και η ισχυρή επιθυμία να συμπράξουμε, με άλλες και άλλους, για τη δόμηση ενός δημοκρατικότερου κόσμου.

Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση

Αφορμή για σκέψη γύρω από το ζήτημα των στερεοτύπων φύλου

Απόσπασμα από το άρθρο της Α. Φραγκουδάκη, 1989, «Γλώσσα λανθάνουσα- 3: ή γιατί δεν υπάρχουν βουλευτρίες παρά μόνο χορεύτριες», Δίμη, 4, 1989, σσ. 42-44.

«Οι νεολογισμοί ... δημιουργούνται ασταμάτητα για να ονομάσουν ... καινούρια αντικείμενα, καινούριες κοινωνικές σχέσεις και καινούριες ιδέες. Μέσα στις καινούριες ιδέες που εκφράζονται με καινούριες λέξεις υπάρχει συχνά στο νόημα τους η αμφισβήτηση των παλιών ιδεών. Ποτέ όμως αυτή η αμφισβήτηση δεν εμποδίζει τις λέξεις να δημιουργηθούν, το αντίθετο μάλιστα. Έτσι δεν έχουμε κανένα άλλο παράδειγμα στην κοινωνία και τη γλώσσα να υπάρχουν έννοιες και να μην έχουν ή να μην καταφέρνουν ν' αποκτήσουν λέξεις. Κανένα παράδειγμα εκτός από τα θηλυκά των κοινωνικών τίτλων.

Τα θηλυκά των κοινωνικών τίτλων δεν κατασκευάζονται επειδή καμιά ομάδα μέσα στην ομιλούσα κοινότητα δεν τις αρθρώνει τις θηλυκές αυτές λέξεις. Το πιο ενδιαφέρον απ' όλα είναι το ερώτημα, **γιατί δεν τις αρθρώνουμε εμείς; Εμείς που βλέπουμε καθαρά ότι το αίτιο της απουσίας θηλυκού σε λέξεις τόσο γενικές όσο η λέξη άνθρωπος είναι ο σεξισμός.** Το πιο ενδιαφέρον είναι το γιατί κι εμάς (κι εμένα) ηχεί έτσι προκλητική και λιγάκι γελοία η λεκτική κατασκευή «Η φίλη μου η Μαρίνα είναι δικηγόρεσα» ή «μηχανολόγισα» ή «ιστορική».

Το βέβαιο πάντως είναι ότι εκείνο που κάνει αυτά τα θηλυκά τόσο δύσκολα στη χρήση, τόσο τεχνητά και προκλητικά δεν είναι η γλώσσα. Εκείνο που οι λέξεις γιάτρισσα ή βουλευτρία προκαλούν δεν είναι το γλωσσικό αίσθημα. Προκαλούν πράγματι αλλά μιαν άλλη «φυσικότητα» μιαν άλλη «κανονικότητα». Εκείνη που κάνει τις ακριβώς ανάλογες γλωσσικά λέξεις μαγείρισσα ή χορεύτρια να ηχούν έτσι φυσικές και απόλυτα κανονικές. Η μαγείρισσα και η χορεύτρια ταιριάζουν τέλος πάντων στη γυναικεία «φύση». Ενώ υπουργέσα και βουλευτρία όχι μόνο δεν ταιριάζουν διάβολε στη γυναικεία «φύση», αλλά είναι κιόλας ένα είδος υπεξαίρεσης ιδιοτήτων που «κανονικά» είναι αντρικές. Πρόκειται για λέξεις ενάντιες στην τάξη του κόσμου.

Έτσι η αρσενική λέξη για να εκφραστεί ο κοινωνικός τίτλος μιας γυναίκας, που είναι γιατρός ή δικηγόρος ή υπουργός, μπορεί να βοηθάει στο να θυμίζει ότι «κανονικά» αυτές δεν είναι δουλειές για γυναίκες. Οι αρσενικές λέξεις βοηθάνε να μένει άθικτη η τάξη του κόσμου, γιατί υπονοούν ότι η παρουσία κάποιων γυναικών σε αυτά τα αντρικά πεδία είναι εξαίρεση και οι κάποιες με τέτοιους τίτλους γυναίκες είναι κι αυτές· εξαίρεσεις.

Αν όμως είναι έτσι, τότε είναι αξιοθαύμαστο πόσο μεγάλη δύναμη έχει η γλώσσα. Με πέντε έξι βουλευτρίες και μερικές δεκάδες δικηγορέσες αναταράζεται η τάξη του κόσμου, ενώ παραμένει η «φυσική» ιεραρχία των φύλων άθικτη όσο οι γυναίκες ονομάζονται δήμαρχοι και γιατροί και συγγραφείς ... ».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ιστορικό της Σχέσης Γυναίκες και Πολιτική.

Το Φύλο της Πολιτικής Θεωρίας
και της Φιλοσοφικής μας Παράδοσης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εισαγωγικά για την πολιτική, ως το κατεξοχήν πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας που ιστορικά μονοπωλούσαν οι άνδρες και ιστορικό της σχέσης γυναίκες και πολιτική, με κατάδειξη του ασύμπτωτου. Αναφορές στο φύλο της πολιτικής θεωρίας και της φιλοσοφικής μας παράδοσης, καθώς και στον λειτουργισμό που τις χαρακτηρίζει, έχοντας σαφείς συνέπειες στον αποκλεισμό των γυναικών από τον δημόσιο χώρο.

Η πολιτική υπήρξε ιστορικά το κατεξοχήν **αποκλειστικά ανδρικό** πεδίο ανθρώπινης δραστηριότητας, ενώ η διάκριση ιδιωτικός-δημόσιος χώρος λειτούργησε ως παράγοντας νομιμοποίησης της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας και του γυναικείου πολιτικού αποκλεισμού. Ενώ όμως η φεμινιστική θεωρία και πράξη κατάφεραν να αμφισβητήσουν αιώνες πολιτικού στοχασμού, στο πλαίσιο του οποίου οι γυναίκες ή δεν υπήρχαν ή αντιμετωπίζονταν ως φύσει υποδεέστερες (Okin, 1979, Collin, Pisier, Varikas, 2000), και ενώ πλέον σε όλες τις δημοκρατικές χώρες οι γυναίκες έχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα εδώ και καιρό, παράλληλα, σχεδόν σε όλες, **η τυπική πολιτική ισότητα δεν μετουσιώθηκε ούτε καν στοιχειωδώς σε ισοκατανομή της πολιτικής εξουσίας** μεταξύ φορέων διαφορετικού φύλου. Η εικόνα της πολιτικής διαδικασίας παραμένει κυριαρχικά ανδρική, **γυναίκες και άνδρες αντιμετωπίζονται ως, και συχνά αισθάνονται ότι είναι, πολίτες διαφορετικής κατηγορίας, ενώ ο χώρος της πολιτικής συνεχίζει σχεδόν απρόσκοπτα να ανδροκρατείται**. Αυτό δείχνει βέβαια τον προβληματικό χαρακτήρα της λειτουργίας της δημοκρατίας στη σχέση της με την έμφυλη υπόσταση των πολιτών. Επιπλέον, στις κοινωνίες όπου εμφανίζονται ανατροπές στο πρότυπο αυτό της πολιτικής περιθωριοποίησης των γυναικών, δημιουργείται συχνά η εντύπωση ότι **οι αλλαγές συντελούνται κυρίως στο επίπεδο των αριθμών, και λιγότερο σε αυτό της ουσίας, με αποτέλεσμα να είναι θεμιτό το ερώτημα μήπως το πρόβλημα δεν είναι πρωτίστως ποσοτικό**.

Η σχέση δημοκρατίας και φύλου άρχισε να διαφαίνεται ως προβληματική από τις αρχές του δεύτερου μισού του εικοστού αιώνα, οπότε οι γυναίκες είχαν πλέον αποκτήσει πλήρη πολιτικά δικαιώματα, τουλάχιστον στον «δυτικό κόσμο». Κι αυτό γιατί στο επίπεδο της δημοκρατικής πράξης έγινε φανερό **η γυναικεία υστέρηση στη χρήση των πολιτικών δικαιωμάτων**, κάτι που δημιούργησε την αναγκαιότητα διερεύνησης της σημασίας για τη δημοκρατία (και για τις γυναίκες) του ότι **μια κοινωνική κατηγορία που ιστορικά αποκλείσθηκε από το δημόσιο χώρο λόγω του φύλου της, τελικά απέκτησε ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων ως φορέας των ιδίων εκείνων ιδιοτήτων που την απέκλειαν**. Είναι θεμιτό λοιπόν, να υποθέσει κανείς ότι, τα προβλήματα που εντοπίζονται στη δημοκρατική πράξη σε σχέση με το φύλο (όπως η πολιτική «υποαντιπροσώπηση» των γυναικών), οφείλονται στην **αδυναμία να γίνουν οι γυναίκες ως γυναίκες, ισότιμα μέλη της δημοκρατικής κοινωνίας, αφού η μειονεξία που είναι σύμφυτη με το φύλο τους είναι αδύνατο να συνυπάρξει με την ουσιαστική κατοχή της ιδιότητας του πολίτη** (Παντελίδου Μαλούτα, 2002).

Δείκτης, αλλά και έκφραση της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση, η μειωμένη αυτή παρουσία παραπέμπει στους πολλαπλούς δομικούς και ιδεολογικούς αποκλεισμούς των γυναικών και στα διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής ανάλογα με το φύλο, τα οποία νομιμοποιεί η αντίληψη περί διαχωρισμού ιδιωτικού και δημόσιου χώρου. **Εξάλλου, προφανώς, σε εξουσιαστικές δομές, όπου κατεξοχήν συμμετέχουν μέλη κυρίαρχων κοινωνικών κατηγοριών, δεν συμμετέχουν αναλογικά οι κοινωνικά υποτελείς, όπως λαϊκά στρώματα, μέλη μειονοτήτων**

και, βεβαίως, γυναίκες. Η μειωμένη παρουσία γυναικών στις δομές λήψης αποφάσεων εικονογραφεί με τον πιο έκδηλο τρόπο την αντίφαση μεταξύ της υποτέλειας που επιφυλάσσεται στις γυναίκες, και της οικουμενικής ισότητας των δικαιωμάτων, η οποία αφορά τους «ελεύθερους και ίσους» πολίτες, θεωρητικά ανεξαρτήτως φύλου. **Δείχνει, δηλαδή, ότι τελικά προβληματική είναι η σχέση της δημοκρατίας με το σύστημα έμφυλων σχέσεων και όχι «απλώς» με τις γυναίκες.**

Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι, **οι δύο έννοιες, γυναίκες-πολιτική, υπήρξαν για μεγάλες ιστορικές περιόδους ασύμπτωτες**, αφού η πρώτη παρέπεμπε αποκλειστικά στον «ιδιωτικό χώρο», θεωρούμενο ως οριοθετημένο πεδίο προσωπικών/οικογενειακών σχέσεων, ενώ η δεύτερη αποτελούσε και αποτελεί, την κατεξοχήν έκφραση του δημόσιου και του συλλογικού. Δύο έννοιες που ακόμη και σήμερα, σύμφωνα με διάχυτες αντιλήψεις, δεν συσχετίζονται ουσιαστικά: Η «πολιτική» αφορά σχέσεις εξουσίας και κοινωνικά/ταξικά συμφέροντα, στα οποία οι γυναίκες θεωρείται ότι αναφέρονται διαμέσου των ανδρών, ενώ η έννοια «γυναίκες» παραπέμπει σε ένα άλλο, ανεξάρτητο/παράλληλο σύστημα (θεωρούμενων ως) **μη εξουσιαστικών έμφυλων σχέσεων** όπου, μάλιστα, οι γυναίκες έχουν ως δεδομένη τη θέση αυτού που υπηρετεί και εξυπηρετεί τους άλλους, μέσω της συμβολής τους στην «αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης» των ανδρών (Παντελίδου Μαλούτα, 1992). Πρόκειται για τον ιδιωτικό χώρο, που **συχνά προσλαμβάνεται αποκλειστικά ως πεδίο σχέσεων αγάπης, ανιδιοτέλειας και στοργής, με αποτέλεσμα να μην λαμβάνεται υπόψη ότι, και αυτός είναι ανοικτός σε επιδράσεις του δημόσιου χώρου, αλλά και ότι οι ενδοοικογενειακές σχέσεις είναι και αυτές εξουσιαστικές και ιεραρχικές, με δεδομένο τον χαρακτήρα του συστήματος έμφυλων σχέσεων.**

Αλλά, ακόμη και όταν, για κάποιες «εξαιρετικές γυναίκες»³, γίνεται αποδεκτός ο ενεργός ή και πρωταγωνιστικός ρόλος στο πολιτικό προσκήνιο και τα πολιτικά αξιώματα, και σ' αυτήν την περίπτωση είναι φανερή η δυσκολία της αποδοχής του θεμιτού χαρακτήρα της συσχέτισης γυναίκες-πολιτική. Κι αυτό γιατί, συνήθως, είτε αμφισβητείται η γυναικεία τους υπόσταση, (βλ. για παράδειγμα την περίπτωση της Μ. Θάτσερ), είτε γίνεται αποδεκτή μέσω της ανάθεσης ειδικών αρμοδιοτήτων (δευτερεύουσας σημασίας;) που θεωρείται ότι αρμόζουν στο φύλο τους (Παιδεία, Κοινωνική Πρόνοια, Πολιτισμός κ.ά.). Ή ακόμη και λόγω του ότι λειτουργούν ως **υποκατάστατα κάποιου ανδρός**: Πράγματι, η χρεία, υπήρξε ιστορικά συνηθισμένη δίοδος για τη γυναικεία παρουσία σε δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων διεθνώς (Stacey, Price, 1981, Gertzog, 1984), κάτι που παρατηρείται ακόμη και σήμερα στην Ελλάδα.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, την πρώτη περίοδο της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα, από το 1953 έως τη δικτατορία, οκτώ γυναίκες απέκτησαν βουλευτικό αξίωμα. Πέντε από αυτές ανήκαν στην ΕΔΑ, πρόκειται για τις Μ. Σβώλου και Ε. Μπενά που εκλέχθηκαν το 1958 και το 1961, τη Β. Θανασέκου, που εκλέχτηκε το 1956 και το 1958, την Α. Γιάννου το 1961 και την Μ. Γυφτοδήμου-Καραγεώργη το 1963 και το 1964. Δύο εκλεγμένες ανήκαν στον Ελληνικό Συναγερμό ή την ΕΡΕ, η Ε. Σκούρα που εκλέχθηκε το 1953 και η Λ. Τσαλδάρη το 1956 και το 1958. Τέλος, μία ανήκε στην Ένωση Κέντρου, η Η. Λάμπρου, που κατέλαβε το 1966 κενωθείσα θέση στη Βουλή του 1964. Η συγκεκριμένη φυσιογνωμία των λίγων εκλεγμένων γυναικών νομιμοποίησε περαιτέρω την αντίληψη ότι η σχέση «γυναίκες-πολιτική» αφορά επιλεκτικά συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών. Ιδιαίτερα δε, ορισμένες

3. Βλ.: Μ. Riot-Sarcey, Ε. Varikas, 1988, 77-89, για την έννοια της «εξαιρετικής γυναίκας», για την οποία, «το τέλος του αποκλεισμού περνά μέσα από την εξομίωση με τις κυρίαρχες αξίες, που αποκλείουν τις γυναίκες στο όνομα της περιφρονημένης διαφοράς τους» (σ. 77).

αφοσιωμένες της Αριστεράς, ή/και κάποιες που προέρχονται από πολιτικές οικογένειες και ειδικότερα είναι χήρες πολιτικών! Είναι πράγματι αξιοσημείωτο ότι, από τις οκτώ γυναίκες που κατέλαβαν βουλευτικό αξίωμα πριν από τη δικτατορία, τέσσερις ήταν χήρες πολιτικών απ' όλο το ιδεολογικό φάσμα (η Λ. Τσαλδάρη, η Μ. Σβώλου, η Μ. Γυφτοδήμου-Καραγεώργη και η Η. Λάμπρου που ήταν χήρα πρέσβη) και δύο ήταν σύζυγοι πολιτικών (η Β. Θανασέκου και η Ε. Μπενά) (Παντελίδου Μαλούτα, 2006).

Ως προς τη συνήθη ανάθεση αρμοδιοτήτων δευτερεύουσας σημασίας σε γυναίκες πολιτικούς, αξίζει να υπενθυμίσουμε ως ενδιαφέρουσα αξιοπερίεργη περίπτωση που έρχεται σε αντίθεση με αυτό, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας της δεκαετίας του '90, τη **συνύπαρξη, από την άνοιξη του 1991, δύο γυναικών επικεφαλής πολιτικών σχηματισμών της Αριστεράς** (Α. Παπαρήγα, Μ. Δαμανάκη). Αν η αποδοχή τους είναι, θεωρητικά, ενδεικτική σταδιακών μετεξελίξεων στην πρόσληψη της σχέσης γυναίκες-πολιτική, αντίθετα η υποδοχή που τους έγινε, έκανε φανερό τον **απεριόριστο σεξισμό που διέπει ακόμη τα κριτήρια αξιολόγησης των γυναικών πολιτικών**, που περιστράφηκαν πρωτίστως γύρω από την εξωτερική τους εμφάνιση. Κάτι που είναι βεβαίως ιδιαίτερα συνηθισμένο (Βλ. Sineau, 1988, η οποία αναφέρεται σε περιγραφές Γαλλίδων πολιτικών, σχετικά με το πώς και ποιο σημείο αναφοράς έχουν την αίσθηση ότι κρίνονται).

Παράλληλα, για μια μεγάλη κατηγορία «εκσυγχρονισμένων» αντιλήψεων μοιάζει απόλυτα θεμιτό να αντικατασταθεί ο αποκλεισμός των γυναικών από τον χώρο της πολιτικής, που είχε ως νομιμοποιητικό επιχειρήμα το φύλο τους, με την επιβολή της παρουσίας επίλεκτων γυναικών με βάση το ίδιο νομιμοποιητικό επιχειρήμα: **Επειδή είναι γυναίκες**. Υπονοώ βέβαια το ζήτημα των ποσοστώσεων, το οποίο είναι σίγουρα πιο πολύπλοκο απ' ό,τι η παραπάνω διατύπωση αφήνει να εννοηθεί και στο οποίο θα επανέλθουμε στο τελευταίο κεφάλαιο. Ωστόσο, στο επίπεδο της θεωρίας είναι εξίσου «σεξιστικό», δηλαδή **ενδεικτικό διαφοροποιημένης αξιολόγησης του ανδρικού από το γυναικείο**, το να γίνεται νομιμοποιητική επίκληση στο **φύλο** είτε για τον αποκλεισμό, είτε για την επιβολή γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο. Επισημαίνεται όμως, συχνά, **η αναγκαιότητα επιβολής υπό όρους ενός «θετικού σεξισμού», σε συγκεκριμένους τομείς**, δηλαδή «θετικών διακρίσεων», διότι ενδέχεται χωρίς αυτές το διάστημα που θα απαιτηθεί για την κάλυψη της απόστασης μεταξύ της γυναικείας και της ανδρικής παρουσίας να είναι τεράστιο.

Αλλά η σχέση «γυναίκες-πολιτική» μοιάζει αντιφατική ή και χωρίς νόημα ακόμη, και για **συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών** από τις οποίες η πολιτική διαδικασία γίνεται αντιληπτή ως ξένη, μη αφορώσα την καθημερινή ζωή, όχι ικανή αλλά ούτε καν αρμόδια να συμβάλει στην επίλυση προβλημάτων που θεωρούνται, σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις, «ιδιωτικά». Ειδικά στην Ελλάδα, για πολλές από τις γυναίκες αυτής της κατηγορίας (τρίτης ηλικίας και χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου) το ασύμπτωτο της σχέσης «γυναίκες-πολιτική» αποτελεί βίωμα αφού, εκτός των άλλων, υπήρξαν ενήλικες χωρίς πολιτικά δικαιώματα έως το 1952. Ένα βίωμα που αποτυπώνεται εύγλωττα στην ιδιαίτερα μειωμένη πολιτική συμμετοχή και το μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον που χαρακτηρίζει τις γυναίκες αυτές και καταγράφεται σε όλες τις εμπειρικές έρευνες, ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1980, οπότε στο εκλογικό σώμα οι γυναίκες άνω των 60, είχαν όντως υπάρξει ενήλικες χωρίς δικαίωμα ψήφου.

Οι έννοιες αυτές, «γυναίκες-πολιτική», αν και δεν προσλαμβάνονται πλέον έκδηλα ως απόλυτα ασύμπτωτες ή αντιφατικές, ωστόσο **μύθοι και στερεότυπα υπέρβουν στη συσχέτισή τους**, τόσο στο επίπεδο των καθημερινών αντιλήψεων, όσο και σ' αυτό των επιστημονικών αναλύσεων. Στο τελευταίο μάλιστα, κυριαρχεί η σύγχυση μεταξύ της πραγματικότητας της διά-

κρισης ιδιωτικού-δημόσιου χώρου, που ακόμη και σήμερα βέβαια οριοθετεί την καθημερινή ζωή μαζικών κατηγοριών γυναικών και της θεωρητικής πρόσληψής της. Στη θεωρία, το «πολιτικό» παραπέμπει περιοριστικά μόνο στο δεύτερο σκέλος, στο δημόσιο, παρότι είναι πλέον φανερό ότι σε συνθήκες ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας τα ίδια τα όρια κράτους και κοινωνίας είναι λιγότερο σαφή. Παράλληλα, **αν ο δημόσιος χώρος επιδρά καθορίζοντας τις συνθήκες λειτουργίας του ιδιωτικού, και ο ιδιωτικός επιδρά στον δημόσιο καθορίζοντας ποιος/α θα είναι «εύκαιρος/η» ή θα έχει αποκτήσει την προδιάθεση να εμπλακεί σε αυτόν.** Γιατί αν το φύλο επιδρά στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά των ατόμων («*οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική*»), η κατεύθυνση της επίδρασης αυτής δεν είναι βέβαια α-ιστορικά δεδομένη, αλλά καθορίζεται από τον τύπο των έμφυλων σχέσεων, οι οποίες, στην εξέλιξή τους, οριοθετούν τόσο τις έννοιες άνδρας-γυναίκα, όσο και την αυστηρότητα της μεταξύ τους διάκρισης. Μόνο με σημείο αναφοράς την αναλυτική κατηγορία «έμφυλες σχέσεις», που καλύπτει ένα πολύπλοκο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων και αφορά ένα ιστορικά μεταβαλλόμενο σύνολο κοινωνικών διεργασιών (Flax, 1987, 628-634), θα μπορούσαμε να συλλάβουμε θεωρητικά τις αλλαγές που εμφανίζονται στο «γυναικείο» πρότυπο πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς τα τελευταία χρόνια, και να προβληματιστούμε γύρω από την ίδια την έννοια του «γυναικείου».

Είναι απαραίτητο, ωστόσο, να διευκρινιστεί ότι, πράγματι, η κυρίαρχη ερμηνεία του πολιτικού και της πολιτικής δεν περιλαμβάνει ακόμη πλήρως τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν ως κατηγορία φύλου. Ούτε η πολιτική διαδικασία ασχολείται επαρκώς με τα γυναικεία πρότυπα ζωής και δεν λαμβάνει υπόψη το φύλο και τον διαφοροποιητικό του ρόλο που χρήζει ρυθμίσεων στην καθημερινότητα. Όχι όμως επειδή οι γυναίκες είναι λιγότερο πολιτικά όντα από τους άνδρες, αλλά γιατί **στο πλαίσιο ενός ανδροκεντρικού συστήματος, οι άνδρες έχουν ιδιοποιηθεί και την πολιτικότητα, ορίζοντάς την με τα δικά τους δεδομένα.**⁴ Πράγματι, το ανδρικό φύλο εξακολουθεί να ιδιοποιείται την πολιτικότητα ως δικό του χαρακτηριστικό, κι αυτό γιατί παραμένει κυρίαρχο σ' έναν ανδροκεντρικό κόσμο, στο πλαίσιο του οποίου μέχρι πρόσφατα μόνο περιορισμένα, ασυντόνιστα και με αδύναμη θεωρητική εξάρτηση κάποιες φωνές αμφισβητούσαν την κυριαρχία του. Σ' αυτό το πλαίσιο, **κάθε πολιτική για τις γυναίκες που αποδέχεται τα όριά του, μόνο διορθωτικά μπορεί να παρεμβαίνει υπέρ της εκσυγχρονιστικής διευκόλυνσης των γυναικών στην άσκηση των παραδοσιακών τους ρόλων, τους οποίους βεβαίως δεν αμφισβητεί. Και αυτό πλέον δεν αρκεί.**

Έτσι, η συσχέτιση «γυναίκες-πολιτική» στο πλαίσιο του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος στη σημερινή ιστορική συγκυρία, παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί είναι ενδεικτική των αποχρώσεων και των αντιφάσεων της σχέσης αυτής, που παραπέμπουν στις αποχρώσεις και τις αντιφάσεις που ενυπάρχουν και διαφαίνονται όλο και περισσότερο, στην εννοιολογική αποσαφήνιση των δύο συνιστωσών της παραπάνω σχέσης. Οι αντιφάσεις αυτές απορρέουν, αφενός από τις **διαφαινόμενες τάσεις διεύρυνσης του πολιτικού και της συνακόλουθης νεωτερικής οριοθέτησης της έννοιας της δημοκρατίας σε συνθήκες ανάπτυξης της γυναικείας αμφισβήτησης,**⁵ και αφετέρου από την όλο και μαζικότερη άρνηση των (νεότερων) γυναικών να συναλλάσσονται με την πολιτική εξουσία προβάλλοντας μια κοινωνική ταυτότητα που δεν τους ανήκει (αφού είναι του πατέρα ή του συζύγου τους) και η οποία συσκοτίζει την αυτονομία και την ιδιαιτερότητά τους ως κοινωνικώς δρώντα υποκείμενα γυναικείου φύλου.

4. Στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής, είναι ενδιαφέρον να δούμε μια συζήτηση περί «κοινωνικού κεφαλαίου» και έμφυλων διαφορών στο είδος του: V. Lowndes, 2010.

5. Γενικότερα, για τις επιπτώσεις της ανάπτυξης των νέων κοινωνικών κινημάτων στο επίπεδο της δημοκρατίας, βλ.: R. Dalton, M. Kuechler, 1990.

Οι αναφορές στις «γυναίκες» συνεπώς, παραπέμπουν σε μια **οριοθετημένη και διακριτή κοινωνική κατηγορία**, αφού αποτελείται από άτομα τα οποία λόγω του φύλου τους βρίσκονται σε συγκεκριμένη θέση έναντι των ανδρών στο σύστημα εξουσιαστικών έμφυλων σχέσεων.⁶ Παράλληλα, υποθέτουμε ότι στο εσωτερικό αυτής της κοινωνικής κατηγορίας υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις στάσεις, τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά, που ανάγονται σε διαφορές κοινωνικής/ταξικής θέσης και ηλικίας/γενιάς. Δηλαδή σε διαφορές στην πραγματικότητα της βιωμένης εμπειρίας ζωής. Είναι ευνόητες οι διαφοροποιήσεις αυτές αν σκεφτούμε, ότι τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούνται σημαντικές μετεξελίξεις στα πρότυπα ζωής και στην πραγματικότητα της καθημερινότητας των γυναικών οι οποίες εκφράζονται σαφέστερα στις αντιλήψεις των νέων και υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου γυναικών και αποτυπώνονται στην πολιτικότητά τους, που ενίοτε διαφοροποιείται έντονα από αυτή των μεγαλύτερων γυναικών.

Είναι αξιοσημείωτο δε ότι, ενώ στις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις (και λανθάνοντως στις επιστημονικές προσεγγίσεις) νομιμοποιείται σε μεγάλο βαθμό το ασυμβίβαστο της σχέσης «γυναίκες-πολιτική», αφού υφέρεται η ταύτιση πολιτικό = ανδρικό, όταν *δεν νομιμοποιείται*, αυτό γίνεται στη βάση ανθρωπιστικών επιχειρημάτων που **εξουδετερώνουν τον ανατρεπτικό χαρακτήρα του αιτήματος της ουσιαστικής ισότητας (κοινωνικής και πολιτικής) γυναικών και ανδρών**. Έτσι αποσιωπάται εντελώς η πολιτική διάσταση του διακυβεύματος της αυτόνομης συμμετοχής των γυναικών, ως φορέων των εμπειριών μιας καταπιεσμένης κοινωνικής κατηγορίας στην (ανδροκεντρική) πολιτική διαδικασία, που δεν είναι βέβαια άλλη από τη ριζική αλλαγή της φυσιογνωμίας της.

Η αποσιώπηση αυτή συνδέεται και με το ότι **οι έμφυλες σχέσεις δεν προσλαμβάνονται συνήθως ως εξουσιαστικές, αφού στην ίδια την έννοια της εξουσίας, όπως κατά κανόνα περιοριστικά οριοθετείται αυτή, δεν ενυπάρχει η προβληματική του φύλου**. Βέβαια, είναι γεγονός ότι η εννοιολογική αποσαφήνιση της «εξουσίας» παραμένει εξαιρετικά δύσκολη, όπως φαίνεται από τις πολλαπλές κλασικές ερμηνείες στο πλαίσιο της πολιτικής θεωρίας (Lukes, 1987). Ωστόσο, είτε το βάρος πέφτει στην ταξική εξουσία ή στη θέση στην κοινωνική στρωμάτωση, είτε στην πολιτική συνιστώσα, είτε στην οικονομική, η διάκριση φύλου παραμένει αφανής σε όλα τα κλασικά (και όχι μόνο) αναλυτικά υποδείγματα, παρότι η διερεύνηση των έμφυλων σχέσεων με στόχο τη θεωρητική πρόσληψη της έννοιας της εξουσίας θα συνέβαλε στη σφαιρικότερη οριοθέτησή της.⁷ Και παρότι επίσης, το φύλο διαπλέκεται με τις άλλες μορφές ανισότητας (ταξική, φυλετική κ.ά.) και τις κάνει χειρότερες.

6. Προφανώς στο εγχειρίδιο αυτό οι αναφορές σε γυναίκες και άνδρες παραπέμπουν σε κοινωνικές κατηγορίες ή σε άτομα/φορείς κοινωνικής δράσης, υπονοώντας βέβαια το κοινωνικό φύλο με την έννοια του gender και όχι το βιολογικό (sex), που διαχωρίζει αρσενικά και θηλυκά (παρότι, όπως πλέον γνωρίζουμε, η διάκριση δεν είναι τόσο προφανής και δεδομένη, αφού και τη βιολογία την προσλαμβάνουμε αναπόφευκτα με τα «ιδεολογικά φορτισμένα» μάτια μας, και έτσι, συχνά, προβάλλουμε στη βιολογία αυτό που κοινωνικά έχουμε μάθει να αναμένουμε). Ας σημειωθεί επίσης ότι, η σχετική διάκριση στην ελληνική γλώσσα δεν είναι προφανής όταν αναφερόμαστε στο φύλο (είτε το gender μας απασχολεί, είτε το sex, μιλάμε για φύλο), παρότι ο συνήθης πληθυντικός («τα φύλα») υποδηλώνει έναν βιολογισμό που υφέρεται ακόμη και στις κοινωνικές αναλύσεις. Προφανώς, όμως, στην κοινωνία και την πολιτική διαδικασία το φύλο που (πρέπει να) μας απασχολεί διαμορφώνεται κοινωνικά και μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά μέσω της έμφυλης κοινωνικοποίησης (βλ. περισσότερα για το θέμα στο εγχειρίδιο της ίδιας σειράς με τίτλο: «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική»).

7. Εξαιρετικό ενδιαφέρον, από αυτήν την άποψη, παρουσιάζουν οι κριτικές αναφορές στις θεωρήσεις περί εξουσίας των S. Lukes, A. Giddens, P. Bourdieu και M. Foucault, όπως διατυπώνονται στο: K. Davis et al., 1991.

Είναι δε ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, αν για παράδειγμα δεχτούμε έναν «προεισαγωγικό ορισμό» της έννοιας της εξουσίας, που μοιάζει γενικευμένης αποδοχής και τον οποίο προτείνει ο T. Bottomore (1983, 7), έχουμε την αίσθηση ότι αυτό που περιγράφεται παραπέμπει άμεσα στο σύστημα έμφυλων σχέσεων: **Η έννοια της εξουσίας ανάγεται στην «ικανότητα ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής ομάδας να ακολουθεί μια πορεία ενεργειών (να λάβει και να εφαρμόσει αποφάσεις και γενικότερα να καθορίσει την ημερησία διάταξη για τη διαδικασία λήψης αποφάσεων) εν ανάγκη εναντίον των συμφερόντων ή ακόμη και εν όψει της αντίθεσης άλλων ατόμων και κοινωνικών ομάδων».** Συνεπώς, με βάση την παραπάνω αντίληψη, αφού η «Πολιτική Κοινωνιολογία ασχολείται με την εξουσία στο κοινωνικό της πλαίσιο», θα ήταν αναμενόμενο και το φύλο να αποτελεί κεντρικό αντικείμενο διερεύνησής της. Μάλιστα, ο R. W. Connell (1983, 45-49), υποστηρίζει ότι τόσο οι θεωρίες της ταξικής δομής της κοινωνίας, όσο και αυτές που αφορούν την «πατριαρχία» **αποτελούν επιμέρους προσεγγίσεις της ανθρώπινης εμπειρίας που αφορά την εξουσία, την καταπίεση και την απελευθέρωση.** Συνεπώς η «εξουσία» θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως σύνολο, με στόχο τη μελέτη του καπιταλισμού και της πατριαρχίας στις μεταξύ τους αμφίδρομες σχέσεις (Connell, 1983).

Είναι γεγονός ότι το πολιτικό σύστημα και οι δομές πολιτικής εξουσίας που μας ενδιαφέρουν εδώ, **λειτουργούν στο πλαίσιο μιας διττής στρωμάτωσης: κοινωνικής/ταξικής αφενός, πράγμα γενικά αποδεκτό, και αφετέρου ανάλογα με το φύλο:** Υπάρχουν αναμφίβολα συστηματικές και αναπαραγόμενες διαφορές στο εισόδημα και το μισθό, στο μορφωτικό κεφάλαιο, στη θέση στο επάγγελμα και γενικότερα ανισότητες ευκαιριών, ανάλογα με το φύλο. Η ταξική δομή της κοινωνίας την οποία μελετάμε, αλλά και η δομή των έμφυλων σχέσεων, πρέπει επομένως να αποτελούν παράλληλα σημεία αναφοράς, αφού παραπέμπουν σε συστήματα σχέσεων που το καθένα έχει τη δική του εσωτερική συνοχή και λογική, χωρίς να ανάγεται το ένα στο άλλο, παρά τις πολλαπλές διασυνδέσεις που παρατηρούνται μεταξύ τους. Γιατί βέβαια δεν μπορούμε να δεχτούμε ούτε ότι, οι γυναίκες αποτελούν κοινωνική τάξη⁸, χωρίς να κινδυνεύσουμε να καταδικάσουμε το σχετικό εννοιολογικό εργαλείο σε απώλεια της αναλυτικής του ικανότητας, ούτε ότι η ταξική θέση των γυναικών καθορίζεται αναγκαστικά από την αντίστοιχη των ανδρών, με βάση την περιοριστική αντίληψη ότι οι γυναίκες έχουν ως κοινωνικό ρόλο τη συμβολή στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής και, πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της οικογενειακής μονάδας, την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης των ανδρών. Αν δεν απορρίψουμε έκδηλα τη λογική αυτή, τότε μπορεί να οδηγηθούμε σε μια παραδοσιακή στενή αντίληψη που καταλήγει στην υπαγωγή του γυναικείου ζητήματος στο «ευρύτερο» κοινωνικό/ταξικό, αφού το πρώτο γίνεται αντιληπτό ως «ειδικό» ζήτημα, του οποίου η επίλυση οριοθετείται από την επίλυση του δεύτερου.⁹

Το ότι οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη κοινωνική θέση από τους άνδρες, με βάση όποιους σχετικούς δείκτες και αν επιλέξουμε, το ότι αποτελούν καταπιεσμένη και εξαρτημένη

8. Άποψη τμήματος των ριζοσπαστριών φεμινιστριών στις ΗΠΑ, κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Για τη σχετική προβληματική, βλ.: C. Burton, 1985, 34-37. Κλασικό για το θέμα παραμένει το πρωτοποριακό έργο της Sh. Firestone, 1971.

9. Η Ch. Delphy, 1984, 132-134 και 180, υποστηρίζει ότι η ανάλυση που αναφέρεται στη γυναικεία καταπίεση ως λειτουργική για τον καπιταλισμό προδίδει την αντίληψη ότι, τελικά, κοινωνικοί ανταγωνισμοί υπάρχουν μόνο μεταξύ ανδρών ενώ οι γυναίκες προσλαμβάνονται και πάλι ως δευτερεύουσας σημασίας αφού, διαμέσου αυτών, οι άνδρες δέχονται την καταπίεση. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, η ίδια (25-27) αναφέρεται σε *τάξεις φύλου*, επιδιώκοντας να υπογραμμίσει τη διάσταση των σχέσεων εξουσίας που χαρακτηρίζει τις έμφυλες σχέσεις.

κοινωνική κατηγορία σ' ένα σύστημα εξουσιαστικών έμφυλων σχέσεων, το ότι ανεξάρτητα από την κοινωνική/ταξική τους θέση φέρουν το βάρος της μειονεξίας που απορρέει από το φύλο τους σε σύγκριση με άτομα της ίδιας κοινωνικής θέσης που ορίζονται ως του «άλλου φύλου», δεν μπορεί παρά να ανάγουν και το φύλο σε έντονα διαφοροποιητική μεταβλητή στο επίπεδο της διαμόρφωσης της κοινωνικής κοσμοαντίληψης και ειδικότερα της πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς. Συνεπώς, **το σύνολο των πολιτικών στάσεων που είναι δηλωτικές μιας συγκεκριμένης πρόσληψης του πολιτικού, η οποία δεν δημιουργεί τις προϋποθέσεις ανάπτυξης συμμετοχικής συμπεριφοράς, ούτε την επιθυμία εμπλοκής σε διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων, αποτελεί σε μεγάλο βαθμό για τα άτομα την υποκειμενική ερμηνεία της κοινωνικής τους θέσης, όπως αυτή εκφράζεται τόσο από την ταξική τους προέλευση (και τις προοπτικές ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας) όσο και από το φύλο.** Βεβαίως, το όλο πλέγμα εξελίσσεται και αλλάζει με την πάροδο του χρόνου, και επηρεάζεται ιδιαίτερα τόσο από τη μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, όσο και από την ανάπτυξη της φεμινιστικής αμφισβήτησης.

Άρα, το φύλο και η κοινωνική ανισότητα που ανάγεται σ' αυτό δεν αποτελούν παράμετρο της κοινωνικής πραγματικότητας που μπορεί να επιλέξει ή να μην επιλέξει ο/η μελετητής/τρια του πολιτικού συστήματος, αφού **εμπλέκονται καθοριστικά στην κοινωνική δόμηση της πραγματικότητας.** Η διαφοροποιημένη κοινωνική αξιολόγηση του ανδρικού και του γυναικείου αποτελεί βασική αρχή οργάνωσης της κοινωνίας, που επιδρά καθοριστικά στη δομή και τη λειτουργία όλων των κοινωνικών θεσμών, μεταξύ των οποίων είναι και οι δομές πολιτικής εξουσίας. **Ο δε ιδεολογικός διαχωρισμός δημόσιου και ιδιωτικού χώρου συμβάλλει όχι μόνο στην αναπαραγωγή της γυναικείας καταπίεσης αλλά και στην αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνικής δομής και πολιτικής οργάνωσης.**¹⁰ Γενικότερα, η κοινωνική ανισότητα που ανάγεται στο φύλο διαπλέκεται με όλες τις άλλες μορφές εξουσιαστικών σχέσεων και αφήνει εμφανέστατα ίχνη στον τρόπο λειτουργίας και τη φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος, παρά τις αλλαγές που ιστορικά σημειώνονται στον τρόπο νομιμοποίησης και σε επιμέρους εκφράσεις της γυναικείας καταπίεσης.

Με βάση τα παραπάνω, είναι απαραίτητο να διατυπωθεί μια ουσιαστική κριτική στις καθιερωμένες πολιτικές αναφορές στη σχέση φύλου και πολιτικής συμπεριφοράς στις οποίες η διάσπαση των *εξουσιαστικών* σχέσεων φύλου συσκοτίζεται εντελώς, μέσω της επιφανειακής αναφοράς στους διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους που συμβάλλουν στη δημιουργία δύο σχετικώς διαφοροποιημένων πολιτικών προτύπων. Κι αυτό ενώ, παράλληλα, **αγνοείται ο ρόλος του πολιτικού συστήματος στη διατήρηση, την αναπαραγωγή και τη νομιμοποίηση της κοινωνικής κατανομής των έμφυλων ρόλων.** Εξάλλου, η αναφορά στους διαφορετικούς ρόλους μπορεί να λειτουργήσει, και λειτουργεί ενίοτε σε συγκεκριμένα ιδεολογικά πλαίσια, **ως νομιμοποιητικό επιχείρημα του αποκλεισμού των γυναικών από τις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων** (θα δούμε παρακάτω πως λειτούργησε το επιχείρημα αυτό ιστορικά στην ελληνική πολιτική).

10. H. C. Burton, 1985, 131-132, αναπτύσσει μια ενδιαφέρουσα προβληματική σχετικά με το τι θα γινόταν «αν οι άνδρες έπαιρναν ενεργά μέρος στη φροντίδα των παιδιών και προσέφεραν απλήρωτη εργασία». Βλ. επίσης και: Μ. Παπαγιαννάκη, Α. Φραγκουδάκη, 1988, 11, οι οποίες με γλαφυρότητα διερωτώνται: «*Αν έπαυαν οι γυναίκες να είναι το καταπιεσμένο φύλο, τότε τι θα γινόταν ο καπιταλισμός-και όχι μόνον αυτός;*», για να καταλήξουν σε συμπεράσματα σχετικά με την πολιτική συμμαχιών των φεμινιστικών οργανώσεων.

Ενώ όμως η πολιτική ανάλυση και η καθημερινή πολιτική πράξη αρκούνται στην περιγραφή συσχετισμών και στην αναφορά στους διαφοροποιημένους κοινωνικούς ρόλους -αναφορά που εξορκίζει μάλλον, παρά αποτελεί στοιχείο ερμηνείας του προβλήματος της διαφοροποιημένης ένταξης γυναικών και ανδρών στο χώρο της πολιτικής- η πολιτική θεωρία και η δημοκρατική ευαισθησία οφείλουν να διερευνήσουν τα στοιχεία της βίας που υποκρύπτουν η κοινωνική κατανομή των έμφυλων ρόλων και τα νομιμοποιητικά επιχειρήματα που την αφορούν. Μόνον **αντιμετωπίζοντας ως θεωρητικά και κοινωνικά προβληματικά την ανισότητα της εμπλοκής ανδρών και γυναικών στην πολιτική διαδικασία** -που δίνει και το στίγμα φύλου στην πολιτική- μπορούμε να διερευνήσουμε ουσιαστικά την επίδραση του φύλου στην πολιτική πρόσληψη και συμπεριφορά των πολιτών και να διατυπώσουμε υποθέσεις που αφορούν την ενδεχόμενη μετεξέλιξη της σχετικής επίδρασης μέσω μέτρων πολιτικής, καθώς και τις επιπτώσεις της μετεξέλιξης αυτής στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Είναι ωστόσο εξαιρετικά απλουστευτική η αντίληψη, στο πλαίσιο της οποίας **δεν αντιμετωπίζεται ως προβληματική (δηλαδή ως άξια περαιτέρω εμπάθουσας) η σχέση «γυναίκες-πολιτική» με βάση το ότι είναι αναμενόμενο οι γυναίκες να ενδιαφέρονται λιγότερο από τους άνδρες για την πολιτική διαδικασία**. Τόσο ο έκδηλος λειτουργισμός που χαρακτηρίζει τη θεωρία των κοινωνικών ρόλων, όσο και ο λανθάνων που διακρίνεται στις αντιλήψεις περί καταμερισμού της εργασίας ώστε το γυναικείο φύλο να συμβάλλει στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης των ανδρών συσκοτίζουν τη σχέση εξουσίας, που είναι σύμφυτη με τον υπάρχον σύστημα έμφυλων σχέσεων. Μάλιστα, η S.M. Okin (1979, ιδιαίτερα 304) επισημαίνει ότι **μόνο όταν οι γυναίκες πάψουν να ορίζονται με σημείο αναφοράς τις λειτουργίες που εκπληρώνουν για τους άνδρες, οι οποίοι, σύμφωνα με τη φιλοσοφική μας παράδοση, θεωρούνται ως ολοκληρωμένα άτομα με δικαιώματα, μόνο τότε γυναίκες και άνδρες θα γίνουν ισότιμοι πολίτες, ισότιμοι εργαζόμενοι, ισότιμα ανθρώπινα όντα**. Για να το επιτύχουμε αυτό, έχουμε να κάνουμε έναν γιγάντιο αγώνα και ενάντια στη φιλοσοφική μας παράδοση, που μας κληροδότησε σεξιστικές προϋδεάσεις, ολοζώντανα κατάλοιπα παρωχημένων αντιλήψεων, στα οποία περιλαμβάνεται και η ακόμη κυρίαρχη θεωρητική παραδοχή του απόλυτου διαχωρισμού του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο. Με προνομαϊκή αναφορά των γυναικών στον πρώτο και των ανδρών στον δεύτερο.

Έτσι, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι **το κοινωνικά αναμενόμενο στις έμφυλες σχέσεις, το οποίο και καθορίζει τα αντίστοιχα πρότυπα συμπεριφοράς, δεν είναι αναγκαστικά αυτό που συμβαίνει, αλλά αυτό που μοιάζει να εξυπηρετεί τα συμφέροντα εκείνων που κατέχουν τη θέση του δυνατού στις έμφυλες σχέσεις εξουσίας**. Στο πλαίσιο αυτής της οπτικής θα μπορούσαμε να καταγράψουμε την πολυπλοκότητα και τον αντιφατικό χαρακτήρα του «γυναικείου» προτύπου πολιτικής πρόσληψης και συμπεριφοράς και να επισημάνουμε ορισμένα νεωτερικά στοιχεία, που είναι ίσως ενδεικτικά σημαντικών τάσεων μετεξέλιξης, τόσο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, όσο και της ελληνικής κοινωνίας γενικότερα. Όσο για τη φεμινιστική αμφισβήτηση, αυτή οφείλει να καταγγέλλει τη μειωμένη παρουσία γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων ασκώντας βαθύτατη κριτική στην εσωτερική λογική και τη φυσιογνωμία τους, **όχι απλώς για να αυξήσει τη γυναικεία παρουσία στις υπάρχουσες ανδροκεντρικές δομές**, ώστε κάποιες γυναίκες να αποκτήσουν «ανδρική» ταυτότητα, αλλά για να συμβάλει σε ουσιαστικές αλλαγές στις συνθήκες της κοινωνικής μας συμβίωσης, **αποδεσμεύοντας τόσο το «γυναικείο», όσο και το «ανδρικό», από τα περιοριστικά/καταπιεστικά πλαίσια του φύλου**.

Ερωτήματα προς συζήτηση με βάση την ύλη του Κεφαλαίου I ¹¹

- Γιατί κάνουμε διαφοροποίηση μεταξύ της κατοχής δικαιωμάτων και της χρήσης που τους γίνεται; Τι σημαίνει αυτό για τα πολιτικά δικαιώματα σε σχέση με το φύλο;
- Με ποια έννοια λέμε ότι ιστορικά, η σχέση «γυναίκες-πολιτική» ήταν ασύμπτωτη; Γιατί μας ενδιαφέρει αυτό σήμερα;
- Τι σημαίνει ότι στην πολιτική διαδικασία συχνά οι γυναίκες γίνονται αποδεκτές ως υποκατάστατα κάποιου άνδρα;. Τι δείχνει αυτό γενικότερα;
- Τα κριτήρια αξιολόγησης ενός/μιας πολιτικού μπορεί να διαφοροποιούνται σεξιστικά, ανάλογα με το φύλο τους. Παραδείγματα; Τι σημαίνει αυτό για την κυρίαρχη πρόσληψη των γυναικών;
- Μπορεί να υποστηριχθεί η άποψη ότι το πολιτικό σύστημα αναπαράγει τη γυναικεία υποτέλεια; Γιατί, και πώς τεκμηριώνεται αυτή η υπόθεση;
- Είναι ικανοποιητική ως ερμηνεία η υπόθεση ότι «είναι αναμενόμενο οι γυναίκες να εμπλέκονται λιγότερο από τους άνδρες στην πολιτική διαδικασία»;
- Γιατί μπορεί να μας ενδιαφέρει η φιλοσοφική μας παράδοση σε σχέση με την έμφυλη διάκριση;
- Τι εννοεί η S.M. Okin (1979, 304), όταν υποστηρίζει ότι, μόνο όταν οι γυναίκες πάψουν να ορίζονται με σημείο αναφοράς τις λειτουργίες που εκπληρώνουν για τους άνδρες, μόνο τότε γυναίκες και άνδρες θα γίνουν ισότιμοι πολίτες, ισότιμοι εργαζόμενοι, ισότιμα ανθρώπινα όντα; Ποια είναι η δική σας άποψη για το ζήτημα;

11. Οι απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές στις πηγές ορισμένων διατυπώσεων δεν περιλαμβάνονται στους Πίνακες των Ερωτημάτων προς Συζήτηση. Μπορούν να εντοπιστούν εύκολα στο κείμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα, το Σύνταγμα του 1975 και οι Αναθεωρήσεις του

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Πληροφορίες για το ελληνικό πολιτικό σύστημα και στοιχεία ελληνικής συνταγματικής ιστορίας. Το Πολίτευμα, το Σύνταγμα του 1975 και οι αναθεωρήσεις του, εκλογικά συστήματα, το ελληνικό κομματικό σύστημα, γυναίκες, κόμματα και εκλογές, τοπική αυτοδιοίκηση, αιρετές και πρώτη εφαρμογή ποσοστώσεων φύλου, πλέγμα μέτρων υπέρ της έμφυλης ισότητας.

Το ελληνικό πολιτικό σύστημα

Για να μελετήσουμε σφαιρικά τις δομές πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο του ελληνικού πολιτικού συστήματος είναι απαραίτητο να ανατρέξουμε, πρώτα απ' όλα, στο ιστορικό της συγκρότησης του Νεοελληνικού κράτους τον 19^ο αιώνα. Να εμβαθύνουμε στην εξέλιξή του -με έμφαση στις ιστορικές περιόδους και το πραγματολογικό υλικό που καταδεικνύουν γεγονότα και διαδικασίες οι οποίες καθόρισαν τις πιο σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις- καθώς και στις βασικές διαιρετικές τομές και τις πολιτισμικές συνιστώσες που συγκροτούν την ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα. Η πολυτάραχη ελληνική πολιτική ιστορία, με τις δικτατορίες και τους διχασμούς, άφησαν ανεξίτηλα ίχνη στο θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής, και στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνονται και λειτουργούν οι θεσμοί στη χώρα αυτή.¹²

Θα πρέπει, παράλληλα, να εξετάσουμε σε βάθος, τόσο την περίοδο μετάβασης προς και εμπέδωσης της δημοκρατίας, ως προς τις πολιτικές δυνάμεις και τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας που καθόρισαν, όσο και τις αντιφάσεις του πολιτικού συστήματος¹³ σε ένα μεταβαλλόμενο εξωτερικό περιβάλλον με το οποίο οι σχέσεις είναι εξελισσόμενες (ΕΕ). Όλα αυτά δεν μπορούν βέβαια να υλοποιηθούν στο πλαίσιο ενός εγχειριδίου, αφού προϋποθέτουν ιστορική, πολιτολογική και κοινωνιολογική προσέγγιση. Έτσι, ενώ θα υπάρξει στο τέλος βιβλιογραφικός οδηγός για την εμβάθυνση στην σφαιρική ανάλυση της ιστορικής διαμόρφωσης του ελληνικού πολιτικού συστήματος, διαμόρφωση που του έδωσε τα σημερινά χαρακτηριστικά, τις αδυναμίες και τις αντιφάσεις του, στο κεφάλαιο αυτό θα περιοριστούμε σε **βασικές κεντρικές πληροφορίες** για τη δομή και τη λειτουργία του ελληνικού πολιτικού συστήματος και το χαρακτήρα του πολιτεύματος, τους βασικούς πολιτικούς θεσμούς και την καθολική ψηφοφορία, καθώς και τα εκλογικά συστήματα με αναφορά στο ισχύον Σύνταγμα¹⁴. Στο επόμενο κεφάλαιο θα επικεντρωθούμε στο ιστορικό της απόκτησης πολιτικών δικαιωμάτων από τις Ελληνίδες και τις φεμινιστικές διεκδικήσεις που τα αφορούσαν.

Η Ελλάδα, Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία

Στο πλαίσιο της Ευρώπης, η Ελλάδα συγκαταλέγεται **μεταξύ των χωρών με την παλαιότερη κοινοβουλευτική εμπειρία**, αφού πέραν των Εθνοσυνελεύσεων και των συνταγμάτων του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος απέκτησε το **πρώτο του Κοινοβούλιο το 1843 και σύνταγμα το 1844**. Δηλαδή, πριν από πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες. (Χατζηβασιλείου, 2013). Την ίδια χρονιά, εφαρμόστηκε στην πράξη η καθολική ψηφοφορία

12. Βλ. ενδεικτικά: Γ.Β. Δερτιλής, 2005, Ν. Διαμαντούρος, 2002, J. Petropoulos, 1985-86, Γ. Βούλγαρης, Η. Νικολακόπουλος, κ.ά., 2011. Για την ελληνική πολιτική κουλτούρα ειδικά και τους παράγοντες διαμόρφωσής της, βλ.: Ν. Διαμαντούρος, 2000.

13. Βλ.: J. Meynaud, 2002 και Η. Νικολακόπουλος, 2001.

14. Αρ. Μάνεσης, 2007, Γ. Σωτηρέλης, Θ. Ξηρός, 2011, Κ. Χρυσόγονος, 2003.

των ανδρών (με ελάχιστες εξαιρέσεις), ενώ ο ιδιαίτερα πρώιμος χαρακτήρας της, καθόλου δεν προδίκιζε, όπως ξέρουμε, την αντίστοιχη πορεία της γυναικείας ψήφου.

Τυπικά, η καθολική ανδρική ψήφος κατοχυρώθηκε με το Σύνταγμα του 1864. Το ενδιαφέρον δε είναι ότι, η κατοχύρωση αυτή έγινε **χωρίς να υπάρχει ρητή διάταξη που να αποκλείει τις γυναίκες**, αφού με βάση τα δεδομένα της εποχής κάτι τέτοιο ήταν ουσιαστικά αυτονόητο. (Σωτηρέλης, 1991, 211). Επισημαίνεται μάλιστα ότι, ενώ ο «περί εκλογής βουλευτών νόμος», αναγνώριζε την ηλικία και την ιθαγένεια ως αποκλειστικά προσόντα για το δικαίωμα της ψήφου (με λίγους πρόσθετους περιορισμούς ως προς την ιδιοκτησία και το επάγγελμα, που όμως καταργήθηκαν λίγο αργότερα), ουσιαστικά υπήρχε **και πρόσθετο, άρρητο τρίτο προσόν, «το αρσενικό φύλο»** (Παπαδημητρίου, 1981, 16). **Η κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου, έπρεπε να περιμένει έως το 1952**, οπότε και η ένταξη των γυναικών στο εκλογικό σώμα θα συμβάλει στο διπλασιασμό του, αποτελώντας παράλληλα και ορόσημο ως προς την αρχή της ισονομίας γυναικών και ανδρών. Συνεπώς, τόσο το δικαίωμα της ψήφου, όσο και τα υπόλοιπα πολιτικά δικαιώματα που κατοχύρωναν τη δυνατότητα πρόσβασής τους στα όργανα και τις λειτουργίες του κράτους, **αποδόθηκαν στις Ελληνίδες σχεδόν έναν αιώνα μετά από τα αντίστοιχα των ανδρών**, όταν μάλιστα μόνο σε τρεις ευρωπαϊκές χώρες οι γυναίκες δεν είχαν ακόμη πλήρη πολιτικά δικαιώματα.

Το **Πολίτευμα της Ελλάδας** είναι Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, σύμφωνα με το άρθρο 1 του Συντάγματος του 1975, με θεμέλιο του πολιτεύματος τη **λαϊκή κυριαρχία** (άρθρο 2), και με βάση την αρχή ότι: **«Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό, υπάρχουν υπέρ του λαού και ασκούνται κατά τον τρόπο που προβλέπεται από το Σύνταγμα»** (άρθρο 3). Η μοναρχία είχε ήδη καταργηθεί με το δημοψήφισμα της 8ης Δεκεμβρίου του 1974, στο οποίο 69,2% του ελληνικού λαού ψήφισε **κατά** του θεσμού της βασιλείας. Το Σύνταγμα του 1975, όπως όλα τα συντάγματα, φέρει τη σφραγίδα της εποχής του, και συγκεκριμένα εκφράζει τη μέριμνα για την αναδιοργάνωση των πολιτικών θεσμών της χώρας μετά τη δικτατορία, και την αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανέκυψαν τα προηγούμενα χρόνια. Κύριος στόχος ήταν μια ισχυρή και συγκεντρωτική εξουσία, ικανή να παίρνει γρήγορα αποφάσεις, με αποτέλεσμα την ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας, και μάλιστα, όχι τόσο στο πρόσωπο της κυβέρνησης ή του Πρωθυπουργού, που είναι υπεύθυνοι και λογοδοτούν στη Βουλή και το λαό, αλλά του Προέδρου της Δημοκρατίας (Μάνεσης, Παπαδημητρίου, 1983, 15). Σήμερα βεβαίως, μετά την αναθεώρηση του 1986, ενισχύθηκε ο ρόλος του Πρωθυπουργού ως αρχηγού της κυβέρνησης, υπάρχει προφανώς πολυκομματικό σύστημα και χαρακτηρίζεται το πολιτικό σύστημα της Ελλάδας ως Κοινοβουλευτική Δημοκρατία με Πρόεδρο επικεφαλής του κράτους. Το σύστημα συνεπώς βασίζεται στο Κοινοβούλιο, βασική νομοθετική αρχή της χώρας. Ωστόσο, και πέρα από τις συνταγματικές ρυθμίσεις, συχνά γίνεται κριτική στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, ήδη από τη δεκαετία του 1980, σχετικά με την αποδυνάμωση της Βουλής στη νομοθετική της λειτουργία, και την κυριαρχία της κυβέρνησης στην παραγωγή κανόνων δικαίου (βλ. Αλιβιζάτος, 1981). Ο συγγραφέας αυτός αποδίδει το φαινόμενο, αφενός στον παρεμβατικό ρόλο του κράτους και στην πόλωση του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος, και αφετέρου σε ορισμένες ατέλειες των συνταγματικών κειμένων.

Σύμφωνα με το Σύνταγμα, **οι τρεις λειτουργίες της πολιτείας ασκούνται ως εξής:**

- Η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας.
- Η εκτελεστική λειτουργία ασκείται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την Κυβέρνηση.
- Η δικαστική λειτουργία ασκείται από τα δικαστήρια με τις αποφάσεις τους να εκτελούνται στο όνομα του Ελληνικού Λαού.

Ο **Πρόεδρος της Δημοκρατίας** εκλέγεται από τη Βουλή με πενταετή θητεία και το πολύ για δύο θητείες. Ορίζεται από το Σύνταγμα (άρθρο 30) ως **ρυθμιστής του Πολιτεύματος**, το δε αξίωμα του Προέδρου είναι ασυμβίβαστο με οποιοδήποτε άλλο αξίωμα, θέση ή έργο. Με τη λήξη της προεδρικής θητείας οι βουλευτές εκλέγουν νέο Πρόεδρο με πλειοψηφία 2/3, στις πρώτες δύο ψηφοφορίες, ενώ στην τρίτη, αν χρειαστεί, απαιτούνται 3/5 (180 ψήφοι). Αν και η τρίτη ψηφοφορία αποβεί άκαρπη, η Βουλή διαλύεται και ο τελευταίος Πρόεδρος κηρύσσει βουλευτικές εκλογές εντός 30 ημερών. Η νέα Βουλή επαναλαμβάνει άμεσα την ψηφοφορία για Πρόεδρο της Δημοκρατίας και απαιτούνται 3/5 των ψήφων στην πρώτη ψηφοφορία, απόλυτη πλειοψηφία (151 βουλευτές) στη δεύτερη και απλή πλειοψηφία στην τρίτη και τελική. Στόχο της διαδικασίας αποτελεί η συναίνεση των κομμάτων στο πρόσωπο του Προέδρου. Στο Σύνταγμα του 1975 έγιναν αλλαγές (αναθεώρηση του 1986) που περιόρισαν τις εξουσίες του Προέδρου, με αποτέλεσμα ο Πρόεδρος να μην μπορεί πλέον να διαλύσει τη Βουλή, ούτε να παύσει την Κυβέρνηση ή άρθρα του Συντάγματος, ούτε να κηρύξει κατάσταση πολιορκίας χωρίς την υπογραφή του Πρωθυπουργού. Για να κηρύξει δημοψήφισμα χρειάζεται την έγκριση της Βουλής. Ο ρόλος του συνεπώς είναι κυρίως, πλέον, συμβολικός και τελετουργικός.

Βασική αρχή του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα είναι η αρχή της δεδηλωμένης, που αφορά στη δεδηλωμένη εμπιστοσύνη της Βουλής στον Πρωθυπουργό και τους/τις Υπουργούς του. Συνεπώς ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας πρέπει να διορίσει για Πρωθυπουργό πρόσωπο που θα λάβει την ψήφο εμπιστοσύνης των βουλευτών, κάτι που, εθιμικά, σημαίνει 151 ψήφους στην αρχική ψηφοφορία (και μετά, πλειοψηφία επί των παρόντων). Η Κυβέρνηση μπορεί ανά πάσα στιγμή να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, ενώ και ένας αριθμός βουλευτών μπορεί να κάνει «πρόταση μομφής» κατά της κυβερνήσεως.

Ο **Πρωθυπουργός** είναι συνήθως ο αρχηγός του κόμματος που έχει την απόλυτη πλειοψηφία των βουλευτών, αλλά αν κανένα κόμμα δεν έχει την απόλυτη πλειοψηφία της Βουλής, ο **Πρόεδρος δίνει στον αρχηγό του κόμματος με τη σχετική πλειοψηφία διερευνητική εντολή**. Δηλαδή εντολή να εξετάσει αν, σε συνεργασία με άλλα κόμματα, μπορεί να σχηματίσει κυβέρνηση που να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης. Σύμφωνα με το πνεύμα του Συντάγματος, το ελληνικό πολιτικό σύστημα είναι πρωθυπουργοκεντρικό, με την έννοια ότι ο Πρωθυπουργός προτείνει στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας το διορισμό ή την παύση των Υπουργών, αυτός αποφασίζει τον ανασχηματισμό της κυβέρνησης κλπ.

Γενικότερα, η **εκτελεστική εξουσία, ασκείται πρωτίστως από την κυβέρνηση**, που αποτελείται από το υπουργικό συμβούλιο το οποίο περιλαμβάνει τον πρωθυπουργό και τους υπουργούς. Η κυβέρνηση οφείλει να καθορίζει και να κατευθύνει τη γενική πολιτική του κράτους, σε συμφωνία με τις διατάξεις του Συντάγματος και της νομοθεσίας. Τα μέλη του υπουργικού συμβουλίου και οι υφυπουργοί είναι από κοινού υπεύθυνοι για τις γενικές πολιτικές της κυβέρνησης, η οποία τελεί υπό τον έλεγχο του κοινοβουλίου ως προς τις δράσεις της και την αποτελεσματικότητα του έργου της. Είπαμε παραπάνω ότι συχνά η κυβέρνηση υπερβαίνει τον προδιαγεγραμμένο ρόλο της και παρεμβαίνει περισσότερο από το επιτρεπτό στο νομοθετικό έργο, κάτι που σε συνθήκες οικονομικής κρίσης (όπως τώρα, το 2014) είναι ακόμη πιο συνηθισμένο, και βεβαίως προβληματικό για τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού και της δημοκρατίας.

Με δεδομένο όμως ότι, όπως είπαμε, το σύστημα είναι Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, το **Κοινοβούλιο είναι το επίκεντρο του πολιτικού συστήματος**, έτσι ώστε να διασφαλίζεται η δημοκρατική λειτουργία του. Η Βουλή είναι πράγματι ο κορυφαίος θεσμός της δημοκρατίας, αφού μέσω αυτού εκπροσωπείται ο λαός. **Εκλέγεται με καθολική ψηφοφορία όλων των ενν-**

λίκων πολιτών (πραγματικά όλων, ανεξαρτήτως φύλου, από το 1952). Έχει δε 300 μέλη (200-300 κατά το Σύνταγμα), που συγκροτούν την Ολομέλειά της, εκλέγονται σε τετραετή θητεία με σύστημα ενισχυμένης αναλογικής σε 48 πολυεδρικές εκλογικές περιφέρειες, 8 μονοεδρικές (με βάση την απογραφή του 2001, αυτό αλλάζει) και μέσω ψηφοδελτίου επικρατείας. Δηλαδή, οι 288 από τους 300 Βουλευτές εκλέγονται απευθείας από το λαό με σταυρό προτίμησης και οι υπόλοιπες 12 θέσεις επιλέγονται από ψηφοδέλτια επικρατείας (λίστα), με βάση το ποσοστό ψήφων που το κάθε κόμμα έλαβε στις εκλογές. Βασικό έργο της Βουλής, εκτός από το νομοθετικό, είναι και ο κοινοβουλευτικός έλεγχος, δηλαδή ο έλεγχος που ασκείται από την Ολομέλεια της Βουλής στη δράση της κυβέρνησης και των μελών της, με βάση το άρθρο 70, παρ.6 του Συντάγματος. Το άρθρο αυτό συγκεκριμενοποιείται από τον Κανονισμό της Βουλής, που περιέχει τμήμα του αφιερωμένο στα **μέσα άσκησης κοινοβουλευτικού ελέγχου**: τις αναφορές, ερωτήσεις, συστάσεις, επερωτήσεις που στοχεύουν στη διερεύνηση των αιτίων ή του σκοπού μιας κυβερνητικής πράξης, αλλά και τη σύσταση εξεταστικών επιτροπών κλπ. Οι διαδικασίες περιγράφονται λεπτομερώς με στόχο το σεβασμό της νομιμότητας, αλλά και την αποτελεσματικότητα του κοινοβουλευτικού ελέγχου, μόνου μέσου για τον έλεγχο της λειτουργίας του κυβερνητικού έργου και της διοικητικής δομής που το υπηρετεί. Το κατά πόσον, σε ποιο βαθμό και πώς επιτυγχάνεται αυτό, ποικίλλει βεβαίως ανάλογα με τη συγκυρία, αλλά και με τα πρόσωπα που στελεχώνουν τις δομές.

Το εκλογικό σύστημα

Με τον σημερινό εκλογικό νόμο ισχύει ένα πολύπλοκο σύστημα «ενισχυμένης» αναλογικής που στοχεύει στην διαμόρφωση κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από το πρώτο σε ψήφους κόμμα, ακόμη και αν αυτό υστερεί σημαντικά από την απόλυτη πλειοψηφία, αφού δίνεται «μπόνους» πενήντα εδρών.¹⁵ Τα κόμματα πρέπει να λάβουν τουλάχιστον 3% της ψήφου για να εκλέξουν βουλευτές, ενώ τελικά η δυνατότητα βουλευτικής πλειοψηφίας (151 βουλευτές), εξασφαλίζεται αρκεί ένα κόμμα να λάβει περίπου 40% της λαϊκής ψήφου (λόγω του «μπόνους» των 50 εδρών), με στόχο την ενίσχυση της κυβερνητικής σταθερότητας. Για την αλλαγή εκλογικού νόμου χρειάζεται απλή κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ενώ ο νέος εκλογικός νόμος δεν εφαρμόζεται στις επόμενες εκλογές αλλά στις μεθεπόμενες, εκτός εάν ψηφιστεί από πλειοψηφία 2/3.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, σε πολλές χώρες το εκλογικό σύστημα προβλέπεται στο Σύνταγμα και έτσι δεν μεταβάλλεται. Αυτό δεν ισχύει στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα στην ελληνική εκλογική ιστορία να παρατηρούμε ότι, πολύ συχνά δεν εφαρμόζεται το ίδιο εκλογικό σύστημα σε δύο συνεχόμενες εκλογές. Ο καθορισμός του εκλογικού συστήματος γίνεται από την κυβέρνηση που θα κηρύξει τις εκλογές, με καταφανή στόχο την εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων. Συγκεκριμένα, από το 1844 έως το 1923 οι βουλευτικές εκλογές γίνονταν με πλειοψηφικό σύστημα, ενώ από το 1926 υπήρξε εναλλαγή πλειοψηφικού και αναλογικού, έως και το 1952. Οι εκλογές του 1956 έγιναν με βάση ένα πολύπλοκο μικτό σύστημα με διαφοροποιημένο μηχανισμό κατανομής εδρών ανάλογα με το μέγεθος της εκλογικής περιφέρειας. Από το 1958 εφαρμόζονται παραλλαγές ενός εκλογικού συστήματος που έχει υπερیشύσει να λέγεται ενισχυμένη αναλογική, αντί του πραγματολογικά ορθού «αποδυναμωμένη αναλογική», αφού βεβαίως αποδυναμώνει και δεν ενισχύει την αναλογικότητα (Νικολακόπουλος, 2001).

15. Για την εκλογική ιστορία της Ελλάδας, τα εκλογικά συστήματα και την ιστορία κομμάτων και βουλευτικών εκλογών, βλ. κυρίως: Η. Νικολακόπουλος, 1985, 1989, 1990, 2001.

Μετά την Μεταπολίτευση ακολουθήθηκε η τακτική αλλαγή του εκλογικού νόμου, αφού κατά τη συζήτηση του Συντάγματος του 1975 η κυβερνητική πλειοψηφία αρνήθηκε τη συσταγματική καθιέρωση σταθερού εκλογικού συστήματος, ή τουλάχιστον ορισμένων δεσμευτικών κανόνων (Νικολακόπουλος, 1989), προτιμώντας να διατηρήσει και να επισημοποιήσει κατά κάποιον τρόπο την «παράδοση» της συνεχούς εναλλαγής του. Έτσι, επιβεβαίωσε τη λειτουργία του τελευταίου ως «του πιο εξειδικευμένου μηχανισμού χειραγώγησης της πολιτικής» (Sartori, όπ. αναφ. από τον Η. Νικολακόπουλο, 1989). Το πιο πρόσφατο νεωτερικό στοιχείο που χαρακτηρίζει το ισχύον εκλογικό σύστημα, είναι η καθιέρωση μεγάλου εκλογικού «μπόυους».

Ο εκλογικός νόμος είναι ο βασικός κανονισμός που ορίζει το εκλογικό σύστημα, δηλαδή τον τρόπο κατανομής των βουλευτικών εδρών και εκλογής των υποψηφίων στις εκλογές. Με βάση τις διατάξεις του για την εκπροσώπηση των πολιτικών κομμάτων, διακρίνεται συνήθως σε τρεις βασικές κατηγορίες: Πλειοψηφικό, Αναλογικό και Μικτό, με τις πολλές παραλλαγές τους. Στο **πλειοψηφικό** (*the winner takes all*) η επικράτεια χωρίζεται σε εκλογικές περιφέρειες και ο συνδυασμός που έρχεται πρώτος σε κάθε περιφέρεια κερδίζει όλες τις έδρες της περιφέρειας αυτής, ενώ οι επόμενοι καμία. Θεωρητικά δηλαδή, ένας συνδυασμός μπορεί να κερδίσει τις εκλογές κερδίζοντας με διαφορά μιας ψήφου στις μισές περιφέρειες, έστω και εάν δε λάβει ούτε μία ψήφο στις άλλες. Κλασικό παράδειγμα πλειοψηφικού, είναι ο τρόπος εκλογής εκλεκτόρων για τις προεδρικές στις ΗΠΑ, όπου ενίοτε, λιγότερες ψήφοι, αλλά περισσότεροι εκλέκτορες, εκλέγουν πρόεδρο. Όπως στην περίπτωση του G. Bush το 2000. Στο **πλειοψηφικό με μονοεδρικές περιφέρειες**, η επικράτεια χωρίζεται σε πολύ μικρές περιφέρειες με κάθε μία να εκλέγει μόνο έναν βουλευτή. Έτσι πρόκειται για αναλογικότερη μορφή του κλασικού πλειοψηφικού, ενώ, διακρίνεται μεταξύ **πλειοψηφικού με μονοεδρικές περιφέρειες** ενός γύρου ή δύο γύρων. Στην πρώτη περίπτωση εκλέγεται όποιος βγει πρώτος (περίπτωση της Βρετανικής Βουλής των Κοινοτήτων), ενώ στη δεύτερη απαιτείται, κατά κανόνα, απόλυτη πλειοψηφία. Εάν αυτή δεν επιτευχθεί με την πρώτη, επαναλαμβάνεται η ψηφοφορία (β' γύρος) συνήθως ανάμεσα στους δύο πρώτους συνδυασμούς και, υπό προϋποθέσεις, με συμμετοχή και τρίτου, οπότε ως κριτήριο χρησιμοποιείται η σχετική πλειοψηφία, όπως στην περίπτωση της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης (Νικολακόπουλος, 1989).

Η **απλή αναλογική** είναι αναμφίβολα το δικαιότερο εκλογικό σύστημα ως προς την αντιπροσώπευση, με την έννοια ότι αποτυπώνει ακριβώς τη λαϊκή βούληση, αφού ο αριθμός εδρών που λαμβάνουν οι συνδυασμοί εξαρτάται μόνο από το εθνικό ποσοστό τους. Θεωρείται όμως ότι μειονεκτεί ως προς το ότι δεν παράγει ισχυρές πλειοψηφίες, αφού σπάνια κάποιος συνδυασμός λαμβάνει το απαραίτητο 50% για να σχηματίσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Στην αυθεντική μορφή του, το εκλογικό αυτό σύστημα σπάνια χρησιμοποιείται σε εθνικές εκλογές (κυρίως στο Ισραήλ και την Ολλανδία), ενώ αντίθετα είναι σύννηθες σε εκλογές τοπικού ή συνδικαλιστικού χαρακτήρα. Παραλλαγή της απλής αναλογικής, είναι η **απλή αναλογική με όριο**, που εφαρμόζεται στις Ευρωεκλογές και προϋποθέτει αναλογική κατανομή εδρών στους συνδυασμούς που έλαβαν (στην προκειμένη περίπτωση) άνω του 3%. Γενικότερα πάντως, με την εξαίρεση της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας, όλες οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες έχουν υιοθετήσει κάποια παραλλαγή αναλογικού συστήματος, τα οποία, παρά τις πολλαπλές διαφορές τους στο πώς μετατρέπονται οι ψήφοι σε έδρες, όλα θεωρητικά υπηρετούν μια κοινή αρχή αντιπροσώπευσης που ορίζεται ως «αρχή της αναλογίας». Αρχή που έχει τις ρίζες της στον 18^ο αιώνα και την κριτική της αρχής της πλειοψηφίας, με βάση τις ιδέες του Διαφωτισμού (Νικολακόπουλος, 1989).

Στην απλή αναλογική ανά περιφέρεια, σύστημα στο οποίο οι έδρες κατανέμονται αναλογικά βάσει της δύναμης κάθε συνδυασμού ανά εκλογική περιφέρεια και όχι στο σύνολο της επικράτειας, το σύστημα λειτουργεί σε βάρος των μικρών συνδυασμών, αφού στις εκλογικές περιφέρειες που έχουν μικρό αριθμό εδρών (άρα μεγάλο εκλογικό μέτρο), ενδέχεται ένας συνδυασμός με ομοιόμορφα κατανομημένο εθνικό ποσοστό 4% ή 5% να μην πιάνει σε καμία περιφέρεια το απαιτούμενο μέτρο (Νικολακόπουλος, 1989)! Έτσι αυτή παραλλαγή της απλής αναλογικής θεωρείται πως τείνει προς την ενισχυμένη αναλογική. Παρόμοιο σύστημα εφαρμόστηκε στις ελληνικές εθνικές εκλογές το 1989 και το 1990, με τη β' κατανομή να λειτουργεί ως διορθωτικός μηχανισμός.

Πάρα πολλά εθνικά εκλογικά συστήματα είναι μικτά, έχουν στοιχεία απλής αναλογικής και πλειοψηφικού, ή είναι ακόμη και πρωτότυπα. Κάτω από τον τίτλο της **ενισχυμένης αναλογικής κατατάσσονται όλα τα συστήματα που δεν είναι ούτε αναλογικά ούτε πλειοψηφικά με κεντρικό κοινό χαρακτηριστικό ότι ενισχύουν το πρώτο κόμμα**. Δηλαδή, εξασφαλίζουν δυσανάλογα μεγάλη εκπροσώπηση του πρώτου συνδυασμού σε βάρος των υπολοίπων, και έτσι αλλοιώνουν τη βασική δημοκρατική αρχή σύμφωνα με την οποία κάθε ψήφος έχει την ίδια βαρύτητα. Κεντρικό επιχείρημα υπέρ της εφαρμογής ενισχυμένης αναλογικής παραμένει, όπως είπαμε, ότι εξασφαλίζει αυτοδύναμη κυβέρνηση ευκολότερα, και έτσι οδηγεί σε σταθερές κυβερνήσεις. Όμως, ο αντίλογος λέει ότι, έτσι δεν συμβάλλει στη διαμόρφωση κουλτούρας συνεργασίας μεταξύ των κομμάτων.

Αλλά εκτός από τους **κανόνες και τους μηχανισμούς κατανομής της ψήφου**, τους οποίους καθορίζει ο εκλογικός νόμος (και έτσι έχουμε τις μορφές των εκλογικών συστημάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω), τα εκλογικά συστήματα περιλαμβάνουν και άλλες παραμέτρους που συνήθως συνοψίζονται στις παρακάτω:¹⁶

- το μέγεθος και τον αριθμό των περιφερειών, αλλά και τον αριθμό των εδρών προς κατανομή, κάτι που επιδρά στην αναλογικότητα του συστήματος (κάθε εκλογική περιφέρεια πρέπει, σύμφωνα με την αρχή της ισότητας της ψήφου να αναδεικνύει τόσους βουλευτές όσους αναλογούν στον πληθυσμό της),
- τη δομή και τη μορφή των υποψηφιοτήτων (κλειστή λίστα, σταυρός προτίμησης, πολυσταυρία, δυνατότητα επιλογής από διαφορετικούς συνδυασμούς κ.λπ.),
- τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία ένταξης στο εκλογικό σώμα (η ελληνική ιθαγένεια και η ηλικία/ενηλικότητα, αποτελούν τις αποκλειστικές προϋποθέσεις για την ένταξη στο εκλογικό σώμα),
- τις ρυθμίσεις που αφορούν τους ψηφοφόρους, όπως διευκολύνσεις (του τύπου επιστολικής ψήφου, ειδικών εκλογικών καταλόγων), αλλά και κυρώσεις σε περίπτωση υποχρεωτικής ψήφου,
- τις ρυθμίσεις που αφορούν κόμματα και υποψηφίους: προϋποθέσεις και κωλύματα εκλογιμότητας, υποβολή και έγκριση υποψηφιοτήτων, κ.λπ.,
- τις ρυθμίσεις που αφορούν τον προεκλογικό αγώνα (χρηματοδότηση, διάρκεια, πρόσβαση στα ΜΜΕ),
- τις ρυθμίσεις που αφορούν την ίδια τη διαδικασία της ψηφοφορίας, την προστασία της μυστικότητας, την ελευθερία επιλογής κ.λπ.

16. Ακολουθώ στην κατηγοριοποίηση αυτή τον Η. Νικολακόπουλο, 1989, 16-17, ο οποίος προτείνει μια σύμπτυξη των κατηγοριών του Lijphart. Όσον αφορά το εκλογικό σώμα και το εκλογικό σύστημα, απαραίτητη αναφορά αποτελεί και το Γ. Παπαδημητρίου, 1981.

Βεβαίως, από όλες αυτές τις παραμέτρους, οι τρεις πρώτες μόνο (μηχανισμός κατανομής ψήφου, μέγεθος και αριθμός περιφερειών και εδρών και δομή και μορφή υποψηφιοτήτων), θεωρούνται ως καθοριστικές ως προς τον χαρακτήρα του εκλογικού συστήματος, παρότι όλες είναι βαρύνουσας σημασίας για τη διεξαγωγή ουσιαστικά έγκυρων εκλογών (Νικολακόπουλος, 1989, 15). Για παράδειγμα, δεν πρέπει να παραβλέψουμε τη σημασία των διευκολύνσεων, και το γεγονός ότι επιλεκτικά μόνο για ορισμένους πολίτες υπάρχουν σχετικές διευκολύνσεις με τη δημιουργία ειδικών εκλογικών καταλόγων. Δεν υπάρχουν όμως για άλλους, όπως είναι οι ναυτικοί και οι Έλληνες μετανάστες.

Στις ελληνικές εκλογές του Μαΐου του 2012 εφαρμόστηκε σύστημα «ενισχυμένης αναλογικής» (Ν. 3231/2004, όπως τροποποιήθηκε από τον Ν. 3636/2008), που στην ουσία είναι μικτό σύστημα, με τις 250 έδρες να κατανομούνται αναλογικά σε όσους συνδυασμούς ξεπεράσουν το 3%, και 50 έδρες να δίνονται επιπλέον ως «μπόνους» στον πρώτο συνδυασμό. Η διάταξη αυτή, η οποία αποτελεί ισχυρό στοιχείο *πλειοψηφικού συστήματος*, έγινε με το αιτιολογικό ότι επιτρέπει τη δημιουργία σταθερής κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται να αρκεί στον πρώτο συνδυασμό περίπου το 40% των ψήφων για να έχει αυτοδυναμία (151 έδρες) στη Βουλή. Όσοι περισσότερες δε είναι οι ψήφοι των συνδυασμών που δεν ξεπερνούν το 3%, τόσο χαμηλώνει το ποσοστό που απαιτείται για αυτοδύναμη πλειοψηφία.

Το ζήτημα της κατανομής των εδρών ανά εκλογική περιφέρεια είναι πιο περίπλοκο. Πρέπει πρώτα να προβούμε στον καθορισμό του συγκεκριμένου *εκλογικού μέτρου ανά περιφέρεια*, δηλαδή του αριθμού ψήφων που αντιστοιχούν σε μια έδρα, με βάση το σύνολο των *εγκύρων* ψηφοδελτίων που έλαβαν όλοι οι συνδυασμοί στην συγκεκριμένη εκλογική περιφέρεια (ανεξάρτητα από το όριο του 3%). Το σύνολο αυτό το διαιρούμε δια του αριθμού των εδρών της περιφέρειας και έχουμε έτσι το *εκλογικό μέτρο* της συγκεκριμένης εκλογικής περιφέρειας. Κατά την πρώτη κατανομή λαμβάνεται υπ' όψιν μόνο το ακέραιο μέρος του πηλίκου το δε υπόλοιπο, όπως και οι έδρες που απομένουν, λογίζονται ως αδιάθετα και ακολουθείται άλλη διαδικασία, ώστε, από τις αδιάθετες έδρες να λάβει αφενός, το πρώτο κόμμα τις 50 επιπλέον έδρες που προβλέπεται, και αφετέρου, όλα τα υπόλοιπα κόμματα τις έδρες που δικαιούνται με βάση το εθνικό ποσοστό τους.

Το ισχύον Σύνταγμα

Το *Σύνταγμα της Ελλάδας* που ισχύει σήμερα, είναι το Σύνταγμα του 1975, αλλά έχει υποστεί τρεις φάσεις αναθεώρησης που σε ορισμένα σημεία επέφεραν σημαντικές αλλαγές. Το Σύνταγμα του 1975 αποτέλεσε *άμεση απόρροια της αποκατάστασης της δημοκρατικής νομιμότητας τον Ιούλιο του 1974, με την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας να θέτει ως πρώτο στόχο την εδραίωση της Δημοκρατίας*. Επανάφερε έτσι, αμέσως σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952, με εξαίρεση τις διατάξεις που αφορούσαν την Βασιλεία. Μετά τις πρώτες βουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου 1974, και το δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος το Δεκέμβριο του ίδιου έτους -που απέβη υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας- ακολούθησε το Σύνταγμα του 1975. Το Σύνταγμα αυτό ψηφίστηκε μόνο από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, συγκέντρωσε όμως σταδιακά ευρεία αποδοχή εκ μέρους των πολιτικών δυνάμεων της χώρας. Κατοχύρωσε το πολίτευμα της Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, εξασφάλισε ευρύ φάσμα ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων προσαρμοσμένο στις απαιτήσεις της εποχής και προστάτευσε το κράτος δικαίου. Με το άρθρο 2 του Συντάγματος ορίζεται ότι: 1. «*Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας*», και 2. «*Η Ελλάδα, ακολουθώντας τους γενικά αναγνωρισμένους κανόνες*

του διεθνούς δικαίου, επιδιώκει την εμπέδωση της ειρήνης, της δικαιοσύνης, καθώς και την ανάπτυξη των φιλικών σχέσεων μεταξύ των λαών και των κρατών».

Παράλληλα, το Σύνταγμα του 1975 παραχωρούσε σημαντικές εξουσίες στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, οι οποίες του επέτρεπαν να παρεμβαίνει αποφασιστικά στην πολιτική διαδικασία. Στο Σύνταγμα προβλεπόταν και η συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς οργανισμούς (τύπου ΕΟΚ). Πρέπει να υπογραμμιστεί επίσης ότι, για πρώτη φορά στο Σύνταγμα το 1975 προβλέπεται (άρθρο 4 παρ. 2) ότι: «Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις». Το δε άρθρο 22 προβλέπει ότι: «Όλοι οι εργαζόμενοι ανεξαρτήτως φύλου ή άλλης διάκρισης, έχουν δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας». **Οι νομικές βάσεις για την επιδίωξη της έμφυλης ισότητας είχαν έτσι εξασφαλιστεί.**

Ωστόσο, αν το Σύνταγμα του 1975 κατοχύρωνε την ισότητα, το άρθρο 116 επέτρεπε στην παρ. 2 «αποκλίσεις» από την αρχή της ισότητας, όπως ορίζεται στο άρθρο 4, «για σοβαρούς λόγους, στις περιπτώσεις που ορίζει ειδικά ο νόμος», κάτι που τελικά λειτούργησε αρνητικά για τις γυναίκες. Το 2000 η Αναθεωρητική Βουλή ενέκρινε τροποποίηση του συγκεκριμένου άρθρου έτσι ώστε «απαλειφομένων των αποκλίσεων να προβλεφθεί μόνο η δυνατότητα λήψης παροδικών θετικών μέτρων για την πραγματική εφαρμογή της αρχής της Ισότητας». Η σχετική διατύπωση της παρ. 2 του άρθρου 116 προβλέπει πλέον ότι **δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ουσιαστικής ισότητας ανδρών και γυναικών**, κάτι που, εκτός των άλλων επέτρεψε και τη θεσμοθέτηση ποσοτώσεων για τις δημοτικές εκλογές. Είχε προηγηθεί η πρωτοβουλία της *Γενικής Γραμματείας Ισότητας* με την οποία θεσμοθετήθηκε (Ν. 2839/2000) η εισαγωγή ποσοτώσεων (1/3) σε όλα τα όργανα λήψης αποφάσεων του Δημοσίου, καθώς και στις επιχειρήσεις και τους οργανισμούς που εποπτεύονται από αυτό.

Η αναθεώρηση αυτή του άρθρου 116, επέτρεψε όντως, ύστερα από εισήγηση της υπουργού Β. Παπανδρέου και σχετική τροπολογία που ψηφίστηκε στη Βουλή την άνοιξη του 2001 (Ν. 2910, άρθρο 75), να εφαρμοστεί στις επόμενες εκλογές για την τοπική αυτοδιοίκηση (δημοτική και νομαρχιακή) ποσόστωση στα ψηφοδέλτια των συνδυασμών, με στόχο κανένα φύλο να μην αντιπροσωπεύει πάνω από τα 2/3 των υποψηφίων: «*Επί ποινή απαραδέκτου της δήλωσης με την οποία καταρτίζεται ο συνδυασμός των υποψηφίων που συμμετέχουν στις Νομαρχιακές και Δημοτικές Εκλογές*» (ακύρωση ψηφοδελτίου), ο αριθμός των υποψηφίων από κάθε φύλο πρέπει να ανέρχεται σε ποσοστό ίσο τουλάχιστον με το 1/3 του συνολικού αριθμού των υποψηφίων κάθε συνδυασμού. Δηλαδή, για πρώτη φορά στην Ελλάδα επρόκειτο να εφαρμοστεί ποσόστωση ανάλογα με το φύλο σε εκλογές, με στόχο την ενίσχυση της παρουσίας γυναικών στα δημοτικά και τα νομαρχιακά συμβούλια.

Η **πρώτη αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975 έγινε το 1986**, οπότε έντεκα άρθρα αναθεωρήθηκαν, ενώ ψηφίστηκε η μεταφορά του κειμένου του Συντάγματος στη δημοτική γλώσσα. Με την αναθεώρηση αυτή οι αρμοδιότητες του Προέδρου της Δημοκρατίας περιορίστηκαν σε σημαντικό βαθμό και έτσι ενισχύθηκε ο κοινοβουλευτικός χαρακτήρας του συστήματος. Με τη **δεύτερη και πιο εκτεταμένη αναθεώρηση του 2001**, τροποποιήθηκε μεγάλος αριθμός διατάξεων του Συντάγματος, συναινετικά: Εισήχθησαν νέα ατομικά δικαιώματα (προστασία της γενετικής ταυτότητας, προστασία από την ηλεκτρονική επεξεργασία προσωπικών δεδομένων), νέοι κανόνες διαφάνειας στην πολιτική ζωή (χρηματοδότηση πολιτικών κομμάτων, προεκλογικές δαπάνες, σχέσεις των ιδιοκτητών μέσων μαζικής ενημέρωσης με το Κράτος κ.ά.) και προσαρμόστηκαν κωλύματα και ασυμβίβαστα για την ανάδειξη στο βουλευτικό αξίωμα. Παράλληλα, εκσυγχρονίστηκαν και αναδιοργανώθηκαν οι λειτουργίες της Βουλής, καθιερώθηκαν οι Ανεξάρτητες Αρχές, ενώ η αναθεώρηση προέβη σε εκτεταμένη μεταρρύθ-

μηση στο πεδίο της Δικαιοσύνης και ενίσχυσε το αποκεντρωτικό σύστημα της χώρας. Αλλά κυρίως, με την αναθεώρηση αυτή δεν επιτρέπονται πλέον αποκλίσεις από την αρχή της ισότητας όπως ήδη είπαμε. Παράλληλα, προστέθηκε στο άρθρο 116, παρ. 2 το εξής: «Δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το κράτος μεριμνά για την άρση των ανισοτήτων που υφίστανται στην πράξη, ιδίως σε βάρος των γυναικών». Θεσμοθετήθηκαν έτσι οι θετικές διακρίσεις φύλου, οι οποίες ήδη εφαρμόζονταν σε συγκεκριμένους τομείς αλλά, χωρίς τη συνταγματική κατοχύρωση, και συνεπώς κινδύνευαν να προσβληθούν.

Η τρίτη αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975 που έγινε το 2008, αφορούσε περιορισμένο αριθμό διατάξεων, μεταξύ των οποίων έγινε δεκτή η κατάργηση του απόλυτου επαγγελματικού ασυμβιβάστου των βουλευτών, που είχε θεσπισθεί με την αναθεώρηση του 2001, έγινε προσθήκη των νησιωτικών και ορεινών περιοχών της χώρας στη θέσπιση αναπτυξιακών μέτρων, και προβλέφθηκε η δυνατότητα της Βουλής να υποβάλει, υπό προϋποθέσεις, προτάσεις τροποποίησης κονδυλίων του προϋπολογισμού, αλλά και ειδικότερη διαδικασία ως προς την παρακολούθηση από τη Βουλή της εκτέλεσης του προϋπολογισμού.

Είπαμε παραπάνω ότι ο εκλογικός νόμος καθορίζει, μεταξύ άλλων, εκτός από τους κανόνες κατανομής της ψήφου, και τις προϋποθέσεις για τη διαδικασία ένταξης στο εκλογικό σώμα. Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε τη βαρύτητα και τη σημασία του εκλογικού σώματος στο πλαίσιο της δημοκρατίας, αφού με βάση το Σύνταγμα:

Το εκλογικό σώμα, ως το ανώτατο κρατικό όργανο συνιστά την αποκλειστική πηγή και τον πρωταρχικό φορέα της κρατικής εξουσίας (άρθρο 1, παρ. 1-3 και άρθρο 110, παρ. 1). Το Σύνταγμα του απονέμει τρεις αρμοδιότητες: α) την εκλογή των μελών της λαϊκής αντιπροσωπείας (άρθρα 51-54), β) την ανάδειξη των αρχών της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως (άρθρο 102, παρ. 2), και γ) τη λήψη σημαντικών αποφάσεων για τη διαχείριση κρίσιμων εθνικών θεμάτων (άρθρο 44, παρ. 2) (Παπαδημητρίου, 1981, 114-115). Επισημαίνεται επιπλέον ότι, οι αρμοδιότητες αυτές του εκλογικού σώματος είναι αποκλειστικές, με την έννοια ότι δεν προβλέπονται άλλες από το Σύνταγμα. Ωστόσο, νέα αρμοδιότητα του εκλογικού σώματος, που δεν προκύπτει από το Σύνταγμα αλλά από την ένταξη της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, είναι και η συμμετοχή των Ελλήνων εκλογέων στις Ευρωεκλογές για την ανάδειξη αντιπροσώπων τους στο αντίστοιχο Κοινοβούλιο. Ως προς το τρίτο σημείο που αναφέρεται στη δυνατότητα προκήρυξης δημοψηφίσματος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό αποτελεί στοιχείο άμεσης δημοκρατίας, στο πλαίσιο ενός συστήματος που υπήρξε παραδοσιακά αμιγώς αντιπροσωπευτικό, με εξαίρεση το Σύνταγμα του 1927, και τις πολλαπλές προσφυγές σε δημοψήφισμα για τη Βασιλεία.¹⁷

«Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις»

Για να επανέλθουμε στην κατοχύρωση της αρχής της «ισότητας των φύλων» που διατυπώθηκε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα του 1975, με τη ρητή δήλωση στο άρθρο 4 ότι «οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου» (παρ. 1) και ότι «Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις» (παρ. 2), πρέπει να σημειώσουμε ότι, η τυπική αυτή κατοχύρωση της ισότητας συνοδεύτηκε τη δεκαετία του 1980 από ένα εντυπωσιακό πλέγμα μέτρων

17. Ο Γ. Παπαδημητρίου, 1981, 116, σημειώνει ότι, αν παραβλέψουμε τα δύο ψευδοδημοψηφίσματα της δικτατορίας, έχουν γίνει τέσσερα δημοψηφίσματα στην Ελλάδα για τη Βασιλεία: το 1924, το 1935, το 1946 και τέλος, το 1974.

που θεσμοθετήθηκαν ύστερα από σχετικούς αγώνες φεμινιστικών ομάδων και γυναικείων οργανώσεων, τα οποία, παρά τις όποιες ατέλειες, ήταν πρωτοποριακά. Τα σημαντικότερα από αυτά αφορούν αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο (Ν. 1329/83), την προστασία της μητρότητας (Ν. 1302/83), την εξάλειψη κάθε μορφής διάκρισης σε βάρος των γυναικών (Ν. 1342/83), την «ισότητα των φύλων» στις εργασιακές σχέσεις (Ν. 1414/84), τον βιασμό (Ν. 1419/84), διευκολύνσεις σε εργαζόμενους/ες με οικογενειακές υποχρεώσεις (Ν. 1483/84) κ.ά. Το 1982 μάλιστα θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά θέση ειδικής συμβούλου του πρωθυπουργού για θέματα ισότητας, ενώ με το Νόμο 1288/82 δημιουργήθηκε εννεαμελές *Συμβούλιο Ισότητας των Δύο Φύλων*, συμβουλευτικό όργανο που υπαγόταν απευθείας στον πρωθυπουργό. Στη συνέχεια (Ν. 1558/88) το *Συμβούλιο* αναβαθμίστηκε σε *Γενική Γραμματεία Ισότητας* με στόχο την προώθηση επιμέρους μέτρων κατά της έμφυλης ανισότητας, καθώς και τη θέσπιση προνοιακών παροχών για τις γυναίκες. Σήμερα αποτελεί τον κεντρικό φορέα προώθησης και παρακολούθησης της εφαρμογής των σχετικών ευρωπαϊκών στρατηγικών και μέτρων πολιτικής.

Παράλληλα με τις θεσμικές αλλαγές της δεκαετίας του 1980, είναι απαραίτητο να υπογραμμιστεί ότι, παρατηρήθηκαν και **αξιοσημείωτες αλλαγές και στο επίπεδο των κοινωνικών αντιλήψεων**, με πρώτη τη μεγάλη κοινωνική διάχυση αντιλήψεων που αναφέρονται έστω και έμμεσα στην έμφυλη ισότητα (Παπαγιαννάκη, Φραγκουδάκη, 1989). Για πρώτη φορά κέρδισε έδαφος στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, η υπόθεση ότι ουσιαστική δημοκρατία και πολιτικός αποκλεισμός των γυναικών δεν μπορούν να συνυπάρχουν. Εξάλλου, οι αλλαγές στις συνθήκες διαβίωσης συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, που ακολούθησαν τη σχετική αύξηση παροχών του κράτους πρόνοιας, συνοδεύτηκαν και από αλλαγές στις γυναικείες συνειδήσεις. Ήδη το 1988, σε έρευνα του ΕΚΚΕ για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα, το 65% των γυναικών του δείγματος διατύπωναν την άποψη πως ο μικρός αριθμός γυναικών στη Βουλή και την κυβέρνηση οφείλεται στο ότι «οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες για να αναδειχθούν». Παράλληλα, οι μισές δήλωναν ότι στην Ελλάδα «οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί».¹⁸ Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι σε επανάληψη της έρευνας αυτής, που έγινε το 2006 στο ΕΚΠΑ,¹⁹ το δεύτερο ποσοστό εμφανίζεται σαφώς χαμηλότερο (33,1%), όχι γιατί μειώθηκε η «συνείδηση φύλου» των γυναικών, αλλά κυρίως διότι πολλές γυναίκες, ιδιαίτερα από τις πιο νέες, έχουν την αίσθηση ότι το ζήτημα έχει πλέον ουσιαστικά λυθεί. Είναι ενδεικτικό ότι, ενώ το 1988 οι νεότερες γυναίκες ήταν εκείνες στις οποίες ήταν σαφώς πιο διαδεδομένη η αντίληψη ότι ο μικρός αριθμός γυναικών στη Βουλή και την κυβέρνηση οφείλεται στο ότι «οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες για να αναδειχθούν» (70%), αντίθετα σήμερα το σχετικό ποσοστό ανέρχεται σε 64,2% στις γυναίκες 18-30 ετών, αλλά σε 71,7% στις 31-44 και σε 74,5% σε όσες είναι 45-59 ετών. Οι σημερινές μεσήλικες (οι νέες της δεκαετίας του 1980) μοιάζει να αμφισβητούν μαζικότερα το υπάρχον σύστημα έμφυλων σχέσεων, από τις σημερινές νέες.

18. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1988, και Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1992. Η έρευνα αυτή βασίστηκε σε πανελλαδικό αντιπροσωπευτικό δείγμα 2.000 γυναικών.

19. Έρευνα για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας που διεξήχθη στο τμήμα ΠΕΔΔ του Πανεπιστημίου Αθηνών στο πλαίσιο του προγράμματος «Πυθαγόρας II» με επιστημονικά υπεύθυνη την Μ. Παντελίδου Μαλούτα.

Το κομματικό σύστημα

Πολλά δημοσκοπικά δεδομένα τις τελευταίες δεκαετίες καταγράφουν μια αίσθηση απαξίωσης του πολιτικού συστήματος στις αντιλήψεις των πολιτών, με επίκεντρο την (αν)ικανότητα του κράτους και των διοικητικών θεσμών να ανταποκριθούν στις ανάγκες της εποχής με αποτελεσματικές πολιτικές, ενώ είναι γενικότερα ορατές ενδείξεις μιας κρίσης αντιπροσώπευσης με επίκεντρο τα πολιτικά κόμματα. Είναι δε όλο και περισσότερο διαδεδομένη η αντίληψη ότι, η απόλυτη κυρίαρχη θέση των πολιτικών κομμάτων σε ευρύτερα του αναμενομένου πεδία, κυριαρχία η οποία παραδοσιακά παρατηρείται στην ελληνική πολιτική διαδικασία, εντείνει φαινόμενα διαφθοράς που λειτουργούν διαλυτικά για τον κοινωνικό ιστό. Τα φαινόμενα αυτά δεν είναι βέβαια αποκλειστικά ελληνικά. Αντίθετα η αναφορά στην έννοια της «κρίσης», του πολιτικού συστήματος, των κομμάτων, ή και της πολιτικής ευρύτερα, αλλά και όσον αφορά γενικότερα τους θεσμούς, τις αξίες κ.λπ., είναι συνηθέστατη στον δημόσιο λόγο τα τελευταία είκοσι χρόνια (Βερναρδάκης, 2013). Στην ευρωπαϊκή πολιτολογική βιβλιογραφία μάλιστα, ήδη από τη δεκαετία του 1980, αποτελεί κοινό τόπο η «κρίση», με σημείο αναφοράς την αυξανόμενη απαξίωση της πολιτικής, την κομματική αποταυτοποίηση των πολιτών και τη γενικότερη μείωση της πολιτικής συμμετοχής. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η έννοια της κρίσης παραπέμπει αυθόρμητα σε ένα σημείο τομής στην κυρίαρχη τάση, που θεωρούσαμε δεδομένη, ή στην επιδείνωση μιας κατάστασης με βάση μια αξιολογική αποτίμηση του τι είναι καλύτερο. **Τα κόμματα βρίσκονται σταθερά στο επίκεντρο του λόγου περί κρίσης.**

Σύμφωνα με το άρθρο 29 του Συντάγματος που αναφέρεται στα πολιτικά κόμματα προβλέπονται τα εξής:

1. *Έλληνες πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα μπορούν ελεύθερα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα, που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Πολίτες που δεν απέκτησαν ακόμη το δικαίωμα να εκλέγουν μπορούν να συμμετέχουν στα τμήματα νέων των κομμάτων.*
2. *Τα κόμματα έχουν δικαίωμα στην οικονομική τους ενίσχυση από το Κράτος για τις εκλογικές και λειτουργικές τους δαπάνες, όπως νόμος ορίζει. Νόμος ορίζει τις εγγυήσεις διαφάνειας ως προς τις εκλογικές δαπάνες και γενικά την οικονομική διαχείριση των κομμάτων, των βουλευτών, των υποψήφιων βουλευτών και των υποψηφίων στην τοπική αυτοδιοίκηση όλων των βαθμών. Με νόμο επιβάλλεται ανώτατο όριο εκλογικών δαπανών, μπορεί να απαγορεύονται ορισμένες μορφές προεκλογικής προβολής και καθορίζονται οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες η παράβαση των σχετικών διατάξεων συνιστά λόγο έκπτωσης από το βουλευτικό αξίωμα με πρωτοβουλία του ειδικού οργάνου του επόμενου εδαφίου. Ο έλεγχος των εκλογικών δαπανών των κομμάτων και των υποψηφίων βουλευτών διενεργείται από ειδικό όργανο που συγκροτείται και με τη συμμετοχή ανώτατων δικαστικών λειτουργών, όπως νόμος ορίζει. Με νόμο μπορούν να επεκταθούν οι ρυθμίσεις αυτές και στους υποψηφίους για άλλες αιρετές θέσεις.*
3. *Απαγορεύονται απολύτως οι οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεις υπέρ ή κατά πολιτικού κόμματος στους δικαστικούς λειτουργούς και σε όσους υπηρετούν στις ένοπλες δυνάμεις και στα σώματα ασφαλείας. Απαγορεύονται απολύτως οι οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεις υπέρ ή κατά πολιτικού κόμματος, κατά την άσκηση των καθηκόντων τους, στους υπαλλήλους του Δημοσίου, οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, άλλων νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου ή δημόσιων επιχειρήσεων ή επιχειρήσεων οργανισμών*

τοπικής αυτοδιοίκησης ή επιχειρήσεων η διοίκηση των οποίων ορίζεται άμεσα ή έμμεσα από το Δημόσιο με διοικητική πράξη ή ως μέτοχο.

Κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, το ελληνικό κομματικό σύστημα²⁰ λειτούργησε σε γενικές γραμμές ως δικομματικό με τα δύο μεγαλύτερα κόμματα ΠΑΣΟΚ και Νέα Δημοκρατία, να εναλλάσσονται στην εξουσία επί σχεδόν σαράντα χρόνια, με το ΠΑΣΟΚ να υπερτερεί χρονικά. Φαίνεται ότι, παρά τις διακυμάνσεις, το άθροισμα της εκλογικής δύναμης των δύο αυτών κομμάτων σε όλες τις εκλογές από το 1974 μέχρι το 2009 (με ελαφρά εξαίρεση το 1977) ήταν μεγαλύτερο συστηματικά του 70% των ψήφων και του 80% των εδρών, με την αναμενόμενη απώλεια του κυβερνώντος κόμματος να την εισπράττει το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Από το 1981 και μετά μάλιστα, μέχρι το 2009 που ήταν λίγο χαμηλότερο, **το άθροισμα των ψήφων των δύο μεγάλων κομμάτων ξεπερνούσε το 80%**! Έτσι τεκμηριώνεται η υπόθεση περί ύπαρξης δικομματισμού. Πρέπει δε να υπογραμμιστεί ότι τα δύο αυτά κόμματα, που εκφράζουν ιστορικές πολιτικές παρατάξεις στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, αντιπαρατίθενται, ενίοτε εξαιρετικά πολωτικά, κάτι που σχετίζεται και με τις παραδοσιακές κομματικές ταυτίσεις των ψηφοφόρων που έχουν ιστορικό βάθος και συναισθηματική φόρτιση, αλλά και λόγω του πελατειακού συστήματος και των δικτύων που αντιστέκονται σε μεταβολές. Κι αυτό παρότι η κομματική ταυτοποίηση και στην Ελλάδα έχει σαφώς μειωθεί τις τελευταίες δεκαετίες, επιτρέποντας τη διατύπωση της υπόθεσης περί «κρίσης αντιπροσώπευσης», και ενώ στις δημοσκοπήσεις καταγράφονται συστηματικά τα τελευταία χρόνια (ήδη, πριν από την κρίση) αυξημένες αντικομματικές στάσεις και αντιλήψεις, κάτι που ευνοεί και την ανάπτυξη συγκεκριμένου τύπου πολιτικών μορφωμάτων.

Οι εκλογές του 2012, αναθέρμαναν τη συζήτηση για το ελληνικό κομματικό σύστημα, αφού πολλά ακούστηκαν και γράφτηκαν για την τομή την οποία φαίνεται να σηματοδοτούν οι εκλογές αυτές στην ιστορία της Μεταπολίτευσης, για το νέο πολιτικό σύστημα που αναδύεται (με κόμματα να έχουν κλείσει τον κύκλο τους και άλλα να πολλαπλασιάζουν την εκλογική δύναμή τους), για πολιτικά μορφώματα που «απρόσμενα» αποκτούν οντότητα, όπως, και για την κοινωνική πλαισίωση των εκλογών. Η τελευταία αυτή αναφορά δείχνει πραγματολογικές και μεθοδολογικές αλλαγές στη μελέτη των εκλογικών αναμετρήσεων, πέρα από την κλασική επικέντρωση σε κόμματα και στο κομματικό σύστημα. Ένα νέο σκηνικό φάνηκε να στήνεται για το πολιτικό δράμα εν μέσω κρίσης, σκηνικό που απομακρύνεται από πολλά απ' όσα θεωρούσαμε μέχρι πρόσφατα ως δεδομένα της πολιτικής διαδικασίας στην Ελλάδα του 2000. Μια από τις βασικότερες μεταβολές πραγματώνεται μέσω του τέλους του παραδοσιακού δικομματισμού, του κατακερματισμού των πολιτικών δυνάμεων, αλλά και λόγω της επανάκαμψης των πολιτών στην πολιτική, ίσως με άλλους όρους και σίγουρα με πολλές επιφυλάξεις.

Πράγματι, αν κοιτάξουμε τα αποτελέσματα των εκλογών της 6^{ης} Μαΐου ιδιαίτερα, που αποτελούν τομή στη σύγχρονη πολιτική και εκλογική ιστορία της χώρας, αντιλαμβανόμαστε τις συγκλονιστικές αλλαγές που επήλθαν στο πολιτικό σύστημα, με επίκεντρο το κομματικό σύστημα και το τέλος του δικομματισμού. Δηλαδή, όπως ήδη σημειώσαμε, το τέλος της εναλλαγής στην εξουσία δυο μεγάλων κομμάτων, και εν προκειμένω της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ, το άθροισμα της ψήφου υπέρ των οποίων αντιπροσώπευε τεράστιο ποσοστό του εκλογικού σώματος. Δικομματισμός που έχει μακρά ιστορία στην ελληνική πολιτική και σίγουρα αποτελεί κεντρικό χαρα-

20. Για τη θεωρία των πολιτικών κομμάτων, βλ.: Μ. Σπουρδαλάκη, 1990. Για το ελληνικό κομματικό σύστημα σήμερα, βλ.: Χ. Βερναρδάκης, 2011, Υ. Μavris, 2012, J. Meynaud, 2002 και Η. Νικολακόπουλος, 2001.

κτηριστικό του κομματικού συστήματος της Μεταπολίτευσης. Αναφερόμενος, στην παραπάνω εκλογική αναμέτρηση, ο Γ. Μαυρής, παρατηρεί:²¹

«Χωρίς αμφιβολία οι εκλογές της 6^{ης} Μαΐου αποτελούν **τομή στη σύγχρονη πολιτική και εκλογική ιστορία της χώρας**. Η λαϊκή ετυμγορία επισημοποιεί την κατάρρευση του κομματικού συστήματος που συγκροτήθηκε κατά τη διάρκεια της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Η εδραίωση της θεσμικής λειτουργίας του δικομματισμού, εξασφάλισε μεταπολιτευτικά την εναλλαγή στην εξουσία πέντε φορές (1981, 1990, 1993, 2004 και 2009). Με τη σύγκλιση όμως των δύο κομμάτων στην πολιτική του μνημονίου και τη συμμετοχή τους στη συγκυβέρνηση επήλθε η ακύρωσή της. Μέσα σε 30 μήνες, τα δύο κόμματα της διακυβέρνησης απώλεσαν αθροιστικά **3,3 εκατομμύρια ψήφους** (2,2 εκ. το ΠΑΣΟΚ και 1,1 εκ. η ΝΔ). Πρόκειται για τη μαζικότερη πολιτική-εκλογική μετατόπιση της μεταπολιτευτικής περιόδου. Το εκλογικό αποτέλεσμα συνιστά σημείο μη επιστροφής για τους κομματικούς σχηματισμούς του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ. Ιδίως αν αναλογιστεί κανείς ότι **η σημερινή επιρροή τους (32%) δεν αντιπροσωπεύει ούτε το ½ του ποσοστού 77%, που έλαβαν αθροιστικά στις τελευταίες βουλευτικές, πριν από 2½ χρόνια (Οκτώβριος, 2009)**.

Το σημερινό ποσοστό του δικομματισμού είναι **το χαμηλότερο που καταγράφηκε σε ελληνική εκλογική αναμέτρηση μετά το 1926**. Στην ελληνική πολιτική ιστορία, ποσοστό δικομματικής επιρροής αυτής της τάξης, έχει καταγραφεί μόνον πριν από 62 χρόνια, στις πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές του 1950. Σε εκείνες τις εκλογές, που ως σημειωθεί πραγματοποιήθηκαν με απλή αναλογική, τα δύο μεγαλύτερα κόμματα, το Λαϊκό Κόμμα, με αρχηγό τον Κ. Τσαλδάρη και το Κόμμα Φιλελευθέρων, με αρχηγό τον Σ. Βενιζέλο έλαβαν αθροιστικά το **36,04%** των ψήφων. Εάν συμπεριληφθεί και το τρίτο κόμμα της εποχής, δηλαδή η ΕΠΕΚ, του Ν. Πλαστήρα, τότε το αθροιστικό ποσοστό των τριών μεγαλύτερων κομμάτων προσέγγιζε το **52,5%**. Στη σημερινή διάταξη των κομματικών δυνάμεων, παρότι μάλιστα δεν ισχύει καν απλή αναλογική, τα δύο πρώτα κόμματα (άθροισμα ΝΔ και ΣΥΡΙΖΑ) συγκέντρωσαν **35,6%** και τα τρία πρώτα (με το ΠΑΣΟΚ), μόλις το **48,81%** του εκλογικού σώματος».

Το ελληνικό κομματικό σύστημα βρίσκεται σήμερα εμφανώς σε μεταβατική φάση. Αν «έκλεισε οριστικά ο κύκλος της Μεταπολίτευσης», ως προς τη δομή και τη λειτουργία του, τα νεωτερικά στοιχεία που καταγράφηκαν επικεντρώνονται στο τέλος της ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ σε συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο, και την επανεμφάνιση της Αριστεράς μετά από μεγάλο διάστημα περιθωριοποίησης, καθώς και στις αλλαγές στον χώρο της Δεξιάς. Στοιχεία που όμως δεν έχουν ακόμη παγιωθεί ως τάσεις, αλλά καταγράφουν τον ρευστό και μεταβαλλόμενο χαρακτήρα κομματικού και ευρύτερου πολιτικού συστήματος σε συνθήκες κρίσης. Παράλληλα, είναι φανερό πως η παρούσα κρίση αυξάνει τον αυταρχισμό της εξουσίας και τον κατασταλτικό ρόλο του κράτους, οι διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων γίνονται συχνά προσηματικές, κάτι που πλήττει τον κοινοβουλευτισμό, ενώ η δημοκρατία πλήττεται επιπλέον και λόγω της συγκεκριμένης **αντιμετώπισης** της κρίσης, που οδηγεί σε προσβολή δικαιωμάτων και συλλογικών κατακτήσεων ιδιαίτερα στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων. Παράλληλα, σημειώνεται δυναμική αναβίωση ακραίων πολιτικών μορφωμάτων που εκφράζονται μέσω του ρατσισμού και του σεξισμού. Το πολιτικό σύστημα έτσι, μοιάζει να απαξιώνεται περαιτέρω.

21. www.publicissue.gr/2005/ekloges-2012-telos-metapoliteftikou-dikommatismou. Αλλά βλ. και: Υ. Mavris, 2012.

Είναι γεγονός ότι οι εκλογές που έγιναν εν μέσω κρίσης έδειξαν ότι σημαντικό μέρος του εκλογικού σώματος αντιλαμβάνεται την ύφεση, τη φτώχεια, την ανεργία, τις αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και όλα όσα ορίζουν ξαφνικά τη ζωή μας, ως απεχθή και κοινωνικά άδικα, επιθυμεί παρεμβάσεις προς την κατεύθυνση της μεγαλύτερης κοινωνικής δικαιοσύνης, **προσλαμβάνει τις προωθούμενες λύσεις ως αναποτελεσματικές, αλλά έχει την πεποίθηση ότι δεν μπορεί να γίνει τίποτα άλλο** στο πολιτικό-οικονομικό πεδίο. Η παραδοσιακή αίσθηση **ματαιότητας** που καλλιεργήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες παράλληλα με την **απαξίωση** της πολιτικής και την ροπή προς την ιδιώτευση, (φαινόμενα που παρατηρούνται πανευρωπαϊκά), **παρότι σε υποχώρηση στην Ελλάδα**, (και η υποχώρηση αυτή είναι το καινούργιο που πιστοποιήσαν οι εκλογές) **δένει αρμονικά** με το ιδεολόγημα της έλλειψης επιλογών, που από μόνο του υποσκάπτει τη δημοκρατία. **Δηλαδή, πέρα από το συγκεκριμένο τρόπο αντιμετώπισης στην κρίση**, που ενίοτε προσβάλλει δικαιώματα και κατακτήσεις, **το γεγονός και μόνο** ότι προβάλλεται ως **μονόδρομος** δεν εναρμονίζεται με τη δημοκρατία, η οποία εξ ορισμού προϋποθέτει επιλογές.

Ο Τ.Η. Μάρσαλ, το δοκίμιο του οποίου (το 1949) αποτελεί γενικώς αποδεκτό σημείο αναφοράς για τη σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη, διευκρινίζει ότι **η δημοκρατία δεν μπορεί να λειτουργήσει, αν η εγγενής αντίφασή της, η συνύπαρξη δηλαδή πολιτικής ισότητας με την κοινωνική ανισότητα που είναι δομική στις κοινωνίες που μας απασχολούν εδώ, αν αυτή η συνύπαρξη δεν καταπολεμάται συστηματικά** μέσω της ανάπτυξης κοινωνικών δικαιωμάτων που ικανοποιούνται από το κοινωνικό κράτος. Στις οργανωμένες δημοκρατικές κοινωνίες αποτελεί **δικαίωμα των πολιτών και υποχρέωση της πολιτείας** η εξασφάλιση για όλους και όλες ενός επιπέδου ζωής αντίστοιχου με τα δεδομένα της εποχής, με ικανοποιητικές παροχές παιδείας, υγείας και πρόνοιας. Διότι μόνο έτσι η πολιτική ισότητα έχει νόημα. Οι πολίτες δεν πρέπει να προσβλέπουν ούτε στη φιλανθρωπία, ούτε στη διακριτική και περιστασιακή υποστήριξη που τους στιγματίζει και τους ιεραρχεί, αλλά στην άσκηση των δικαιωμάτων τους, που βεβαίως (πρέπει να) συνοδεύεται και από την αναλογική συμβολή τους στα συλλογικά βάρη. Παρεπόμενο όμως της αντιμετώπισης της κρίσης είναι και το ότι η φτώχεια και η κατάργηση κοινωνικών δικαιωμάτων δεν πλήττουν μόνο ανεπίτρεπτα και άνισα το επίπεδο ζωής, αλλά πλήττουν άμεσα την ιδιότητα του πολίτη, και έτσι πλήττουν τη δημοκρατία και την κοινωνική συμβίωση που αναπτύσσει χαρακτηριστικά ζούγκλας. Συνεπώς, η καταπολέμηση της φτώχειας, είναι και δημοκρατική υποχρέωση.

Με βάση τα παραπάνω, είναι απαραίτητο να υπογραμμίσουμε το προφανές: Πέρα από τις τυπικές προδιαγραφές του πολιτικού συστήματος, στις οποίες αναφερθήκαμε στην αρχή του Κεφαλαίου, **το πολιτικό σύστημα είναι μια ζωντανή πραγματικότητα που καθορίζεται όχι μόνο από το θεσμικό πλαίσιο, αλλά και από τις πολιτισμικές συνιστώσες της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, όπως εκφράζονται στη συγκυρία.** Έτσι, οι πελατειακές σχέσεις, ο κυνισμός, η διαφθορά, η διαπλοκή (που δεν είναι βεβαίως ελληνική αποκλειστικότητα), αποτελούν περαιτέρω στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στην ανάλυσή του, ενώ για να γίνουν κατανοητοί οι παράγοντες που τα δημιουργούν και τα τροφοδοτούν, είναι απαραίτητο να προσληφθούν στην ιστορική πορεία της διαμόρφωσής τους.²²

Γυναίκες και πολιτικά κόμματα

Σε αυτό το πλαίσιο της γενικότερης κρίσης, που όμως πλήττει και τα ίδια οργανωτικά, οικονομικά και αξιακά, τα παραδοσιακά κόμματα του ελληνικού πολιτικού συστήματος επιχει-

22. Ενδεικτικά, για το μεγάλο αυτό θέμα που ξεπερνά τα όρια του εγχειριδίου βλ.: Ν. Διαμαντούρος, 2000, Κ. Τσουκαλάς, Π. Καφετζής, 2008, Κ. Τσουκαλάς, 2012, Γ. Γκιζέλης, 2009.

ρούν να αντιμετωπίσουν τις νέες προκλήσεις. Οι γυναίκες στους κομματικούς μηχανισμούς όμως, εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν αντίστοιχα με το παρελθόν προβλήματα. Στα ανώτατα κλιμάκια των πολιτικών κομμάτων, και παρά τις θεσμοθετημένες ή μη προσπάθειες να υπάρξουν περισσότερες γυναικείες παρουσίες, είναι πασιδήλη η άνιση συμμετοχή γυναικών και ανδρών. Βασική πηγή πληροφόρησης για την κατά φύλα σύνθεση των κομματικών οργάνων είναι οι Γυναικείες τους Επιτροπές (ενώ ορισμένα στοιχεία υπάρχουν και την ιστοσελίδα του ΚΕΘΙ), οι οποίες όμως, κατά κανόνα, δε διαθέτουν στοιχεία για τη μελέτη της σχετικής εξέλιξης, παρά μόνο για την υπάρχουσα κατάσταση. Αν κάνουμε μια αναδρομή στην τελευταία εικοσαετία, οπότε έχει τεθεί στον δημόσιο διάλογο το θέμα της παρουσίας γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων και περιοριστούμε σε τέσσερα κόμματα την πορεία των οποίων μπορούμε να παρακολουθήσουμε κατά το διάστημα αυτό, παρατηρούμε όντως σχετική πρόοδο. Αλλά, βεβαίως, και συνεχιζόμενη σαφώς μειονεκτική αριθμητική παρουσία γυναικών και συνεχή εσωκομματικό αγώνα από την πλευρά τους για να επιβάλλουν και να κάνουν σεβαστές αποφάσεις περί ποσοτώσεων, που μέχρι πρόσφατα δεν έμοιαζαν να επιτυγχάνουν παντού εσωκομματική νομιμοποίηση.

Στη ΝΔ, μετά την αύξηση του συνολικού αριθμού των μελών των οργάνων, το ποσοστό γυναικών κυμαινόταν σταθερά τα τελευταία χρόνια γύρω στο 25% στα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής, ενώ ήταν μικρότερο στην Κεντρική Επιτροπή. Στις Νομαρχιακές Επιτροπές του κόμματος οι γυναίκες ανέρχονταν αρχικά γύρω στο 20%, σύμφωνα με την ποσόστωση που εγκρίθηκε το 1994. Η ποσόστωση αυτή βρήκε ισχυρότατη αντίσταση μέχρι να γίνει αποδεκτή για όλα τα εκτελεστικά όργανα, ενώ ιδιαίτερα για την Κεντρική Επιτροπή αποτέλεσε και τον λόγο για τον οποίο καθυστέρησε η ανακοίνωση της σύνθεσής της, μετά το συνέδριο του Μαρτίου του 1997. Ενδεχομένως για τον ίδιο λόγο καθυστέρησε και η ανακοίνωση της σύνθεσης των νέων οργάνων που προέκυψαν από το συνέδριο του Μαρτίου του 2001, οπότε υπήρχε, ως επιδίωξη, να πλησιάσει το 30% η ποσόστωση, κάτι που όμως «δεν στάθηκε δυνατό να τηρηθεί» τότε. Η ΝΔ διαθέτει, όπως δηλώνουν εκπρόσωποί της, γύρω στις 2200 Τοπικές Επιτροπές σε όλη την Ελλάδα, καθεμία από τις οποίες έχει Γυναικεία Επιτροπή με επικεφαλής εκλεγμένη εκπρόσωπο στη διοίκηση της τοπικής επιτροπής. Στις δε εκλογές του 2000, στους 380 υποψηφίους της, 38 ήταν γυναίκες (10%), ενώ στους 125 βουλευτές του κόμματος 10 είναι γυναίκες (ποσοστό 8%). Στο ισχύον καταστατικό του κόμματος (άρθρο 5, παρ. 3), αναφέρεται ότι «*ότι οι γυναίκες μέλη του κόμματος συμμετέχουν στις διοικήσεις όλων των συλλογικών οργάνων σε ποσοστό τουλάχιστον 30%*». Όσο για τις εκλογές Ιουνίου 2012, οι γυναίκες υποψήφιοι στα ψηφοδέλτια της ΝΔ ήταν, σύμφωνα με την υποχρέωση ποσόστωσης, 33,33%, αλλά οι εκλεγμένες ανέρχονται στο 14% (18 γυναίκες σε σύνολο 129 βουλευτών).

Όσο για το ΠΑΣΟΚ, γνωρίζουμε ότι την τελευταία δεκαετία 25-30% στα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής είναι γυναίκες και γύρω στο 30% στο Εκτελεστικό Γραφείο. Το ΠΑΣΟΚ προσπαθούσε να εφαρμόσει στα βασικά του όργανα αναλογική ποσόστωση γυναικών και ανδρών που να αντικατοπτρίζει την έμφυλη σύνθεση των μελών του. Φαίνεται μάλιστα ότι η στρατολόγηση γυναικών είχε αυξηθεί σημαντικά στο κόμμα αυτό πριν από την κρίση: το 13-15% του συνόλου των μελών του κόμματος ήταν γυναίκες προ εικοσαετίας, ενώ σύμφωνα με έρευνα της VPRC που αφορούσε τη φυσιογνωμία των 4.456 συνέδρων στο 3ο Συνέδριο του κόμματος, αυτοί κατά 13% ήταν γυναίκες (Βερναρδάκης, Μαυρής, Φαναράς, 1994). Έγινε δηλαδή προσπάθεια να υπάρχει αναλογική εκπροσώπηση ως προς το φύλο της βάσης και στο επίπεδο των συνέδρων, κάτι που παρατηρήθηκε και στα τρία επόμενα Συνέδρια. Στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 2000 όμως, σύμφωνα με δήλωση εκπροσώπου της Γυναικείας

του Επιτροπής, το 30% περίπου των μελών του ΠΑΣΟΚ ήταν γυναίκες, γι' αυτό και άλλαξε η ποσόστωση. Ωστόσο, προφανώς, δεν εφαρμόστηκε ποσόστωση στα ψηφοδέλτια του κόμματος πριν αυτή γίνει υποχρεωτική, με αποτέλεσμα, στις εκλογές του 2000, για παράδειγμα, στους 379 υποψήφιους 42 ήταν γυναίκες (11,1%), ενώ στους 158 βουλευτές αρχικά 17 (10,7%) και τελικά, μετά τις ακυρώσεις 12 ήταν γυναίκες (7,6%). Στις τελευταίες εκλογές αντίστοιχα (Ιούνιος 2012), το 34,04% των υποψηφίων στα ψηφοδέλτια του ΠΑΣΟΚ ήταν γυναίκες, αλλά μόλις το 9,09% των εκλεγμένων βουλευτών.

Ο Συνασπισμός/ ΣΥΡΙΖΑ, που σύμφωνα με πολλές παραμέτρους θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το πιο «φιλικό προς τις γυναίκες» από τα καθιερωμένα κόμματα, εφάρμοζε ήδη από τις αρχές του 2000 αναλογική ποσόστωση στα βουλευόμενα, αλλά όχι στα εκτελεστικά του όργανα: Έτσι 39 γυναίκες περιλαμβάνονται στην Κεντρική Επιτροπή των 111 μελών (35,1%), ποσοστό που φαίνεται να αντιπροσωπεύει και την έμφυλη σύνθεση των μελών του κόμματος, ενώ στην Πολιτική Γραμματεία οι γυναίκες ανέρχονται σε 4 στους 18 (22,2%). Στις Νομαρχιακές Επιτροπές του κόμματος αυτού ισχύει ποσόστωση, που κατά κανόνα ανέρχεται σε 33-35%. Το ποσοστό γυναικών στους υποψήφιους του Συνασπισμού για τις εκλογές του 2000 ανήλθε στο 23,1% (87 γυναίκες σε σύνολο 377), και το αντίστοιχο ποσοστό στους βουλευτές ήταν 33% (2 γυναίκες στους 6), ποσοστά που ήταν τότε και τα υψηλότερα όλων των κομμάτων. Στις εκλογές Ιουνίου 2012 με την ποσόστωση και κυρίως με την τεράστια αύξηση στο ποσοστό του ΣΥΡΙΖΑ, είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ το ποσοστό υποψηφίων είναι στο όριο, ο ΣΥΡΙΖΑ είναι το μόνο κόμμα στο οποίο το ποσοστό εκλεγμένων γυναικών υπερέχει του ποσοστού υποψηφίων και ανέρχεται στο 35,2% (αλλά και στους Ανεξάρτητους Έλληνες το ποσοστό εκλεγμένων -αλλά και υποψηφίων γυναικών- ανέρχεται στο 35%). Ο ΣΥΡΙΖΑ, αναφέρει στο καταστατικό του (Προοίμιο) ότι επιδιώκει (μεταξύ άλλων) να «*εκφράζει τις γυναίκες που αγωνίζονται κατά των ανδροκρατικών δομών...*»

Το ΚΚΕ, το μοναδικό κόμμα που είχε μέχρι πρόσφατα και για μια εικοσαετία επικεφαλής γυναίκα, φαίνεται ότι περιλαμβάνει 18% γυναίκες στο σύνολο των μελών του, ενώ 21% των μελών της Κεντρικής Επιτροπής, 22% της Γραμματείας, αλλά 11% του Πολιτικού Γραφείου είναι γυναίκες.²³ Στα μεσαία και χαμηλά στελέχη γύρω στο 15% είναι γυναίκες. Το κόμμα αυτό είχε εφαρμόσει ποσόστωση από το 1991 έως το 1996, οπότε και την κατάργησε θεωρώντας ότι «*η αποτελεσματικότητά της ως διοικητικού μέτρου ήταν μάλλον μικρή*» και αποφασίζοντας «*να εντείνει τον ιδεολογικό αγώνα με στόχο περισσότερες γυναίκες στις δομές λήψης αποφάσεων*». Στο άρθρο 27 του καταστατικού του κόμματος, που εγκρίθηκε το 1993, αναφέρεται, ωστόσο, ότι: «*Διαρκής πρέπει να είναι η φροντίδα για την εκλογή γυναικών σε όλα τα καθοδηγητικά όργανα*». Στους 379 υποψηφίους του κόμματος αυτού στις εκλογές του 2000, 63 ήταν γυναίκες (16,6%), ενώ στους 11 βουλευτές 2 είναι γυναίκες (18%). Στις τελευταίες εκλογές, τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν 36,08% (με 153 υποψήφιες σε σύνολο 424) και 33,33% (4 εκλεγμένες σε σύνολο 12).

Τα άλλα κόμματα, την πορεία των οποίων δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε εξελικτικά, έχουν στη Βουλή του Ιουνίου του 2012 γυναικεία εκπροσώπηση κατά 35%, όσον αφορά τους Ανεξάρτητους Έλληνες, και 29,4% όσον αφορά τη ΔΗΜΑΡ. Όσο για τη Χρυσή Αυγή, μία γυναίκα (σύζυγος του αρχηγού του κόμματος) συμμετέχει στην σχετική κοινοβουλευτική ομάδα των 18 (5,6%).

23. Τα δεδομένα που αναφέρονται στο ΚΚΕ αποτελούν εκτιμήσεις των αρχών της πρώτης δεκαετίας του 2000, αφού στο κόμμα αυτό σύμφωνα με δήλωση εκπροσώπου του, έχει αποφασιστεί να μην δημοσιοποιούνται (από τις αρχές του 2000) σχετικά στοιχεία.

Είναι ενδιαφέρον στο σημείο αυτό να επανέλθουμε στο ΠΑΣΟΚ για να προσθέσουμε ένα στοιχείο που αφορά την πολιτική του για τις έμφυλες σχέσεις τη δεκαετία του 1980, παρατηρώντας μια πρωτιά που σημειώθηκε το 1985 στην ελληνική εκλογική ιστορία: **Στις εκλογές του 1985, για πρώτη φορά στην ελληνική εκλογική ιστορία, οι γυναίκες ψήφισαν ελαφρώς μαζικότερα από τους άνδρες υπέρ κόμματος το οποίο δεν ανήκει στη Δεξιά**, υπέρ του ΠΑΣΟΚ. Η διαφορά ήταν μικρή (45,9% έναντι 44,6%) ωστόσο αξιοσημείωτη, γιατί παρατηρήθηκε σε όλες τις περιοχές (αστικές, ημιαστικές και αγροτικές) αλλά και διότι υπήρξε ενδεικτική μιας νεωτερικής τάσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία επιβεβαιώθηκε σε όλες τις μετέπειτα εκλογικές αναμετρήσεις (Παντελίδου Μαλούτα, 2002), με εξαίρεση τις εκλογές της κρίσης: κάθε φορά η επιλογή του ΠΑΣΟΚ ήταν ελαφρώς μαζικότερη στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες, ανεξαρτήτως του τελικού αποτελέσματος των εκλογών.

Εκτός από στοιχείο που συμβάλλει στην αμφισβήτηση του μύθου της «συντηρητικότερης απόκλισης» του γυναικείου εκλογικού σώματος (Παντελίδου Μαλούτα, 1987), η γυναικεία υπερψήφιση του ΠΑΣΟΚ γεννά και πολλαπλά άλλα ερωτήματα που επικεντρώνονται αφενός, στην αναγκαιότητα ουσιαστικής αποτίμησης της πολιτικής του στον τομέα των έμφυλων σχέσεων και αφετέρου στον τρόπο με τον οποίο η πολιτική υπέρ της «ισότητας» έγινε αντιληπτή από τις ίδιες τις γυναίκες και από τους φορείς που εκφράζουν τις διεκδικήσεις και τα οράματά τους. Είναι θεμιτή η υπόθεση ότι, μαζικές κατηγορίες γυναικών προσέλαβαν την σχετική πολιτική ως καταφανώς θετική για την κοινωνική κατηγορία του φύλου τους. Επίσης το γεγονός και μόνο ότι την περίοδο αυτή άρχισαν να εγγράφονται συστηματικά στην ημερήσια διάταξη θέματα που παραπέμπουν στον «ιδιωτικό χώρο» ανήγαγε σε αποδεκτή και όχι περιθωριακή ή απλώς γραφική, την αμφισβήτηση όψεων των παραδοσιακών τους ρόλων από τις γυναίκες. Και βεβαίως το ΠΑΣΟΚ, που επένδυσε στο λόγο και τις πολιτικές του σε «γυναικεία» θέματα, εισέπραξε εκλογικά την εύνοια μεγάλης μερίδας γυναικών.

Είναι γεγονός ότι λόγω της συνεχιζόμενης έμφυλης ανισότητας στην πραγματικότητα της καθημερινής ζωής, ανισότητα που συνυπάρχει με τη νομικά κατοχυρωμένη ισότητα, οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία συγκροτούν μια δεξαμενή ψηφοφόρων την οποία τα πολιτικά κόμματα δεν μπορούν πλέον να αγνοήσουν. Έχουν δε πολλά να κερδίσουν απευθυνόμενα στο γυναικείο εκλογικό σώμα και πολλά να εισφέρουν στη κοινωνία και τη δημοκρατία σχεδιάζοντας μια πολιτική φύλου αποτελεσματική, που να χτυπά στην ουσία της την έμφυλη ανισότητα. **Θέλουν να το κάνουν; Έχουν τα εφόδια να το κάνουν; Μπορούν να το κάνουν με δεδομένη τη συγκυρία και τον κοινωνικοοικονομικό περίγυρο; Υπάρχουν ορισμένα κόμματα που ευκολότερα από άλλα θέλουν και μπορούν να παρέμβουν στην έμφυλη ανισότητα; Γιατί; Τι σημαίνει αυτό για την ευρύτερη κοσμοαντίληψή τους;** Αυτά αποτελούν θέματα συζήτησης, όπως αποτελεί και το **πώς και πόσο οι γυναίκες/πολιτικοί προωθούν και/ή πρέπει να προωθούν θέματα για το φύλο**, μια συζήτηση που εν μέρει συνδέεται και με την εικόνα των εκλογικών αποτελεσμάτων σε σχέση με την έμφυλη σύνθεση της κάθε κοινοβουλευτικής ομάδας. **Πώς τα σχολιάζετε; Που αποδίδετε την παρακάτω εικόνα;**

Εκλογή Γυναικών στη Βουλή ανά Κόμμα, Ιούνιος 2012			
	Σύνολο	Γυναίκες*	Γ%
ΝΔ	129	18	13,95
ΣΥΡΙΖΑ	71	25	35,21
ΠΑΣΟΚ	33	3	9,09
ΑΕ	20	7	35,00
ΔΗΜΑΡ	17	5	29,41
ΚΚΕ	12	4	33,33
ΧΑ	18	1	5,56
Σύνολο	300	63	21,00

* Τον Απρίλιο του 2013 προσετέθη άλλη μία γυναίκα στη Βουλή (Ζ. Μακρή, ΝΔ) καταλαμβάνοντας κενωθείσα θέση στη Μαγνησία.

Πέρα από την πραγματικότητα της σχέσης των γυναικών με τα κόμματα και το κομματικό σύστημα στην Ελλάδα σήμερα, θα ήταν παράληψη αν δεν υπενθυμίζαμε ότι παραδοσιακά η σχέση αυτή υπήρξε στην Ευρώπη αμφίσημη, ενίοτε διστακτική και διαμφισβητούμενη. Τη δεκαετία του 1960 και του 1970, πολλές από τις φεμινίστριες του δεύτερου κύματος είχαν εντονότατα κυνική και απορριπτική στάση απέναντι στα κόμματα, προτιμώντας οργανωτικές μορφές αυτόνομες, εμπνευσμένες από τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα (Lovenudski, 1993). Κάτι αντίστοιχο είδαμε και στη Μεταδικτατορική Ελλάδα, με τις αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες, που συνυπήρχαν όμως εδώ -σε αντίθεση με άλλες χώρες της Ευρώπης- με μεγάλες γυναικείες οργανώσεις που είχαν κομματικές διασυνδέσεις (Βαρίκα, 1992). Η αρνητική στάση απέναντι στα κόμματα από την πλευρά φεμινιστριών φαίνεται ότι αναθεωρήθηκε τη δεκαετία του 1980 στις περισσότερες χώρες, οπότε η **έμφαση μετατοπίστηκε στη «φεμινιστική δουλειά» μέσα στα κόμματα**, κυρίως βέβαια σε ορισμένα από αυτά, αλλά και στο ευρωπαϊκό επίπεδο, με στόχο τη διαμόρφωση γενικών κανόνων για τις πολιτικές φύλου. Παράλληλα, εμφανίστηκε ισχυρό ρεύμα υπέρ της αύξησης της γυναικείας παρουσίας σε δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων σε κόμματα και αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, κυρίως από την πλευρά γυναικών πολιτικών και ακτιβιστριών που δρούσαν εντός των κομμάτων.

Σε ορισμένες χώρες, και πρωτίστως στις Σκανδιναβικές, αυτό επέφερε σημαντικές αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία του κομματικού συστήματος, στα προγράμματα των κομμάτων, στην πολιτική στελεχών και την επιλογή αντιπροσώπων, αλλά και στις δημόσιες πολιτικές, πριν ακόμη υιοθετηθούν από την ΕΕ (Leijenaar, 1993, Skejje, 1993, Sainsbury, 1993). Τα πολιτικά κόμματα είχαν πλέον εκεί «αλωθεί» ή είχε έρθει το τέλος της «ανδρικής πολιτικής ηγεμονίας», όπως συγκεκριμένα αναφέρεται για την περίπτωση της Νορβηγίας. (Skjeie, 1993, 231). Κάτι που ο Ευρωπαϊκός Νότος δυσκολεύεται πολύ να προσεγγίσει λόγω της παραδοσιακότητας του συστήματος έμφυλων σχέσεων (αλλά η Ισπανία φαίνεται να αλλάζει με γρήγορους ρυθμούς). Βέβαια, η συζήτηση είναι πάντα ανοικτή σχετικά με το **πόσο ουσιαστικές είναι οι αδιαμφισβήτητες αλλαγές που παρατηρήθηκαν στις Σκανδιναβικές χώρες**,

αν το θέμα είναι αριθμητικό, ή κυρίως *είδους πολιτικών μέτρων* κ.λπ. (θα επανέλθουμε στο ζήτημα στο Κεφάλαιο V).

Τοπική Αυτοδιοίκηση

Οι σύγχρονοι πρωτοβάθμιοι οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Ελλάδα μοιάζουν να έχουν ως αρχικό σημείο αναφοράς τον νόμο ΔΝΖ/1912 του Ελευθερίου Βενιζέλου, που παραχώρησε πλήρη αυτοδιοίκηση σε αστικούς Δήμους και αγροτικές Κοινότητες. Διατήρησε όμως τις Νομαρχίες υπό κεντρικό έλεγχο. Η βασική λογική αυτού του οργανογράμματος ΟΤΑ, παρά τις πολλές παρεμβάσεις, παρέμεινε ουσιαστικά ίδια μέχρι τη δεκαετία του 1990, οπότε ο νόμος 2218/1994 καθιέρωσε και αιρετή Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, με τα νομικά πρόσωπα των νομαρχιών να μετατρέπονται σε δευτεροβάθμιους ΟΤΑ. Ο θεσμικός χαρακτήρας του σχήματος παρέμεινε ίδιος, παρά τη μεταρρύθμιση των διοικητικών ορίων των πρωτοβάθμιων ΟΤΑ μέσω συνενώσεων, που συντελέστηκε με τον “Καποδίστρια” (Ν. 2539/1997). Το 2010, με τον «Καλλικράτη» (Ν. 3852/2010), συνενώθηκαν περαιτέρω οι πρωτοβάθμιοι ΟΤΑ και καταργήθηκαν οι Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις, ενώ τη θέση τους πήραν οι περιφέρειες, ως μέρος πλέον των ΟΤΑ σε δεύτερο βαθμό.

Ως προς το στόχο και τη λειτουργία των ΟΤΑ, στο άρθρο 102 του Συντάγματος προβλέπεται ότι: *«η διοίκηση των τοπικών υποθέσεων ανήκει στους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης πρώτου και δεύτερου βαθμού. ... Νόμος καθορίζει το εύρος και τις κατηγορίες των τοπικών υποθέσεων, καθώς και την κατανομή τους στους επί μέρους βαθμούς. Με νόμο μπορεί να ανατίθεται στους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης η άσκηση αρμοδιοτήτων που συνιστούν αποστολή του Κράτους»*. Επίσης, αναφέρεται ότι οι Οργανισμοί Τοπικής Αυτοδιοίκησης έχουν διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια, ενώ οι αρχές τους εκλέγονται με καθολική και μυστική ψηφοφορία. Προβλέπεται η δημιουργία αναγκαστικών ή εκούσιων συνδέσμων Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης που διοικούνται από αιρετά όργανα και έχουν ως στόχο την εκτέλεση έργων ή την παροχή υπηρεσιών ή την άσκηση αρμοδιοτήτων των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Προβλέπεται, επίσης, στο Σύνταγμα ότι το Κράτος ασκεί στους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης εποπτεία που συνίσταται αποκλειστικά σε έλεγχο νομιμότητας και δεν επιτρέπεται να εμποδίζει την πρωτοβουλία και την ελεύθερη δράση τους. Παράλληλα, «*το Κράτος λαμβάνει τα νομοθετικά, κανονιστικά και δημοσιονομικά μέτρα που απαιτούνται για την εξασφάλιση της οικονομικής αυτοτέλειας και των πόρων που είναι αναγκαίοι για την εκπλήρωση της αποστολής και την άσκηση των αρμοδιοτήτων των ΟΤΑ με ταυτόχρονη διασφάλιση της διαφάνειας κατά τη διαχείριση των πόρων αυτών. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την απόδοση και κατανομή, μεταξύ των ΟΤΑ, των φόρων ή τελών που καθορίζονται υπέρ αυτών και εισπράττονται από το Κράτος. Κάθε μεταβίβαση αρμοδιοτήτων από κεντρικά ή περιφερειακά όργανα του Κράτους προς την τοπική αυτοδιοίκηση συνεπάγεται και τη μεταφορά των αντίστοιχων πόρων. Νόμος ορίζει τα σχετικά με τον καθορισμό και την είσπραξη τοπικών εσόδων απευθείας από τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης»*.

Με βάση το παραπάνω θεσμικό πλαίσιο, η συζήτηση που γίνεται σταθερά, εδώ και χρόνια, για την Τοπική Αυτοδιοίκηση στην Ελλάδα, αφορά τον ασφυκτικό εναγκαλισμό της από το Κράτος, την ανεπάρκεια πόρων, τις περιορισμένες αρμοδιότητες, ή όταν αυξάνονται, το ότι αυτό δεν συνοδεύεται από τους αντίστοιχους πόρους, τα οικονομικά προβλήματα και βεβαίως, πρόσφατα, τις περικοπές που έχουν φέρει πολλούς Δήμους σε αδιέξοδο. Υπάρχουν ενδείξεις ότι, στις παρούσες συνθήκες, συχνά οι Δήμοι αντί να ασχολούνται με τη βελτίωση της ζωής των δημοτών, προσπαθούν κυρίως να αντεπεξέλθουν στα τρέχοντα και ανελαστι-

κά έξοδά τους. Εξάλλου, η συζήτηση για τις σχέσεις του τοπικού πολιτικού προσωπικού με τις κεντρικές κομματικές ιεραρχίες, τα περιθώρια πρωτοβουλιών που έχουν οι τοπικές κοινωνίες και η σχέση των καθαρά τοπικών ηγεσιών με το κομματικό σύστημα, συζήτηση που συνεχίζεται, εκτυλίσσεται αναγκαστικά σε πολύ αντίζοες συνθήκες.²⁴ Μια άλλη αναγκαιότητα που σταθερά προβάλλονταν από ορισμένες πλευρές, οι συνενώσεις, ικανοποιήθηκε το 2010, αφού το σχέδιο «Καλλικράτης» συνέβαλε στο δραστικό περιορισμό του αριθμού των Δήμων, την κατάργηση των Νομαρχιών και την αντικατάστασή τους από 13 Περιφέρειες. Συνάντησε ισχυρές τοπικές αντιδράσεις, αλλά κατάφερε να υπερισχύσει, αναπροσαρμόζοντας την τοπική διοίκηση και τις σχέσεις με το κεντρικό κράτος σε μια εξαιρετικά κακή οικονομική συγκυρία.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε, σχετικά με τις συνενώσεις που επέφερε το σχέδιο «Καλλικράτης», ότι, όπως παρατηρεί ο Ν. Βοσδογάνης στις 17/10/2010 στο www.airetos.gr, «ο Καλλικράτης δεν αγαπά τις γυναίκες», προσθέτοντας ότι γυναίκες δήμαρχοι εκλέχθηκαν σε ποσοστό κάτω από το 3% που ήταν το 2006, στον πρώτο και δεύτερο γύρο των Περιφερειακών και Δημοτικών εκλογών του 2010, ενώ καμία γυναίκα περιφερειάρχης δεν εκλέχτηκε. Αναφέρει δε ότι, σύμφωνα με στοιχεία της ΚΕΔΚΕ στις εκλογές του 2006 είχαν εκλεγεί 32 γυναίκες δήμαρχοι στους 1.034 πρωτοβάθμιους ΟΤΑ καθώς και δυο γυναίκες στις Νομαρχίες: Η Φ. Γεννηματά στην Υπερνομαρχία Αθήνας/Πειραιά και η Β. Σχοιναράκη στη Νομαρχία Ηρακλείου. Παράλληλα, πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι, ο Καλλικράτης επέφερε μια αλλαγή στον τρόπο εφαρμογής των ποσοστώσεων. Η ποσόστωση που ίσχυε για το 1/3 του συνόλου των **υποψηφίων τοπικών συμβούλων** μετατράπηκε σε ποσόστωση στα ψηφοδέλτια που αντανάκλα στο **1/3 του αριθμού των μελών των τοπικών δημοτικών και περιφερειακών συμβουλίων**. Και αυτό κάνει διαφορά, όπως θα δούμε παρακάτω.

Γυναίκες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση

Ο *Πολιτικός Συνδέσμος Γυναικών*, που ιδρύθηκε τον Ιούνιο του 1998 με ιδρυτικά μέλη σαράντα γυναίκες πολιτικούς από το ΠΑΣΟΚ, τη ΝΔ, τον Συνασπισμό και την ΠΟΛΑΝ, με στόχο την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στους «δημοκρατικούς θεσμούς και στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων», δήλωσε ως άμεσο στόχο του την **επιδίωξη «κανένα φύλο να μην έχει εκπροσώπηση μικρότερη του 1/3 στα όργανα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στις επόμενες (φθινόπωρο 1998) δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές»**. Αυτό, δεν επετεύχθη τότε, ωστόσο έγινε πράξη στις επόμενες, οπότε μειώθηκε σημαντικά ο συνολικός αριθμός Δημοτικών Συμβούλων όπου απουσιάζουν εντελώς γυναίκες: από 327 (36,3%) που ήταν μετά τις εκλογές του 1998, μειώθηκαν σε 116 στα 900 (12,9%) το 2002, κάτι που ενδεχομένως αποτελεί και τη σημαντικότερη συνέπεια της εφαρμογής των ποσοστώσεων στην Τοπική Αυτοδιοίκηση (Παντελίδου Μαλούτα, 2002). Όσο για το ποσοστό γυναικών Δημοτικών Συμβούλων που έφτανε στο 7,1%, το 2002, με την ποσόστωση ανέβηκε στο 11,7%. Αυξήθηκε μεν, αλλά πόσο μικρό παρμένει! Για να καταλήξει με τις δημοτικές εκλογές του 2010 στο 16%, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

Είναι ενδιαφέρον να δούμε σε σχέση με αυτό το 11,7% των γυναικών Δημοτικών Συμβούλων του 2002 (πρώτη εφαρμογή ποσόστωσης), ότι, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο επίπεδο των Δημάρχων, **οι γυναίκες Δημοτικοί Σύμβουλοι συγκεντρώνονται κυρίως**

24. Για τις σχέσεις τοπικής πολιτικής με το κεντρικό πολιτικό σύστημα βλ.: Ν. Κ. Χλέπας, 1999, 2005, Κ. Σπανού, 1998, Α. Μακρυδημήτρης, 2003.

στα μεγάλα αστικά κέντρα, με πρώτο τον Δήμο Αθηναίων, όπου το 2002 παρατηρείται το μοναδικό, για την Ελλάδα, ποσοστό γυναικών Δημοτικών Συμβούλων επί συνόλου μελών Δημοτικού Συμβουλίου, το οποίο ανέρχεται σε 46,3% (19 γυναίκες εκλέχτηκαν σε σύνολο 41 μελών του δημοτικού συμβουλίου, ενώ μετά από μία παραίτηση έγιναν 18). Εξάλλου, μόνο στον Νομό Αττικής εμφανίζονται ποσοστά που ξεπερνούν το 40%, και συγκεκριμένα, εκτός από τον Δήμο Αθηναίων, στους Δήμους Φιλοθέης (43,8%) και Παπάγου (42,1%), ενώ στο σύνολο του Νομού Αττικής ο μέσος όρος ανέρχεται στο 18,1%. Το αντίστοιχο ποσοστό της Θεσσαλονίκης ανέρχεται στο 22,5% (ενώ στο Πανόραμα εμφανίζεται το υψηλότερο σχετικό ποσοστό στο Νομό και ανέρχεται σε 31,6%, με τον μέσο όρο συνολικά στο Νομό στο 11,2%), της Λάρισας 16,2%, της Πάτρας 9,8%, του Ηρακλείου 7,3%, του Βόλου 6,5%, της Δράμας 5,4%, του Αγρινίου 3,2%, των Ιωαννίνων 2,9%, ενώ στην Καλαμάτα δεν υπάρχει το 2002, καμία γυναίκα στο Δημοτικό Συμβούλιο. Αυτά τα στοιχεία κάτι υποδηλώνουν ως προς την επίδραση της κοινωνικής προέλευσης ψηφοφόρων και υποψηφίων, στον αριθμό των εκλεγμένων γυναικών, καθώς και για τη βαρύτητα του τοπικού παράγοντα.

Σήμερα, μετά τις συνενώσεις και μετά από σημαντικές μεταρρυθμίσεις, τι γίνεται στην τοπική πολιτική; Η ΓΓΠΦ διευκρινίζει/εξαγγέλλει στο σχετικό έντυπό της (Εθνικό Πρόγραμμα για την Ουσιαστική Ισότητα των Φύλων 2010-2013: Δράσεις για τις Περιφέρειες και τους Δήμους) ότι η προώθηση της ένταξης της διάστασης του φύλου στο σύνολο των περιφερειακών και τοπικών πολιτικών αποτελεί βασικό στόχο και στρατηγική για την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών. *«Η διαδικασία αυτή αποσκοπεί στη χάραξη, εφαρμογή και αξιολόγηση πολιτικών ισότητας, έτσι ώστε άνδρες και γυναίκες να επωφελούνται ισότιμα από όλες τις πολιτικές και δράσεις, σε όλα τα επίπεδα και στάδια της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής».*

Και πληροφορεί ότι: με τη μεταρρύθμιση της Τοπικής και Περιφερειακής Αυτοδιοίκησης (Πρόγραμμα «Καλλικράτης») **συνενώθηκαν στους νέους Δήμους ... όλες οι αρμοδιότητες στους τομείς της φροντίδας, των κοινωνικών υπηρεσιών και της πρόνοιας.** Στις Περιφέρειες ... δημιουργήθηκαν εκ νέου Περιφερειακές Επιτροπές Ισότητας των Φύλων με στόχο την ένταξη της ισότητας στον αναπτυξιακό προγραμματισμό της Περιφέρειας και την υλοποίηση εξειδικευμένων προγραμμάτων για τις γυναίκες.

Αυτά προβλέπονται. **Υπάρχει η πολιτική βούληση να εφαρμοστούν; Η κρίση τι συνέπειες έχει στις τοπικές πολιτικές για την έμφυλη ισότητα; Μήπως ενίοτε τα μέτρα υπέρ της έμφυλης ισότητας μοιάζουν με πολυτέλεια; Είναι;** Όλα αυτά είναι προς συζήτηση, όπως όμως είναι και η εικόνα των Καλλικρατικών Δήμων και Περιφερειών, όπως καταγράφηκε με τις τοπικές εκλογές του 2010.

Μέλη Δημοτικών Συμβουλίων			
Περιφέρεια	Αριθ. Μελών Δημοτικών Συμβουλίων	Αιρετές	% Αιρετών γυναικών
ΑΝ. ΜΑΚΕΔ. & ΘΡΑΚΗΣ	660	66	10,00%
ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	668	105	15,72%
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	745	85	11,41%
ΑΤΤΙΚΗΣ	2251	548	24,34%
ΚΡΗΤΗΣ	656	92	14,02%
ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ	228	40	17,54%
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	750	108	14,40%
ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	595	72	12,10%
ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔ.	1286	217	16,87%
ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ	363	57	15,70%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	784	83	10,59%
ΗΠΕΙΡΟΥ	498	56	11,24%
ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ	210	29	13,81%
Σύνολο	9.694	1.558	16.07% (μ.ό.)

Κατά 16% συνεπώς στα νέα Καλλικρατικά Δημοτικά Συμβούλια συμμετέχουν γυναίκες, με σταθερό προβάδισμα της Αττικής (24,3%), και αρκετά ισοζυγισμένη κατανομή, αν εξαιρεθεί η Αττική. Παράλληλα, 8 γυναίκες εκλέχθηκαν Δήμαρχοι (99 ήταν υποψήφιοι). Όσο για τις Περιφέρειες, ενώ καμία γυναίκα δεν εκλέχθηκε Περιφερειάρχης (υπήρχαν 3 υποψήφιοι), η εικόνα έχει ως εξής:

Μέλη Περιφερειακών Συμβουλίων / Αντιπεριφερειάρχες				
Περιφέρεια	Αριθ. Συμβούλων	Γυναίκες	%	Αντιπεριφερειάρχες
ΑΤΤΙΚΗΣ	101	23	22,77%	4
ΑΝ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ & ΘΡΑΚΗΣ	51	7	13,73%	1
Β. ΑΙΓΑΙΟΥ	41	6	14,63%	0
Δ. ΕΛΛΑΔΑΣ	51	5	9,80%	0
Δ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ	51	7	13,73%	0
ΗΠΕΙΡΟΥ	51	4	7,84%	1
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ	51	9	17,65%	1
ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ	41	10	24,39%	0
Κ. ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ	71	15	21,13%	1
ΚΡΗΤΗΣ	51	8	15,69%	1
Ν. ΑΙΓΑΙΟΥ	51	10	19,61%	0
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ	51	7	13,73%	1
ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	51	4	7,84%	1
Σύνολο	713	115	16,13% (μ.ό.)	11

Το 16% των Περιφερειακών Συμβούλων είναι, όπως βλέπουμε, γυναίκες, ενώ υπάρχουν και 11 Αντιπεριφερειάρχες. Το ερώτημα που προκύπτει αβίαστα, με βάση συνολικά τα αποτελέσματα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, και επιβάλλεται να συζητηθεί, είναι: *Γιατί τόσο λίγες γυναίκες εμπλέκονται στην τοπική πολιτική διαδικασία στην Ελλάδα, λιγότερες ακόμη και από την κεντρική πολιτική σκηνή; Και γιατί ισχύει αυτό, σε αντίθεση με την πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών όπου παρατηρούμε το αντίθετο;* Μήπως άλλου τύπου ανησυχίες και επιδιώξεις ωθούν τις γυναίκες να ασχοληθούν με τα τοπικά θέματα απ' ό,τι τα κεντρικά; Και μήπως τελικά, εν μέρει άλλου τύπου γυναίκες έλκονται από τα μεν και από τα δε; Αυτά αποτελούν θέματα προς συζήτηση.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αναμφίβολα ο Δήμος αποτελεί ένα προνομιακό και προσιτό πεδίο πολιτικής συμμετοχής και εμπλοκής στη διαχείριση των κοινών υποθέσεων και μπορεί να θεωρηθεί ως «σχολείο» για τα άτομα που επιδιώκουν την ενεργό και θεσμοθετημένη πολιτική παρέμβασή τους. Είναι γεγονός ότι η Τοπική Αυτοδιοίκηση αποτελεί τον αντιπροσωπευτικό θεσμό που είναι πιο κοντά στην καθημερινότητα των πολιτών και στην πραγματικότητα της ζωής τους.²⁵ Στην πόλη, το χωριό, τη γειτονιά, το σχολείο, ο Δήμος είναι παρών και μπορεί να

25. Βλ. για αυτό το ζήτημα, τον τρόπο με τον οποίο γίνεται προσπάθεια να αξιοποιηθεί στην «Ευρωπαϊκή Χάρτα για την Ισότητα των Φύλων στις Τοπικές Κοινωνίες», στο: <http://bit.ly/12wNn1V>.

λειτουργεί ως μοχλός επικοινωνίας, αλληλεγγύης και συμπαράστασης μεταξύ των πολιτών, πεδίο εξανθρωπισμού, κατά κάποιο τρόπο των κοινωνικών σχέσεων. Πεδίο επίσης στο οποίο η έμφυλη ισότητα δοκιμάζεται, αλλά μπορεί και να μαθαίνεται. Ωστόσο, πόσο αμφίσημες είναι οι συνθήκες διατυπώσεις που αναφέρονται στον Δήμο, ως «διευρυμένο νοικοκυριό» και, ως εκ τούτου, ως προνομιακό χώρο πολιτικής δραστηριοποίησης γυναικών! **Διατυπώσεις που γίνονται πολύ συχνά και από γυναίκες, ικανές και δραστήριες στην Τοπική Αυτοδιοίκηση. Το ερώτημα που θέτω είναι το εξής:**

Ακόμη και εάν, με βάση τα παραδοσιακά πρότυπα, προφανώς οι γυναίκες έχουν αναπτύξει συγκεκριμένες δεξιότητες που είναι πολύ χρήσιμες στις λειτουργίες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, είναι αυτό το πρότυπο που θέλουμε να προβάλλουμε για τη μαζικότερη παρουσία γυναικών στις τοπικές δομές λήψης αποφάσεων; Δηλαδή, επιδιώκουμε να εκλεγούμε ως γυναίκες, με στόχο να συνεχίσουμε παραδοσιακές «γυναικείες» δουλειές σε ευρύτερο πεδίο; Ή θέλουμε να προσβάλλουμε τον σεξισμό που δεν ευνοεί τις γυναικείες υποψηφιότητες, που δε στηρίζει γυναίκες στη διεκδίκηση θέσεων με σχετική εξουσία, που ενίοτε δεν επιτρέπει καν στις γυναίκες να μπουν στη διαδικασία ανταγωνισμού για αιρετή θέση; Αν επιδιώκουμε το δεύτερο, τότε ο τρόπος που συχνά το προωθούμε είναι ατελέσφορος. Το συχνά άρρητο σύνθημα «*περισσότερες γυναίκες στο δημοτικό επίπεδο για να νοικοκυρέψουν τους Δήμους*», δε συμβάλει στην έμφυλη ισότητα. Απλώς διευρύνει το πεδίο των παραδοσιακών έμφυλων ρόλων. Επίσης, νομιμοποιεί την καταπιεστική αντίληψη ότι, όλες οι γυναίκες είναι ίδιες: Όλες είναι κατάλληλες για να φροντίσουν θέματα πρόνοιας, βρεφονηπιακών σταθμών, την καθαριότητα στο Δήμο κ.λπ. Το ότι στις διάχυτες αντιλήψεις συχνά έχει κανείς την εντύπωση ότι το να είναι κανείς γυναίκα είναι σαν να σημαίνει, αναγκαστικά, ότι έχει συγκεκριμένες αντιλήψεις, δεξιότητες, επιδιώξεις κ.λπ., και μεταφράζεται στο ότι στις ίδιες αντιλήψεις προκαλεί έκπληξη η ενδεχόμενη διαφωνία μεταξύ γυναικών στα δημοτικά θέματα, αποτελούν ζητήματα που πρέπει να καταπολεμήσουμε και όχι, βέβαια, να ενισχύσουμε. Αλλά πρώτα πρέπει να τα συζητήσουμε.²⁶

26. Πολλά από τα ερωτήματα για τη θεματική αυτού του Κεφαλαίου, λόγω της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του, βρίσκονται διάσπαρτα στο κείμενο, πάντα με μαύρα και πλάγια. Παρακάτω, διατυπώνονται ορισμένα μόνο, τα οποία δεν μπορούσαν να τεθούν στη ροή του κειμένου.

Ερωτήματα προς συζήτηση με βάση την ύλη του Κεφαλαίου II ²⁷

- Ποια είναι τα προτερήματα και τα μειονεκτήματα των αναλογικών εκλογικών συστημάτων; Συζήτηση για την απλή αναλογική.
- Ποια είναι τα προτερήματα και τα μειονεκτήματα των πλειοψηφικών εκλογικών συστημάτων;
- Σκεφτείτε γύρω από την έννοια της «ενισχυμένης αναλογικής». Τι το «ενισχυμένο» έχει η αναλογική που κυριαρχεί στην ελληνική εκλογική ιστορία; Γιατί;
- Η Αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986, ποια σημαντική αλλαγή επέφερε και γιατί; Τι άλλαξε στην ουσία της λειτουργίας του πολιτικού συστήματος; Ποια η γνώμη σας;
- Δικαιολογείται η αναφορά στο «τέλος του δικομματισμού», την οποία θεωρείται ότι πιστοποίησαν οι εκλογές του 2012; Γιατί; Πώς τεκμηριώνεται αυτό;
- Πώς κρίνετε και που αποδίδετε το ότι στην Ελλάδα, στην Τοπική Αυτοδιοίκηση δραστηριοποιούνται λιγότερες γυναίκες από ότι στην κεντρική πολιτική, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει σε άλλες χώρες της ΕΕ;
- Οι συνενώσεις στην Τοπική Αυτοδιοίκηση γιατί δεν φαίνεται να λειτουργούν πάντα υπέρ της μαζικότερης εκλογής γυναικών;
- Πώς πρέπει να προωθείται η μαζικότερη παρουσία γυναικών στους ΟΤΑ; Με επίκληση ή όχι των «γυναικείων ιδιοτήτων»;

27. Οι απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές στις πηγές ορισμένων διατυπώσεων δεν περιλαμβάνονται στους Πίνακες Ερωτήσεων. Μπορούν να εντοπιστούν εύκολα στο κείμενο.

Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση

α. Πώς σχολιάζετε το παρακάτω κομμάτι, από κείμενο το οποίο «ανέβασε» στο διαδίκτυο νέα και δυναμική Αντιδήμαρχος; Το κείμενο επιδέχεται περισσότερες από μία αναγνώσεις; Μήπως είναι αμφίσημο; Τι λέτε;

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι αντιπροσωπευτικός θεσμός που έχει ως χαρακτηριστικό του την άμεση επαφή και επικοινωνία με τους πολίτες, που έχει αντίκτυπο στην καθημερινή ζωή τους και υπό προϋποθέσεις μπορεί να παίξει ουσιαστικό ρόλο σε δράσεις που έχουν στο επίκεντρό τους τον άνθρωπο.

Είναι χώρος που μπορεί ν' αναδειχθεί η ισότητα των φύλων και γι' αυτόν τον λόγο είναι ίσως το ιδανικότερο επίπεδο για τη συμμετοχή των γυναικών.

Δεν παραγνωρίζω το γεγονός ότι υπάρχει αντιστοιχία κοινωνίας και πολιτικής δράσης σε σχέση με τα δύο φύλα, μεταξύ ανδρών και γυναικών, ότι υπάρχει ακόμη σε μεγάλο βαθμό κρίση νοοτροπίας και πολιτιστικού επιπέδου. Πιστεύω όμως ότι σε κάθε περίπτωση η αξιολόγηση έργου δεν πρέπει να γίνεται με «στεγανά» δηλαδή ότι οι γυναίκες κάνουν κάτι καλύτερα από τους άνδρες ή το αντίστροφο.

... Μπορούμε, εμείς οι γυναίκες να διεκδικήσουμε αυτό που θέλουμε και μας αξίζει. Δεν ζητάμε προσφορές «μέσω ποσόστωσης» για να εκλεγούμε. Συναγωνιζόμαστε και διεκδικούμε «επί ίσοις όροις» τη συμμετοχή μας στα κοινά, ιδιαίτερα στην τοπική αυτοδιοίκηση.

... Γι' αυτό χρειάζεται να επιδεικνύουμε δύναμη, να καταβάλουμε προσπάθειες ώστε να γίνουν όλες εκείνες οι αναγκαίες βαθιές αλλαγές σε νοοτροπίες αλλά και υποδομές που θα βελτιώνουν τη θέση και τη ζωή των γυναικών. Έχουμε τη δυνατότητα και πρέπει συνδυάζοντας τη γνώση με την ευαισθησία να συμβάλλουμε σε πολύ μεγάλο βαθμό στην επίλυση πολλών προβλημάτων, στη διαμόρφωση της πολιτικής καθώς και στη λήψη αποφάσεων...

Απόσπασμα από κείμενο στο διαδίκτυο νέας Αντιδημάρχου

β. Στην ιστοσελίδα της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων υπάρχει η παρακάτω ενημέρωση, η οποία αφορά την εφαρμογή ποσοτώσεων στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και τις αλλαγές που τις αφορούν:

As προσεχθεί η διατύπωση σε σχέση με το σημείο αναφοράς της ποσόστωσης (αριθμός υποψηφίων στα ψηφοδέλτια ή αριθμός μελών των Συμβουλίων;). Τι συνεπάγεται η κάθε διαφορετική διατύπωση; Γιατί λέτε ότι άλλαξε;

Ποσόστωση ως προς το φύλο στα ψηφοδέλτια των Δημοτικών και Κοινοτικών εκλογών. Καθιέρωση ποσόστωσης στα ψηφοδέλτια των Νομαρχιακών και Δημοτικών Εκλογών

Με το άρθρο 75, παρ. 1 του Ν. 2910/2001 (ΦΕΚ 91/Α/2.5.2001), καθιερώθηκε η υποχρεωτική, κατ' ελάχιστο στο 1/3, συμμετοχή από κάθε φύλο ως υποψηφίων στα ψηφοδέλτια των Νομαρχιακών και Δημοτικών εκλογών.

Με το άρθρο 34, παρ. 3 του Ν. 3463/2006 (ΦΕΚ 114/Α/8.6.2006) «Κύρωση Κώδικα Δήμου και Κοινοτήτων» διατηρείτο η πρόβλεψη του Ν. 2910/2001 για την κατά το 1/3 συμμετοχή από κάθε φύλο στα ψηφοδέλτια των δημοτικών ή κοινοτικών συμβουλίων, των συμβουλίων δημοτικού διαμερίσματος και τοπικών συμβουλίων. Το ποσοστό αυτό υπολογιζόταν ξεχωριστά για τα δημοτικά συμβούλια, τα συμβούλια των δημοτικών διαμερισμάτων και τα κοινοτικά συμβούλια. Ειδικά για τους υποψήφιους τοπικούς συμβούλους το ποσοστό του ενός τρίτου (1/3) υπολογιζόταν επί του συνολικού αριθμού των υποψηφίων της κατηγορίας αυτής που περιλαμβάνονταν σε κάθε συνδυασμό. Ο συνολικός αριθμός των υποψηφίων των συνδυασμών, που αντιστοιχούσε στο ένα τρίτο (1/3), όπως αυτό είχε υπολογιστεί ξεχωριστά για κάθε μια από τις παραπάνω κατηγορίες προσώπων, αρκούσε για το σύνολο των υποψηφίων κάθε συνδυασμού, χωρίς να ήταν αναγκαίο να επιμερίζεται ισομερώς σε καθεμία από τις ανωτέρω κατηγορίες υποψηφίων.

Εξάλλου, βάσει της παρ. 3 του άρθρου 18 με τίτλο «Υποψηφιότητες» Μέρος Β' «Πρώτος Βαθμός Αυτοδιοίκησης-Δήμοι», Κεφάλαιο Β' «Εκλογική Διαδικασία» του νέου νόμου 3852/2010 (ΦΕΚ 87/Α/7.6.2010) με τίτλο «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης-Πρόγραμμα Καλλικράτης» ορίζεται ότι: «Ο αριθμός των υποψηφίων δημοτικών συμβούλων, συμβούλων δημοτικής κοινότητας και συμβούλων τοπικής κοινότητας από κάθε φύλο ανέρχεται τουλάχιστον στο ένα τρίτο (1/3) του συνολικού αριθμού των μελών του δημοτικού συμβουλίου ή του συμβουλίου δημοτικής ή τοπικής κοινότητας που υπολογίζεται διακεκριμένα για κάθε δημοτικό συμβούλιο και κάθε συμβούλιο δημοτικής ή τοπικής κοινότητας. Τυχόν δεκαδικός αριθμός στρογγυλοποιείται στην αμέσως επόμενη ακέραιη μονάδα, εφόσον το κλάσμα είναι τουλάχιστον ίσο με το μισό της».

Επίσης, η παρ. 3 του άρθρου 120 «Υποψηφιότητες» Μέρος Γ' «Δεύτερος Βαθμός Αυτοδιοίκησης-Περιφέρειες», Κεφάλαιο Β' «Εκλογική Διαδικασία» του ανωτέρου νόμου καθορίζει ότι: «Ο αριθμός των υποψηφίων περιφερειακών συμβούλων κάθε συνδυασμού από κάθε φύλο πρέπει να ανέρχεται σε ποσοστό τουλάχιστον με το ένα τρίτο (1/3) του συνολικού αριθμού των μελών του περιφερειακού συμβουλίου. Τυχόν δεκαδικός αριθμός στρογγυλοποιείται στην αμέσως επόμενη ακέραιη μονάδα, εφόσον το κλάσμα είναι τουλάχιστον ίσο με το μισό της».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Γυναίκες και Πολιτική στην Ελλάδα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Προσέγγιση στο γιατί της μειωμένης γυναικείας παρουσίας σε δομές πολιτικής εξουσίας, 1953-2013: εξήντα χρόνια γυναίκες στην ελληνική Βουλή, στοιχεία και αιτιάσεις, θεωρητική συζήτηση περί δομικού αποκλεισμού, ανδροκεντρισμός, ειδικότεροι λόγοι πολιτικής περιθωριοποίησης των γυναικών στην κομματική και την ευρύτερη πολιτική ζωή.

α. Ιστορικό Απόκτησης Πολιτικών Δικαιωμάτων και Φεμινιστικές Διεκδικήσεις

Το 1952, με την κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου, και το 1956 όταν για πρώτη φορά συμμετείχαν οι Ελληνίδες ισότιμα στο εκλογικό σώμα σε επίπεδο επικράτειας, αποτελούν κορυφαίες στιγμές στο ιστορικό των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών και στην ιστορία της καθολικής ψηφοφορίας, αλλά και της διεύρυνσης της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Αν όμως οι δύο αυτές χρονολογίες σηματοδοτούν την κατάληξη μιας πορείας προς την κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, η πορεία αυτή έχει και άλλες σημαντικές στιγμές και πολλούς αγώνες, αφού η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στις Ελληνίδες υπήρξε σταδιακή.

Με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε σε πολλές δυτικές χώρες κατοχυρώθηκε η γυναικεία ψήφος ως αναγνώριση της συνεισφοράς των γυναικών στην πολεμική προσπάθεια, οι Ελληνίδες φεμινίστριες κάθε ιδεολογικοπολιτικής προέλευσης διεκδίκησαν μαχητικά πολιτική ισότητα με τους άνδρες. Σε στενή επαφή με διεθνείς οργανώσεις που την εποχή εκείνη διατηρούσαν δύναμη και κύρος (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 30), οι φεμινίστριες διεκδικούσαν αφενός ψήφο, που την αντιλαμβάνονταν ως προϋπόθεση για την ισοπολιτεία και μέσο για να επιβάλλουν τις θεσμικές μεταβολές που θεωρούσαν απαραίτητες, και αφετέρου στόχευαν σε μεταρρυθμίσεις του θεσμικού πλαισίου, προκειμένου να εξισωθούν με τους άνδρες στην εργασία, την εκπαίδευση και την οικογένεια, και για να ρυθμιστούν θέματα μητρότητας, πορνείας κ.ά.

Βέβαια, ενώ οι οργανωμένες και συστηματικές προσπάθειες για την «πολιτική χειραφέτηση» των γυναικών ξεκίνησαν όντως κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι γυναικείες διεκδικήσεις στην Ελλάδα δεν πρωτοεμφανίστηκαν την εποχή εκείνη. Ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα έκανε την εμφάνισή του ένα ρεύμα υπέρ της «ισότητας των φύλων»,²⁸ το οποίο εξέφραζε αλλαγές στη συνείδηση φύλου των γυναικών από μεσαία στρώματα (Βαρίκα, 1987). Κεντρική έκφραση του ρεύματος αυτού υπήρξε η *Εφημερίς των Κυριών*, εβδομαδιαίο περιοδικό που κυκλοφόρησε στις 8 Μαρτίου 1887, και που είναι το πρώτο περιοδικό στην Ελλάδα το οποίο γραφόταν αποκλειστικά από γυναίκες. Η Κ. Παρρέν (1859-1940) και οι συνεργάτιδες της διατήρησαν τον εβδομαδιαίο χαρακτήρα της *Εφημερίδος των Κυριών* από το 1887 έως το 1907 (στη συνέχεια έγινε δεκαπενθήμερη έως το 1917), ενώ η κυκλοφορία της υπήρξε αριθ-

28. Για το ρόλο των γυναικών στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και τη δράση συγκεκριμένων μορφωμένων της εποχής για τη βελτίωση της θέσης των γυναικών, βλ.: Ζ. Χρονάκη Παπαμίχου, 1982, σ. 322 κ.ε. Για το ιδεολογικό περιεχόμενο της γυναικείας αμφισβήτησης στο πλαίσιο της μετάβασης προς το εθνικό κράτος, βλ.: Ρ. Kitromilides, 1983. Για μια συνοπτική επισκόπηση του ιστορικού της απόδοσης δικαιωμάτων στις Ελληνίδες, βλ. και: Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 2006, στο οποίο βασίζεται σε μεγάλο βαθμό και το παρόν Κεφάλαιο. Βασική αναφορά για το θέμα αποτελεί το έργο της Δ. Σαμίου, και ιδιαίτερα, 2013.

μπτικά σημαντική και παρουσίαζε μεγάλη γεωγραφική διάδοση. Η Ε. Βαρίκα (1987, 211), με βάση στοιχεία της μόνης στατιστικής τύπου της εποχής, και συγκεκριμένα του 1892, αναφέρει ότι η *Εφημερίς των Κυριών* με 5.000 αντίτυπα, κατείχε τη δεύτερη θέση στον εβδομαδιαίο τύπο μετά το *Ρωμιό* του Σουρή. Εντούτοις, αγωνιζόμενη για τη χειραφέτηση των γυναικών και για δικαιώματα στην εκπαίδευση και την εργασία, ειδικά κατά την πρώτη της περίοδο, η *Εφημερίς των Κυριών* εμφανίζεται εξαιρετικά μετριοπαθής στο ζήτημα της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα, παρότι χαιρετίζει σχετικά αιτήματα και επιτυχίες σε άλλες χώρες.

Από το 1895 και μετά, όμως, η Καλλιρρόη Παρρέν και η *Εφημερίς των Κυριών* αγωνίζονται υπέρ της απόδοσης δημοτικής ψήφου στις γυναίκες. **Η απόλυτη αποδοχή της υπάρχουσας κατανομής των έμφυλων ρόλων συνοδεύεται δηλαδή από μετριοπαθή αιτήματα ως προς τα πολιτικά δικαιώματα, με διεκδίκηση όσων μοιάζουν να εναρμονίζονται καλύτερα με τους καθιερωμένους ρόλους των γυναικών.** Αυτό δεν εμποδίζει το περιοδικό να εκφράζει μια αντίληψη για τη γυναικεία απελευθέρωση, ως «προϋπόθεση αλλά και στρατηγική για την απελευθέρωση του ανθρώπου», και να προβάλλει ουτοπικά ριζοσπαστικά οράματα, ιδιαίτερα στο χώρο της λογοτεχνίας (*Εφημερίς των Κυριών*, 15.11.1887, όπως αναφέρεται στο: Βαρίκα, 1987, 256).

Τα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα άλλαξαν μετά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, πρωτίστως λόγω του ότι τον Ιανουάριο του 1920 συστάθηκε ο *Σύνδεσμος υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναίκας*, με κεντρικό στόχο την ισοπολιτεία γυναικών και ανδρών. **Κατά τον Μεσοπόλεμο, η ψήφος ανάγεται σε προτεραιότητα στις διεκδικήσεις, με το 1920 να θεωρείται ορόσημο του τέλους της πρώτης περιόδου της συστηματικής γυναικείας αμφισβήτησης, όταν πρωτοπόρες μορφωμένες γυναίκες διεκδικούσαν κυρίως το δικαίωμα στη μόρφωση και την εργασία, και της δεύτερης περιόδου όταν κεντρική διεκδίκηση αποτέλεσαν τα πολιτικά δικαιώματα** (Ψαρρά, 1988, 67). Πράγματι, ο οργανωμένος αγώνας για την απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στις Ελληνίδες μπορεί να θεωρηθεί ότι σηματοδοτείται από την ίδρυση το 1920 του *Συνδέσμου*, που είχε ως έκδηλο σκοπό να αγωνιστεί για την πολιτική, κοινωνική και οικονομική εξίσωση γυναικών και ανδρών. Ξεκάθαρα δε, διεκδικούσε πλήρη πολιτικά δικαιώματα.

Ο *Σύνδεσμος* ήταν τμήμα της *International Woman Suffrage Alliance*, της μεγαλύτερης διεθνούς οργάνωσης υπέρ της γυναικείας ψήφου. Πρώτη πρόεδρος του εξελέγη η Μαρία Νεγροπόντη, αντιπρόεδροι η Αύρα Θεοδωροπούλου (που στη συνέχεια έγινε πρόεδρος) και η Ελένη Πολιτάκη, γενική γραμματέας η Μαρία Δεσύρη (Σβώλου) και ταμίας η Καλλιόπη Παπαγεωργίου. Πολλές ακόμη εξέχουσες φεμινίστριες της εποχής δραστηριοποιήθηκαν στο πλαίσιο του, όπως η Ρόζα Ιμβριώτη και η Αγνή Ρουσοπούλου. Εξαιρετικά δραστήριος, με πλούσια κοινωνική εισφορά, ο *Σύνδεσμος* ίδρυσε την *Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή*, το ορφανοτροφείο *Εθνική Στέγη* και την *Εσπερινή Εμπορική Σχολή Γυναικών Υπαλλήλων*, δημιούργησε πολλά κατά τόπους παραρτήματα και απέκτησε διεθνείς διασυνδέσεις (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 164-184). Παράλληλα, έκανε διαβήματα, συγκρότησε ειδικές επιτροπές, υπέβαλλε υπομνήματα και προτάσεις νόμου, οργάνωσε δημόσιες συγκεντρώσεις, ενώ τα μέλη του αρθρογραφούσαν τόσο σε δικά τους έντυπα, όσο και στον ημερήσιο τύπο. Στις εκδηλώσεις του συμμετείχαν τακτικά και πολλοί άνδρες, διανοούμενοι και πολιτικοί, υπέρμαχοι της γυναικείας ψήφου, όπως ο Δ. Γληνός, ο Α. Σβώλος, και οι βουλευτές Κ. Μελάς (Ιωαννίνων), Α. Τυπάλδος-Μπασιάς (Κεφαλληνίας), Χ. Βασιλακάκης (Λέσβου) κ.ά. (Κ. Ξηραδάκη, 1988, 110).

Το 1923 κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του *Αγώνα της Γυναίκας*, μηνιαίου (έως το 1927) περιοδικού που με τη μαχητικότητά του είχε σημαντική παρέμβαση στη συζήτηση για την ψήφο των γυναικών, τη γυναικεία εργασία, την εκπαίδευση κ.ά. Στη συνέχεια το περιο-

δικό έγινε δεκαπενθήμερο έως το 1932, όποτε και οι αγώνες για την ψήφο των γυναικών κορυφώθηκαν, για να περιοριστεί μετά σε διμηνιαίο έως το 1936. **Ο λόγος του Συνδέσμου, κεντρικού εκφραστή του ριζοσπαστικού φεμινισμού της εποχής, εμπνεόταν κυρίως από τις φιλελεύθερες αξίες της ισότητας, της δικαιοσύνης και της ελευθερίας, αλλά δεν έλειπαν και ενδείξεις της επίδρασης μιας σοσιαλιστικής εμπνεύσεως προβληματικής, ιδιαίτερα στις αναφορές στη μισθωτή εργασία και την αναγκαιότητα γενικότερων κοινωνικών αλλαγών, ως προϋπόθεση για τη γυναικεία απελευθέρωση (Ψαρρά, 1988, 69).**

Τον Οκτώβριο του 1919 δημιουργήθηκε ο *Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών*, με πρωτοβουλία της Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννίου που υπήρξε μέλος του *Εθνικού Συμβουλίου*, ως αποτέλεσμα των «έντονων σοσιαλιστικών ζυμώσεων» της προηγούμενης δεκαετίας (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 48), αλλά και ως τμήμα του *Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδας*. Τον Οκτώβριο του 1928 κυκλοφόρησε η *Σοσιαλιστική Ζωή*, μηνιαίο περιοδικό που, χωρισμένο στα δύο, περιείχε ένα σοσιαλιστικό και ένα φεμινιστικό μέρος (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 49). Η Α. Γαϊτάνου-Γιαννίου, μέλος της συντακτικής επιτροπής του, δραστηριοποιήθηκε έντονα στην προβολή θεμάτων, όπως το δικαίωμα στην άμβλωση, η κατάργηση της προίκας και η καθιέρωση του πολιτικού γάμου, τον οποίο έβλεπε (το 1930) «ως μοναδικό αποδεικτικό στοιχείο της ενώσεως δύο ατόμων σε γάμο» (Αυδή-Καλκάνη, 1997, 110). Προωθώντας γυναικεία αιτήματα, ο *Σοσιαλιστικός Όμιλος* βρισκόταν σε συνεχή διμέτωπο αγώνα, αφενός με τον «αστικό φεμινισμό» που ήταν και κύριος στόχος του, αλλά και αφετέρου με την κομμουνιστική τάση του γυναικείου κινήματος της εποχής, (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 50). Η τελευταία, εναρμονισμένη με την κυρίαρχη σχετική κομμουνιστική αντίληψη, απέρριπτε την αυτονομία του γυναικείου κινήματος, τις διεκδικήσεις του οποίου υπήγαγε στις εργατικές, εναποθέτοντας την επίλυση του «γυναικείου» στη γενικότερη επίλυση του κοινωνικού ζητήματος αφού «για τους κομμουνιστές δεν υπάρχει φεμινιστικό ζήτημα»²⁹. Για τις κομμουνίστριες της εποχής, **η απόδοση του δικαιώματος της ψήφου στις γυναίκες αποτελούσε μεν ζήτημα αρχής, αλλά, στην πράξη τα «γυναικεία» αιτήματα που προωθούσαν επικεντρώνονταν σε θέματα εργασίας, κάνοντας φανερή την «αναγωγή της καταπίεσης του φύλου στην καταπίεση της τάξης» (Ψαρρά, 2003, 193).**

Το διάστημα 1928-1932 παρατηρείται συσπείρωση όλων των ρευμάτων των φεμινιστριών παρά τις επιμέρους διαφορές τους, στον αγώνα για την ψήφο. Διαφορές που σταδιακά αποκρυσταλλώνονται σε τάσεις για να καταλήξουν σε ιδεολογικά ρεύματα, σε αντιστοιχία με διαφορετικές διεθνείς οργανώσεις (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 33-34). Αναμφίβολα η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες σε πολλές δυτικές χώρες με το τέλος του Μεγάλου Πολέμου, ο οποίος «έπαιξε καταλυτικό ρόλο για το συνολικό εκδημοκρατισμό του εκλογικού δικαιώματος» (Σωτηρέλης, 1991, 212), αποτέλεσε ισχυρό ενισχυτικό παράγοντα για τη διεκδίκηση και στην Ελλάδα. Αλλά η απόκτηση της ψήφου, που έγινε αντιληπτή και διεκδικήθηκε από ορισμένες φεμινίστριες της εποχής ως «ξεσκλάβωμα» των γυναικών (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 56), αποτέλεσε και έναυσμα για σημαντικές θεωρητικές αναζητήσεις για το γυναικείο ζήτημα. Παράλληλα, έθεσε και το ζήτημα των συμμαχιών, των πολιτικών συμπράξεων και των σχέσεών τους με τα κόμματα, και σε αυτό το πεδίο εντοπίζονται και οι σημαντικότερες διαφορές μεταξύ των φεμινιστριών του Μεσοπολέμου. **Πράγματι, το ζήτημα της γυναικείας ψήφου και οι τρόποι προώθησής του αποτέλεσαν τελικά την αφορμή για ουσιαστική σύγκρουση μεταξύ των φεμινιστικών ρευμάτων της εποχής (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 58).**

29. Βλ. άρθρο της «Ραΐκα» στον Ριζοσπάστη, 12.3.1925, όπως αναφέρεται στο: Σ. Μόσχου-Σακορρά-φου, 1990, 187.

Την ίδια περίοδο, είχε επίσης παρατηρηθεί σχετική μεταστροφή στη στάση μερίδας του πολιτικού κόσμου, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας αστικού εκσυγχρονισμού για την εδραίωση κράτους δικαίου που δρομολογήθηκε με το κίνημα στο Γουδί και την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 (Σαμίου, 1989, 168). Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 1900, η απόδοση γυναικείας ψήφου εμφανίζεται στα προγράμματα ορισμένων πολιτικών σχηματισμών (Κοινωνιολόγοι, Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας), ενώ σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες, όπως ο Ε. Βενιζέλος και ο Δ. Γούναρης, εμφανίζονται να υποστηρίζουν τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών (Σαμίου, 1989, 168). Μια από τις πρώτες σχετικές αναφορές της εποχής³⁰ φαίνεται ότι έγινε το 1918 σε ομιλία του Δ. Σωμερίτη, δικηγόρου στο νομικό Συμβούλιο του Κράτους (Ξηραδάκη, 1988, 111), ενώ το Δεκέμβριο του 1919, ο ανεξάρτητος Κεφαλλονίτης βουλευτής Α. Τυπάλδος-Μπασιάς υπέβαλε νομοσχέδιο για την ισοπολιτεία των γυναικών, (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 213). Ακολούθησαν σημαντικές παρεμβάσεις υπό την μορφή υπομνημάτων, από το Σοσιαλιστικό Όμιλο Γυναικών και το Σύνδεσμο, από το Λύκειο των Ελληνίδων με τον βουλευτή Χ. Βασιλακάκη, καθώς και από το Εθνικόν Συμβούλιον με τον Α. Τυπάλδο-Μπασιά (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 213).

Σε απάντηση των σχετικών προτάσεων, ο πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος δήλωσε στη Βουλή στις 28 Ιανουαρίου του 1920 ότι, ενώ ως προς τα αστικά δικαιώματα «η ισότης της γυναικός... είναι ώριμος καρπός, τον οποίον δικαιούται η γυναίκα να δρέψη», σε ό,τι αφορούσε τα πολιτικά δικαιώματα, υποσχέθηκε πως «μόλις ως πεισθώμεν ότι πράγματι αι Ελληνίδες γυναίκες θέλουν το δικαίωμα της ψήφου, όπως το δώσωμεν. Τώρα υπό ποίους όρους θα δοθή αυτό, θα το ιδώμεν. Νομίζω ότι πρέπει να αρχίσωμεν από την Δημοτική Διοίκεισιν, η οποία θα μας επιτρέψη να εκτιμήσωμεν τον τρόπον καθ' ον θα χειρισθή το δικαίωμα τούτο η γυναίκα»³¹. Όσο για τον Δ. Γούναρη, ο οποίος ως υποψήφιος βουλευτής Αχαΐας και Ήλιδας είχε υποσχεθεί ψήφο στις γυναίκες στην προεκλογική εκστρατεία για τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, ως πρωθυπουργός, υπέβαλε τον Μάιο του 1921 στην Επιτροπή Αναθεωρήσεως του Συντάγματος πρόταση για την κατάργηση της μερικής ή ολικής διάκρισης ανάλογα με το φύλο, ως προς το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 21 και 217). Η σχετική συζήτηση έγινε έναν χρόνο αργότερα, ενώ η Βουλή είχε κατακλυστεί από πλήθος γυναικών που διεκδικούσαν το δικαίωμα της ψήφου.

Ο Δ. Γούναρης, στην τοποθέτησή του στις 19 Μαΐου 1922, διευκρίνισε ότι το διακύβευμα της συζήτησης δεν ήταν το να δοθούν άμεσα πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες, αλλά «εάν είναι δυνατόν εις την Ελληνικήν Νομοθετικήν εξουσίαν να δώση εν τω μέλλοντι αυτό το δικαίωμα εις τας γυναίκας», οι οποίες δεν είναι, όπως δήλωσε, όντα κατώτερα των ανδρών. «Τούτο είναι μια απλή πρόληψις, η οποία ευρίσκεται λεληθότως ερριζωμένη παρά πολλοίς εξ ημών». Εξάλλου, όπως διευκρίνισε για να καθησυχάσει όσους ανησυχούσαν για τις κοινωνικές συνέπειες της απόδοσης πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, «η γυνή ουδόλως θα εμποδισθή εκ των εν τω οίκω καθηκόντων της, εάν διαθέτη μίαν ημέραν διά να ψηφίση». Συνέστησε δε, να ψηφιστεί η σχετική διάταξη, ώστε η Βουλή των Ελλήνων «να παρακολουθήση την εξέλιξιν

30. Φαίνεται ότι πρώτη αναφορά στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών που έγινε ποτέ στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, σημειώθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 1864, όταν στη συζήτηση για την καθολική ψηφοφορία ο πληρεξούσιος Ε. Κόκκινος δήλωσε ότι είναι «προτιμότερα αι γυναίκες από τους ακτήμονας, τους αγραμμάτους και τους υπηρέτας». Βλ.: Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, τ. ΣΤ', Συνεδρίασις 327, 25.9.1864, σ. 564, όπως αναφέρεται στο Δ. Σαμίου, 1987, 78.

31. Πρακτικά Κ' περιόδου της Βουλής των Ελλήνων, Δ' Σύνοδος, Συνεδρίασις 32α, 28.1.1920, 534. Βλ.: Σ. Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 214-216. Βλ. και: Δ. Σαμίου, 2005, 298-299, γενικότερα για τις σχετικές απόψεις του Ε. Βενιζέλου.

των πραγμάτων»³². Το επιχείρημα του εκσυγχρονισμού, ως ενισχυτικός παράγοντας για την απόδοση δικαιωμάτων στις γυναίκες δεν ακούστηκε για πρώτη φορά από το Δ. Γούναρη. Αντίθετα, ήταν και εξακολουθεί να είναι συνηθέστατο, ενώ χρησιμοποιήθηκε ευρέως και από τις ίδιες τις φεμινίστριες.

Όσο για τους πολέμιους της ψήφου, αυτοί χρησιμοποίησαν πολλά και διαφορετικά επιχειρήματα, με συνηθέστερα όσα τόνιζαν τον πρόωρο ή και περιττό χαρακτήρα της απόδοσης ψήφου στις Ελληνίδες, υπογραμμίζοντας τους κινδύνους για την οικογένεια, αφού υπέθεταν ότι οι γυναίκες με πολιτικά δικαιώματα θα παραμελούσαν τα μητρικά και άλλα οικογενειακά τους καθήκοντα, καθώς και ότι η ενδεχόμενη ανομοιογένεια της οικογενειακής ψήφου θα ήταν καταστρεπτική. Παράλληλα επεσήμαναν το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των Ελληνίδων, αλλά και το ότι η πλειονότητα των γυναικών δεν διεκδικούσε πολιτικά δικαιώματα, γεγονός που τα καθιστούσε περιττά (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 62).

Ενώ η συζήτηση για την πρόταση συνεχίστηκε επί μέρες στη Βουλή το Μάιο του 1922, οι γυναικείες παρεμβάσεις, μέσα αλλά και έξω από αυτή ήταν ιδιαίτερα έντονες, αλλά τελικά ατελέσφορες. Η πρόταση προσθήκης εδαφίου στο άρθρο 3 του Συντάγματος, που προέβλεπε τη δυνατότητα να καταργηθεί η διάκριση φύλου ως προς την ψήφο απορρίφθηκε, παρότι την υπερψήφισαν ογδόντα επτά βουλευτές από τους εκατόν εξήντα πέντε, και την καταψήφισαν εβδομήντα επτά (ένας αρνήθηκε να ψηφίσει). Δεν συγκέντρωσε όμως τα 4/5 του κατώτατου ορίου της απαρτίας, όπως χρειαζόταν (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 222). Οι ριζοσπάστριες του *Συνδέσμου*, συνέχισαν τον πολύμορφο αγώνα τους και το 1923 με παράσταση στον Ν. Πλαστήρα και τον υπουργό Εσωτερικών Γ. Παπανδρέου, απέσπασαν την ευμενή γνώμη του πρώτου και τη συμφωνία του δεύτερου για την απόδοση δημοτικής ψήφου.

Το 1924, σημειώνεται μαζική συγκέντρωση υπογραφών από τον *Σύνδεσμο* και υποβολή υπομνήματος δέκα σημείων στη Βουλή. Κυρίως όμως, με πρωτοβουλία της κυβέρνησης Παπαναστασίου υποβλήθηκε στη Βουλή τροπολογία του άρθρου 10 του νόμου περί Δήμων και Κοινοτήτων, με την οποία οι γυναίκες αποκτούσαν δικαίωμα ψήφου στις τοπικές εκλογές. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε από την Εθνική Αντιπροσωπεία να αποσύρει τη σχετική τροπολογία, κατά τη μεσονύχτια συνεδρίαση της 17ης προς 18η Ιουλίου 1924 (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 226). Η απογοήτευση και η οργή των φεμινιστριών οδήγησε σε μαχητικότερη αρθρογραφία, χαρακτηριστικό παράδειγμα της οποίας ήταν το άρθρο του *Αγώνα της Γυναίκας* με τίτλο: «Γύρω από την ψήφο που δεν μας δόθηκε», όπου η συγγραφέας διακήρυττε: «*Τίποτα δεν μπορούμε να περιμένουμε από την καλή θέληση των ανδρών. Τα δεσμά μας θα προσπαθούν να μας τα κρατούν πάντα*»³³.

Το 1925 εντείνεται η δραστηριότητα για τη διεκδίκηση της γυναικείας ψήφου. Και ενώ υποβάλλονται ψηφίσματα στη Βουλή από τον *Σύνδεσμο*, το *Εθνικό Συμβούλιο* και άλλες γυναικείες οργανώσεις, τον Ιούνιο υποβλήθηκε τροπολογία στη Βουλή την οποία υπέγραφαν εβδομήντα βουλευτές και άλλοι πολιτικοί, για τη χορήγηση περιορισμένης ψήφου στις γυναίκες για τις δημοτικές εκλογές. Μεταξύ των υπογραφόντων ήταν ο Αλ. Παπαναστασίου, ο Γ. Παπανδρέου, ο Γ. Καφαντάρης, ο Αλ. Μυλωνάς, ο Απ. Δοξιάδης, ο Ι. Πασαλίδης και ο Π. Κανελλόπουλος (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 64). Το βράδυ που επρόκειτο να συζητηθεί η τροπολογία επιβλήθηκε η δικτατορία του στρατηγού Πάγκαλου. Λίγες μέρες αργότερα, η Κοι-

32. Βλ.: Σ. Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 217-219, όπου υπάρχουν εκτενή αποσπάσματα από το λόγο του Δ. Γούναρη, καθώς και αναφορές σε όλη τη σχετική συζήτηση από τα Πρακτικά της Γ΄ Συντακτικής Συνέλευσης, 217-222.

33. Πρόκειται για άρθρο του Άλκη Θρύλου (ψευδώνυμο της Ελένης Νεγρεπόντη) στον *Αγώνα της Γυναίκας*, Β/13, 1924, όπως αναφέρεται στο: Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, 1985, 63.

νοβουλευτική Επιτροπή για την επεξεργασία του Συντάγματος πρότεινε και τελικά έγινε αποδεκτή τροπολογία «περί Δήμων και Κοινοτήτων», που δημοσιεύτηκε στις 29 Αυγούστου 1925, η οποία στο άρθρο 51 προέβλεπε ότι με διάταγμα μπορούσε να παραχωρηθεί από το 1927 δικαίωμα δημοτικής ψήφου στις γυναίκες άνω των τριάντα ετών οι οποίες «γνωρίζουσιν ανάγνωσιν και γραφήν» (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 226, και Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 64).

Με σημαντικές δημόσιες συγκεντρώσεις και κοινή δράση, παρά τις μεταξύ τους διαφωνίες, οι φεμινίστριες της εποχής αντέδρασαν στους δισταγμούς της οικουμενικής κυβέρνησης, που διαδέχτηκε τη δικτατορία τον Αύγουστο του 1926, να προχωρήσει στην έκδοση του σχετικού διατάγματος. Στην κυβέρνηση αυτή, με πρόεδρο τον Α. Ζαΐμη, συμμετείχε ο Αλ. Παπαναστασίου, ο Γ. Καφαντάρης και άλλοι που περιλαμβάνονταν στους υπογράφοντες της πρότασης τροπολογίας υπέρ της απονομής δημοτικής ψήφου στις γυναίκες το 1925 (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 65), κάτι που ενέτεινε την απογοήτευση και την οργή των φεμινιστριών γι αυτό που αντιλαμβάνονταν ως κωλυσιεργία. Αλλά αν δεν εκδόθηκε τότε το πολυπόθητο για τις φεμινίστριες διάταγμα, επί οικουμενικής κυβερνήσεως ψηφίστηκε το Σύνταγμα της Δημοκρατίας στις 3 Ιουνίου 1927, το οποίο αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία των πολιτικών δικαιωμάτων των Ελληνίδων (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 227).

Πράγματι, στο Σύνταγμα του 1927 για πρώτη φορά αναφέρεται σε ερμηνευτική δήλωση ότι είναι δυνατό να απονεμηθούν πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες με νόμο. Στην ερμηνευτική δήλωση «επί του άρθρου 6» αναφέρεται πως η λέξη πολίτης έχει την έννοια του έχοντος «ελληνικήν ιθαγένειαν, αδιακρίτως φύλου και ηλικίας. Πολιτικά δικαιώματα εις τας γυναίκας δύνανται να απονεμηθώσι διά νόμου». Παρότι δεν ψηφίστηκε εκείνη την εποχή σχετικός νόμος που να αφορά τη συμμετοχή γυναικών σε βουλευτικές εκλογές, προεδρικό διάταγμα της 5ης Φεβρουαρίου 1930 αναγνώρισε για πρώτη φορά το δικαίωμα του εκλέγειν των γυναικών, μόνο για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές και μόνο για τις εγγράμματες άνω των 30 ετών (περιορισμοί που βεβαίως δεν ίσχυαν για τους άνδρες). Το διάταγμα αυτό παρέμεινε σε ισχύ, όπως και το εξαιρετικά περιορισμένο δικαίωμα του εκλέγειν για τις γυναίκες, μέχρι το 1949 και τον αναγκαστικό Νόμο 959/49 που διέυρυνε το δικαίωμα της δημοτικής ψήφου των γυναικών. Υπολογίζεται ότι οι περιορισμοί αυτοί του 1930 κατέληξαν σε ένα δικαίωμα δημοτικής ψήφου για λιγότερο από το 10% του ενήλικου γυναικείου πληθυσμού (Σαμίου, 1989, 169). Οι γυναικείες οργανώσεις ξεκίνησαν αμέσως εντατικές προσπάθειες, αφενός για να πείσουν όσο περισσότερες γυναίκες ήταν δυνατό να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους, και αφετέρου για να προσφέρουν μαθήματα ανάγνωστος και γραφής σε αναλφάβητες (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 69).

Για τις αναλφάβητες γυναίκες δεν έγινε καμία προσπάθεια από την πολιτεία ώστε να βρεθεί κάποια λύση, όπως αντίστοιχα είχε προβλεφθεί με το Σύνταγμα του 1864 για τους άνδρες, οπότε καθιερώθηκε η διεξαγωγή των εκλογών με σφαιρίδιο, με στόχο τη διευκόλυνση των αναλφάβητων (Τσαπόγας, 2004, 71). Οι αναλφάβητες απλώς αποκλείστηκαν. Παράλληλα, οι διαμαρτυρίες για τους περιορισμούς στο εκλογικό δικαίωμα από την πλευρά των γυναικείων οργανώσεων ήταν συνεχείς. Οι δυσκολίες όμως, πρακτικές και ιδεολογικές, ήταν πολύ μεγάλες, όπως και η απροθυμία πολλών γυναικών να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους, με αποτέλεσμα σε επαναληπτικές εκλογές στην Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1930 και τη Σάμο τον Μάρτιο του 1931, να ψηφίσουν αντίστοιχα μόλις 240 και περίπου 400 γυναίκες.³⁴

34. Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, 1985, 70. Την ίδια περίοδο σε επαναληπτικές εκλογές ψήφισαν γυναίκες επίσης στις Οινούσες και στον Πειραιά.

Φαίνεται πως στις δημοτικές εκλογές του 1934 χρήση του δικαιώματος της ψήφου έκαναν λιγότερες από 11.000 γυναίκες (Μόσχου-Σακορράφου, 1990, 231), ενώ οι λίγες απόπειρες που έγιναν για την άσκηση του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, ουσιαστικά απέτυχαν.

Ήδη από το Μάιο του 1933, ο *Σύνδεσμος* και το *Εθνικόν Συμβούλιον* συγκρότησαν την *Επιτροπή Γυναικών Εκλογέων* και με στόχο την κατοχύρωση του εκλέγεσθαι, έκαναν διαβήματα προς την κυβέρνηση Π. Τσαλδάρη, και αφού εξασφάλισαν τη θετική γνωμοδότηση του Αλ. Σβώλου πίεσαν τους υποψήφιους Δημάρχους της Αθήνας να περιλάβουν γυναικείες υποψηφιότητες (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 71-72). Αλλά το σχετικό νομοσχέδιο απορρίφθηκε, το Πρωτοδικείο Αθηνών πήρε αρνητική απόφαση, και ενώ υποψηφιότητα στις Δημοτικές εκλογές του 1934 έθεσαν τρεις γυναίκες στην Αθήνα, μία στη Νέα Ιωνία, δύο στον Πειραιά, μία στην Καβάλα, και τέσσερις στις Σέρρες, μόνο το Πρωτοδικείο Σερρών ενέκρινε γυναικείες υποψηφιότητες (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 72). Οι προσπάθειες των φεμινιστριών για τη διεύρυνση του υποτυπώδους αυτού δικαιώματος ψήφου είχαν αποτύχει, αφού σχετική απόπειρα (μείωση του ορίου ηλικίας στα 25 και δικαίωμα του εκλέγεσθαι) καταψηφίστηκε από τη Γερουσία το 1934, ενώ στη συνέχεια ατόνησαν, λόγω των πολιτικών εξελίξεων. Το γενικότερο δε κλίμα είχε μεταστραφεί. Αναγκαστικός νόμος της κυβέρνησης Κονδύλη το 1935 απαγόρευσε οποιαδήποτε πρόσληψη γυναικών σε δημόσιες θέσεις, εκτός από ορισμένες «που προσιδιάζουν στο φύλο τους» (Αβδελά, 1988, 202-203), ενώ, λίγο αργότερα, ο υφυπουργός Σ. Μερκούρης, δήλωσε σε εκπροσώπους γυναικείων οργανώσεων: «*Η Κυβέρνησις είναι εναντίον της μορφώσεως της γυναικός και της εξωσπιτικής της δουλειάς και θα προσπαθήσει με κάθε τρόπο να τη γυρίσει στο σπίτι*» (Αβδελά, 1988, 203).

Εν τω μεταξύ, οι περισσότερο ή λιγότερο έκδηλες διαφορές μεταξύ των γυναικείων οργανώσεων της εποχής, που είχαν ήδη αρχίσει να οξύνονται από το 1930 και το διάταγμα περί δημοτικής ψήφου, αποκτούσαν όλο και περισσότερο σημαίνουσα βαρύτητα όσο οι πολιτικές συνθήκες ωθούσαν προς άλλη ιεράρχηση των προτεραιοτήτων (Ψαρρά, 1988, 80). Οι κομμουνίστριες, στο πλαίσιο της κομματικής επιταγής δημιουργίας ενιαιομετωπικών συσπειρώσεων, επιδίωξαν συνεργασία με τις φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής, δημιούργησαν κοινούς συλλόγους και μάλιστα, εκπροσώπησαν τις ελληνικές γυναικείες οργανώσεις στο *Παγκόσμιο Γυναικείο Αντιφασιστικό Συνέδριο*, που έγινε στο Παρίσι τον Αύγουστο του 1934, διαμέσου της Η. Αποστόλου και της Δ. Σωτηρίου (Βερβενιώτη, 1993, 181). Συγχρόνως, σημαντικές προσωπικότητες του φεμινιστικού αγώνα του Μεσοπολέμου αποχώρησαν από το γυναικείο κίνημα και στρατεύτηκαν στο ΚΚΕ θέτοντας σε προτεραιότητα τον αγώνα κατά του φασισμού και την προάσπιση της ειρήνης (Αβδελά, Ψαρρά, 1985, 93). Η *έλευση της δικτατορίας Μεταξά έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στον μεσοπολεμικό αγώνα για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών*, σηματοδοτώντας και τυπικά το τέλος του, αφού οι περισσότερες σχετικές οργανώσεις τέθηκαν εκτός νόμου (Σαμίου, 1989, 169).

Την περίοδο του πολέμου 1940-1941, της κατοχής και της εθνικής αντίστασης η πολύπλευρη εμπλοκή των γυναικών³⁵ δημιούργησε συνθήκες τέτοιες, ώστε να συμμετάσχουν και γυναίκες στις εκλογικές διαδικασίες του Απριλίου του 1944 για τη συγκρότηση του *Εθνικού Συμβουλίου της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ)*, αφού η ΠΕΕΑ είχε αναγνωρίσει ίσα πολιτικά δικαιώματα σε γυναίκες και άνδρες. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, αφενός στην αιτιολογική έκθεση που αναφέρεται στη συμμετοχή των γυναικών στις

35. Για τη δράση γυναικών τη σχετική περίοδο, βλ.: Ζ. Χρονάκη Παπαμίχου, 1982, καθώς και: Τ. Βερβενιώτη, 1994. Η τελευταία χωρίζει τη δράση των γυναικών στην αντίσταση σε δύο φάσεις με ορόσημο το 1943, οπότε από επέκταση του ρόλου τους ως νοικοκυρές και μητέρες, η δράση τους γίνεται μαζική, δυναμική και μαχητική (14-15).

εκλογές, διευκρινίζεται ότι «οι γυναίκες της Ελλάδας πήραν κατά τρόπο τόσο ενεργό μέρος στο αγώνα εναντίον του φασισμού, ώστε κέρδισαν μονάχες το δικαίωμα να έχουν γνώμη και να διαχειρίζονται τα κοινά»³⁶, και αφετέρου πως στα προγράμματα όλων των αντιστασιακών οργανώσεων αναφερόταν «η ισοτιμία της γυναίκας» (Βερβενιώτη, 1993, 181). Ο δε *Κώδικας Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης για τη Στερεά Ελλάδα*, που εγκρίθηκε τον Αύγουστο του 1943, προέβλεπε ότι δικαίωμα να εκλέγουν και να εκλέγονται έχουν όλοι οι κάτοικοι, άνδρες και γυναίκες άνω των δεκαεπτά ετών.³⁷ Έτσι, γυναίκες συμμετείχαν στην Τοπική Αυτοδιοίκηση και τα λαϊκά δικαστήρια (Χρονάκη-Παπαμίχου, 1982, 333).

Όσο για τις εκλογές του Απριλίου του 1944, στις οποίες οι ψηφοφόροι έπρεπε να είναι δεκαοκτώ ετών και οι υποψήφιοι/ες άνω των είκοσι ενός, εκλέχτηκαν πέντε εθνοσύμβουλοι γυναικείου φύλου σε σύνολο εκατόν ογδόντα τεσσάρων εκλεγμένων (2,7%)³⁸: η Μάχη Μαυροειδή από την Καλαμάτα, η Καίτη Νισυρίου-Ζεύγου και η Μαρία Σβώλου από την Αθήνα, η Φωτεινή Φιλιππίδου από τη Λάρισα και η Χρύσα Χατζηβασιλείου από τον Πειραιά. Οι δύο πρώτες δεν κατάφεραν να παραστούν στις εργασίες του *Εθνικού Συμβουλίου* στις Κορυτσάδες της Ευρυτανίας (Βερβενιώτη, 1993, 188-189). Οι εκλογικές αυτές διαδικασίες, στις οποίες ψήφισαν συνολικά πάνω από ένα εκατομμύριο ψηφοφόροι στην ελεύθερη αλλά και στην κατεχόμενη Ελλάδα (Αλιβιζάτος, 1983, 148), σε συνθήκες μεγάλης μυστικότητας, **σηματοδοτούν την πρώτη φορά που Ελληνίδες ψήφισαν σε γενικές εκλογές.**

Με την απελευθέρωση εμφανίστηκε ένα μαζικό διεκδικητικό κίνημα γυναικών, ιδρύθηκαν πολλά σωματεία, και την άνοιξη του 1945 δημιουργήθηκε η *Πανελλήνια Ένωση Γυναικών*, που απέκτησε πολλά παραρτήματα σε όλη την Ελλάδα, και εκπροσωπούμενη από τη Φ. Σημίτη, συμμετείχε στο ιδρυτικό Συνέδριο της *Παγκόσμιας Δημοκρατικής Ομοσπονδίας Γυναικών*, στο Παρίσι το Νοέμβριο του 1945 (Χρονάκη-Παπαμίχου, 1982). Παράλληλα, πλούσια δράση γυναικών αναπτύχθηκε και στη Θεσσαλονίκη, όπου είχε γίνει και η πρώτη μεγάλη συγκέντρωση γυναικών μετά την κατοχή, το Νοέμβριο του 1945 (Σαμίου, 2004, 265). Στη Θεσσαλονίκη επίσης επρόκειτο να γίνει το *Β΄ Πανελλαδικό Συνέδριο Γυναικών*. Το πρώτο είχε γίνει το Μάιο του 1946, από την *Πανελλαδική Ομοσπονδία Γυναικών* (ΠΟΓ) το οποίο δημιουργήθηκε στον απόηχο του ιδρυτικού Συνεδρίου της *Παγκόσμιας* (Ψαρρά, 1988α, 32). Συμμετείχαν εξακόσιες αντιπρόσωποι από εκατόν εξήντα γυναικεία σωματεία που είχαν πάνω από 120.000 μέλη, ενώ καταγράφηκε και η παρουσία ιστορικών μορφών του μεσοπολεμικού γυναικείου κινήματος. Η ΠΟΓ εξέλεξε πρόεδρο την Αύρα Θεοδωροπούλου, ενώ γενική γραμματέας ήταν η Ρόζα Ιμβριώτη.

Αλλά το *Β΄ Πανελλαδικό Συνέδριο* δεν έγινε ποτέ. Με την έναρξη του εμφυλίου πολέμου διαλύθηκαν και πάλι οι γυναικείες οργανώσεις, και τα αρχεία τους κατασχέθηκαν, ενώ πολλές γυναίκες που είχαν δραστηριοποιηθεί στο πλαίσιό τους φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν (Χρονάκη-Παπαμίχου, 1982, 334). Προς το τέλος του εμφυλίου, ανασυγκροτήθηκαν συντηρητικές

36. Από τη εισήγηση του Γ. Σιάντου, γραμματέα των Εσωτερικών, όπ. αναφ. στο: Τ. Βερβενιώτη, 1993, 188.

37. Βλ.: Τ. Βερβενιώτη, 1993, 181, όπου υπάρχουν αναφορές και σε άλλα αντίστοιχα έγγραφα της ίδιας εποχής.

38. Συνολικά το Εθνικό Συμβούλιο είχε 206 μέλη, 184 εκλεγμένα και 22 βουλευτές από τη Βουλή του 1936. Βλ. τα επίσημα πρακτικά στο: Εθνικό Συμβούλιο Κορυτσάδες 14-27 Μάρ 1944, ανάτυπο από ειδική έκδοση της εφημερίδας *Ελεύθερος Μωριάς*, Ιούνιος 1944, Έκδοση Κοινότητας Κορυτσάδων, 1988. Στην έκδοση αυτή των πρακτικών αναφέρονται τέσσερις γυναίκες, ενδεχομένως διότι η Μ. Μαυροειδή δεν παρέστη και παραιτήθηκε. Η Τ. Βερβενιώτη (1993, 188), και ουσιαστικά όλη η σχετική βιβλιογραφία αναφέρει πέντε εκλεγμένες συμπεριλαμβάνοντας και τη Μ. Μαυροειδή.

γυναικείες οργανώσεις, που είναι και οι μόνες που θα μπορούν να δράσουν μετά το τέλος του εμφυλίου, κατά την τελική φάση της πορείας προς την κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου.

Το 1949 η ηλικία συμμετοχής σε Δημοτικές και Κοινοτικές εκλογές μειώθηκε στα είκοσι ένα με τον αναγκαστικό νόμο 959, και κατοχυρώθηκε η εκλογιμότητα των γυναικών, διατάξεις όμως που προβλεπόταν να εφαρμοστούν μετά το 1953. Έως τότε θα ίσχυε το όριο των είκοσι πέντε ετών. Το δε δικαίωμα του εκλέγεσθαι θα περιοριζόταν μόνο στις θέσεις συμβούλων. Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι, **ήδη από το 1945 η Ελλάδα είχε υπογράψει τη Χάρτα των Ηνωμένων Εθνών, όπου προβλεπόταν η πολιτική ισότητα γυναικών και ανδρών, όπως και την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το 1948, ενώ το 1950 υπέγραψε την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που θα ίσχυε από το Σεπτέμβριο του 1953** (Σαμίου, 1989, 171).

Παράλληλα η *Επιτροπή για τη θέση της γυναίκας*, του ΟΗΕ, στην οποία εκπροσωπούσε την Ελλάδα η Λίνα Τσαλδάρη -δραστήρια ηγετική φυσιογνωμία γυναικείων οργανώσεων της εποχής- προέβη στη σύνταξη ειδικής *Σύμβασης για τα Πολιτικά Δικαιώματα των Γυναικών*. Η Ελλάδα καθυστέρησε την υπογραφή της σχετικής Σύμβασης και προχώρησε στην κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών με νόμο, έτσι ώστε να μην δώσει την εντύπωση πως η σχετική κατοχύρωση ήταν εν μέρει προϊόν εξωτερικών πιέσεων (Σαμίου, 1989, 171). Τη στιγμή εκείνη, σε εβδομήντα μία χώρες μέλη του ΟΗΕ είχαν κατοχυρωθεί πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες (Τσαλδάρη, 1961, 13). Όλο αυτό το διάστημα, κεντρικό νομιμοποιητικό επιχείρημα των διεκδικητών της ψήφου, που σταθερά εκφραζόταν από τη Λ. Τσαλδάρη, αποτελούσε το ότι «*η εξέλιξις της Ελληνίδος κατά τα τελευταία έτη, η δράσις της κατά τον πόλεμον, κατά την κατοχήν ... της παρέχουν πλήρως το δικαίωμα της ισοτιμίας*»³⁹. Αλλά και μετά την ψήφιση του νόμου που κατοχύρωνε τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, η Λίνα Τσαλδάρη σταθερά επαναλάμβανε ότι ο νόμος αυτός αποτέλεσε έμπρακτη αναγνώριση «*της πολιτικής ωριμότητας της Ελληνίδος, οφειλομένη εις την μέχρι τούδε δράσιν και εξέλιξίν της*»⁴⁰. Εντούτοις, η μεταστροφή του κλίματος που επικρατούσε στον πολιτικό κόσμο από το Μάρτιο του 1951, οπότε υπήρξαν πολλές αρνητικές ψήφοι και έντονα απορριπτικές απόψεις με αφορμή τη συζήτηση και επικύρωση του αναγκαστικού Νόμου 959/1949 για τη δημοτική ψήφο, και τον Φεβρουάριο του 1952, όταν με σχετική βιασύνη αποδόθηκαν πολιτικά δικαιώματα στις Ελληνίδες, προβάλλει ως θεμιτή την υπόθεση ότι, **όντως η ικανοποίηση διεθνών πιέσεων και η επιθυμία απόκτησης ενός στοιχείου δημοκρατικότητας από το πολιτικό σύστημα της εποχής που το είχε ανάγκη, αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες που επιτάχυναν τη διαδικασία κατοχύρωσης της γυναικείας ψήφου** (Σαμίου, 1989, 170-171).

Η πλήρης κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, το 1952, έγινε με το Νόμο 2159, που ψηφίστηκε στις 7 Ιουνίου, με ψήφους 72 υπέρ, 64 κατά και 3 λευκά⁴¹ και προέβλεπε την υποχρεωτική εγγραφή των Ελληνίδων άνω των είκοσι ενός ετών στους εκλογικούς καταλόγους και την παροχή του δικαιώματος της ψήφου στις βουλευτικές εκλογές με **ίδιους όρους με τους άνδρες**. Παράλληλα, το άρθρο 2 προέβλεπε και τη δυνατότητα να εκλέγονται βουλευτές μετά τη συμπλήρωση του εικοστού πέμπτου έτους, σε εφαρμογή των σχετικών διατάξεων. Παρά τις προσπάθειες μαχητικών γυναικών της εποχής, οι γυναίκες δεν κατάφεραν να συμμετάσχουν στις εκλογές του Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς,

39. Βλ. συνέντευξη της Λ. Τσαλδάρη στο Έθνος, 19.2.1949, στο: Λ. Τσαλδάρη, 1967, τόμος Α', 245.

40. Άρθρο στην Καθημερινή, 6.6.1952, στο: Λ. Τσαλδάρη, 1967, τόμος Α', 248.

41. Βλ.: Α. Μπνιάτη, 1982, 2. Η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων ολοκληρώθηκε με τον Νόμο 3192 του 1955, ο οποίος προέβλεπε ότι οι γυναίκες γίνονταν δεκτές σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες. Βλ.: Ζ. Χρονάκη Παπαμίχου, 1982, 331.

αφού αποφασίστηκε ότι το δικαίωμα της ψήφου τους επρόκειτο να ενεργοποιηθεί την 1η Ιανουαρίου 1953. Σύμφωνα με την επίσημη αιτιολόγηση δεν προλάβαινε να ολοκληρωθεί η εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους. Η πρόεδρος του *Συνδέσμου* μάλιστα, Αύρα Θεοδωροπούλου, υπέβαλε συμβολικά υποψηφιότητα για τις βουλευτικές εκλογές με στόχο να προκαλέσει απόφαση του Πρωτοδικείου Αθηνών (Μηνιάτ, 1982, 3). Η απόφαση υπήρξε απορριπτική, ενώ το δικαίωμα της ψήφου των γυναικών ανεστάλη, όσον αφορά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1952, παρότι τη στιγμή της αναστολής, 1.100.000 γυναίκες είχαν ήδη εγγραφεί στους εκλογικούς καταλόγους, (Τσαλδάρη, 1967, τ. Α', 257).

Πάντως οι γυναίκες στην Ελλάδα είχαν επιτέλους αποκτήσει πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Θα έπρεπε όμως να περάσουν είκοσι χρόνια για να αρχίσουν νέες διεκδικήσεις, την περίοδο της μεταπολίτευσης, με στόχο να γίνει *ουσιαστική* η κατοχή της ιδιότητας του πολίτη για τις γυναίκες. Όπως διορατικά είχε δηλώσει σε ομιλία της η Αύρα Θεοδωροπούλου, τον Απρίλιο του 1922, διεκδικώντας πλήρη πολιτικά δικαιώματα: **«όσο για την ψήφο, πρέπει να το νιώσουμε καθαρά, πως ούτε αρχίζει, ούτε τελειώνει με αυτήν ο αγώνας της γυναίκας»**⁴². Πράγματι, η τυπική κατοχύρωση δικαιωμάτων δεν είναι ποτέ αρκετή, **αν δεν εξασφαλίζονται οι προϋποθέσεις για την άσκησή τους.**

Η πρώτη περίοδος της μεταπολίτευσης χαρακτηρίζεται από έντονες διεκδικήσεις (Βαρίκα, 1992) και στη συνέχεια από τη θεσμοθέτηση σημαντικών μέτρων για την «ισότητα» (βλ. παραπάνω), με παράλληλη σταδιακή επιτάχυνση και μεταβολή του πλαισίου των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών. Ένα αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα, που αποτελείται από μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες, με περισσότερη ή λιγότερη θεωρητική τεκμηρίωση, συζητά, προβληματίζεται, γράφει, διεκδικεί και αγωνίζεται μαχητικά, δίπλα σε μεγάλες γυναικείες οργανώσεις με κομματικές διασυνδέσεις. Παράλληλα, είδαμε παραπάνω, **το εντυπωσιακό πλέγμα θεσμικών μέτρων της δεκαετίας του 1980**, και σημειώσαμε ότι, παρά τις πιέσεις από το φεμινιστικό κίνημα, τα μέτρα αυτά δεν στόχευαν στην ανατροπή των εξουσιαστικών έμφυλων σχέσεων, ούτε στην κατάργηση των προτύπων φύλου όπως μας είναι γνωστά. **Στόχος υπήρξε η διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση των ρόλων τους** (που νομιμοποιούνται έτσι περισσότερο ως δικοί τους) και η κατάργηση των κατάφωρων αδικιών σε βάρος τους, οι οποίες δεν αρμόζουν στην επιδιωκόμενη ευρωπαϊκή φυσιογνωμία της χώρας. Το γεγονός εξάλλου ότι, στο πλαίσιο ενός έντονα ανδροκεντρικού πολιτικού συστήματος και μιας ανδροκρατικής κοινωνίας, έγιναν εύκολα αποδεκτές οι αλλαγές του 1980 στο νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις έμφυλες σχέσεις, είναι δηλωτικό της μικρής βαρύτητας που παρουσιάζουν για την *ουσία* της γυναικείας καταπίεσης (Βαρίκα, 1992). Ωστόσο, παρότι η αντίληψη για την ισότητα που διέπει τη σχετική πολιτική τη δεκαετία του '80 στόχευε, κυρίως, στην τυπική εξίσωση των γυναικών με ένα ανδρικό πρότυπο μέσω ρυθμίσεων και διευκολύνσεων (ωράριο, παιδικοί σταθμοί κ.ά.) -ώστε ως εργαζόμενες να μη εμποδίζονται από τους, πάντοτε δικούς τους ρόλους- παρόλα αυτά, **είχε πλέον δεχτεί ισχυρό πλήγμα μια παγιωμένη πραγματικότητα παραδοσιακών έμφυλων σχέσεων, και είχαν μεταβληθεί διάχυτες αντιλήψεις περί της έμφυλης ισότητας, ως αξίας.**

Στη συνέχεια βεβαίως, ακολούθησε **αναδίπλωση των φεμινιστικών διεκδικήσεων** με παράλληλη παγίωση του αδιαμφισβήτητου πλέον ρόλου του «κρατικού φεμινισμού» που εμφανίστηκε ήδη από τη δεκαετία του 1980.⁴³ Η περίοδος αυτή, μέχρι τις αρχές του 2000, εί-

42. Όπως αναπαράγεται στο: Ε. Αβδελά, Α. Ψαρρά, 1985, 100-127, ιδιαίτερα 105.

43. Το φαινόμενο του κρατικού φεμινισμού αναπτύχθηκε αρχικά ιδιαίτερα στις σκανδιναβικές χώρες, τον Καναδά και την Αυστραλία, ενώ αργότερα, και λόγω της ΕΕ, παγιώθηκε σε όλα τα Κράτη-Μέλη της τελευταίας. Παραπέμπει στην προώθηση γυναικείων ζητημάτων πρωτίστως μέσω των δημόσιων πολιτικών και της κρατικής γραφειοκρατίας, και διαμορφώθηκε κυρίως λόγω της πίεσης που ασκούσαν στα κόμματα οι

ναι επιπλέον και μια περίοδος κατά την οποία η γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό έχει αυξηθεί και το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών έχει σημειώσει σημαντική άνοδο. Η **αναδίπλωση των φεμινιστικών διεκδικήσεων, κατά τις τελευταίες δεκαετίες δεν είναι βέβαια απρόσμενη**. Αντίθετα μάλιστα, φαίνεται ότι ιστορικά, οι επιμέρους «παραχωρήσεις» ή η μερική ικανοποίηση ριζοσπαστικών αιτημάτων λειτουργούν μάλλον εκτονωτικά για τις διεκδικήσεις, και όχι μόνον στο πλαίσιο του φεμινισμού. Αυτό καταδεικνύει η εξέλιξη όλων των λεγόμενων *Νέων Κοινωνικών Κινημάτων*. Οι παρατηρήσεις του C. Offe για την πορεία τους είναι πράγματι ιδιαίτερα επιτυχείς. Επισημαίνει ότι τα κινήματα δεν είναι καθόλου καλά εξοπλισμένα να αντιμετωπίσουν τον χρόνο: **οι μικρές νίκες, όταν συνδέονται με τη διεκδικητική δραστηριότητα του κινήματος, κάνουν τη δυναμική παρουσία του λιγότερο επιτακτική, ενώ οι αποτυχίες προκαλούν απογοήτευση** με αποτέλεσμα, και στις δύο περιπτώσεις, την ύφεση στη μαζικότητα και τη μαχητικότητα του κινήματος (Offe, 1990).

Στην προκειμένη περίπτωση, εξάλλου, **παρότι ενδεχομένως δεν άλλαξε η ουσία της γυναικείας καταπίεσης με τις διεκδικήσεις και τα μέτρα της δεκαετίας του 1980, άλλαξε τουλάχιστον το πλαίσιο της, και αυτό πρέπει να πιστωθεί στον φεμινισμό**, κάτι που ισχύει και για την εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ισότητα ως κοινωνική αξία, αλλά και για τη θέση της φεμινιστικής θεωρίας στον ακαδημαϊκό χώρο. Έτσι, η παρατήρηση περί σαφούς αναδίπλωσης του φεμινισμού ως κινήματος στην Ελλάδα (και ευρύτερα στην Ευρώπη), των τελευταίων δεκαετιών, καθόλου δεν ακυρώνει το γεγονός ότι η δράση των σχετικών κινημάτων έχει επηρεάσει αμετάκλητα τόσο την κοινωνική πραγματικότητα, όσο και την κοινωνική θεωρία, μέσω της διεύρυνσης του «πολιτικού» την οποία προκάλεσε. Η επίδραση του φεμινιστικού κινήματος, στην προκειμένη περίπτωση, και αυτή του «κρατικού φεμινισμού» στη συνέχεια, με ηγεμονικό αρωγό τις ευρωπαϊκές πολιτικές για την έμφυλη ισότητα, είναι προφανώς σημαντικές σε σχέση με τις αλλαγές τις οποίες επέβαλαν και συνεχίζουν να επιβάλουν στο πεδίο της νομοθεσίας και των θεσμών, αλλά και ευρύτερα με σημείο αναφοράς μια θεωρητική συζήτηση για τα δικαιώματα και ειδικά για την οριοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και για τη σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη, την έμφυλη διάστασή της και, κυρίως, τις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις που την αφορούν.

Στις διάχυτες αυτές αντιλήψεις παρατηρείται συχνά σε εμπειρικές έρευνες, και αξίζει να συζητηθεί ότι **οι νέες γυναίκες αρνούνται την ύπαρξη προβλήματος στο σύστημα έμφυλων σχέσεων**, συγχέοντας ενδεχομένως την υποκειμενική τους αντίληψη για το αν αισθάνονται ή όχι «ισότιμες» (αίσθηση στη διαμόρφωση της οποίας συνέβαλε ο φεμινισμός), με τη δομική πραγματικότητα την οποία βιώνουν (Παντελίδου Μαλούτα, 2007).

γυναίκες μέλη τους, ομάδες φεμινιστριών καθώς και διεθνείς οργανισμοί, αλλά και λόγω της σημασίας που άρχισαν να αποδίδουν οι κυβερνήσεις σε γυναικεία αιτήματα για ψηφοθηρικούς λόγους. Πολλές φεμινίστριες, διεθνώς, επέλεξαν να πρωτοστατήσουν στην ανάπτυξη του κρατικού φεμινισμού, θεωρώντας ότι έπρεπε να αξιοποιήσουν τη συγκυρία της διαμόρφωσης ενός κράτους που, υπό όρους, μπορούσε να λειτουργήσει ως φιλικό προς τις γυναίκες, ενώ άλλες έμειναν έξω από αυτό το παιχνίδι, θεωρώντας το ως επιτομή της οικειοποίησης και εξουδετέρωσης των φεμινιστικών διεκδικήσεων (αντίληψη που εκφράστηκε δυναμικά και στην Ελλάδα), και κατά κανόνα περιθωριοποιήθηκαν. Βλ.: Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 2007, 2010α.

Ερωτήματα προς συζήτηση με βάση την ύλη του Κεφαλαίου IIα⁴⁴

- Γιατί άργησε η κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών στην Ελλάδα σε σύγκριση με άλλες Ευρωπαϊκές χώρες;
- Ποια περίοδος της ιστορίας μας χαρακτηρίζεται από τους πιο έντονους αγώνες για τα δικαιώματα των γυναικών; Γιατί;
- Ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα πέτυχε τους στόχους του;
- Στις διαδικασίες πολιτικής εκπροσώπησης που υπήρχαν στην κατοχική Ελλάδα, τι ρόλο έπαιξαν οι γυναίκες, ως κοινωνική κατηγορία; Ήταν παρούσες;
- Υπάρχει η άποψη ότι «οι γυναίκες στην Ελλάδα απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα όταν δεν τα διεκδικούσαν πλέον μαχητικά». Πού βασίζεται αυτή; Τι μπορεί να σημαίνει για το μέλλον της γυναικείας πολιτικότητας;
- Αν οι Ελληνίδες απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα όταν δεν τα διεκδικούσαν πια, γιατί τους αποδόθηκαν από την εξουσία; Σε ποια πολιτική συγκυρία;
- Νομίζετε ότι δίκιο είχαν οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου που θεωρούσαν την απόκτηση ψήφου «ξεσκλάβωμα», ή η Αύρα Θεοδωροπούλου που υποστήριζε πως «ούτε αρχίζει, ούτε τελειώνει με την ψήφο ο αγώνας των γυναικών»;
- Σήμερα τι γίνεται στο πεδίο των διεκδικήσεων των γυναικών; Πώς προωθούν θέματα που άπτονται της έμφυλης ισότητας;
- Πώς αντιλαμβάνεστε τον ρόλο του «κρατικού φεμινισμού»;
- Γιατί νομίζετε ότι, η σχέση ηλικίας και αντίληψης περί έμφυλης ανισότητας είναι διαφορετική σήμερα, απ' ό,τι ήταν τη δεκαετία του 1980, όπως τεκμηριώνουν πολλά ερευνητικά πορίσματα;
- Θεωρείτε χρήσιμο να γνωρίζουν οι γυναίκες το ιστορικό των γυναικείων και φεμινιστικών διεκδικήσεων και αγώνων; Γιατί;

44. Οι απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές στις πηγές ορισμένων διατυπώσεων δεν περιλαμβάνονται στους Πίνακες Ερωτημάτων προς Συζήτηση. Μπορούν να εντοπιστούν εύκολα στο κείμενο.

β. Στοιχεία και Αιτιάσεις της Μειωμένης Γυναικείας Παρουσίας σε Δομές Πολιτικής Εξουσίας

Προσέγγιση στο γιατί της μειωμένης γυναικείας παρουσίας σε δομές πολιτικής εξουσίας, 1953-2013: εξήντα χρόνια γυναίκες στην ελληνική Βουλή, στοιχεία και αιτιάσεις.

Είδαμε προηγουμένως, (Κεφάλαιο II) ότι στο Σύνταγμα του 1927 γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στο ενδεχόμενο απονομής πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, ενώ με βάση το Προεδρικό Διάταγμα της 5ης Φεβρουαρίου 1930, αναγνωρίζεται το δικαίωμα της γυναικείας ψήφου στις δημοτικές εκλογές για τις εγγράμματες και άνω των τριάντα ετών γυναίκες. Με βάση το Νόμο 959/1949 μειώνονται οι περιορισμοί στη γυναικεία δημοτική ψήφο ενώ με το Νόμο 2159/1952, βάσει ερμηνευτικής δήλωσης στο Σύνταγμα του 1952, **αναγνωρίζονται πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις Ελληνίδες, οι οποίες ψηφίζουν για πρώτη φορά στις βουλευτικές εκλογές του 1956.** Ήδη, όμως, από τον Ιανουάριο του 1953, συμμετέχουν σε αναπληρωματική εκλογή στη Θεσσαλονίκη, οπότε και εκλέγεται η Ελένη Σκούρα πρώτη Ελληνίδα βουλευτής. Πράγματι, λόγω του θανάτου του βουλευτή Ι. Μπακονίκια, η Ελένη Σκούρα του *Ελληνικού Συναγερμού*, μαζί με τη Βιργινία Ζάννα του *Κόμματος των Φιλελευθέρων* (και γενική γραμματέα του *Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας*) αλλά και τρεις ανεξάρτητες υποψήφιας, τη Μερόπη Βασιλικού, τη Σταυρούλα Κωστοπούλου και την Αγγελική Τσάκωνα, **αποτελούν τις πέντε πρώτες γυναίκες που υπήρξαν υποψήφιας για το βουλευτικό αξίωμα.**⁴⁵

Η Ε. Σκούρα έλαβε 47.121 ψήφους έναντι 43.144 του Ι. Πασαλίδη (ΕΔΑ) και 24.244 έναντι της Β. Ζάννα (ΕΠΕΚ-Φιλελεύθεροι). Στην εφημερίδα *Τα Νέα* της Δευτέρας 20 Ιανουαρίου 1953, σημειώνεται μάλιστα ότι: «*Αι εκλογαί διεξήχθησαν εις ολόκληρον την πόλιν ηρέμως. Εις τα τμήματα των ανδρών δεν υπήρχε σειρά λόγω της επιδειχθείσης απροθυμίας προσελεύσεως ανδρών ψηφοφόρων. Εις τα γυναικεία όμως τμήματα αντιθέτως η προσέλευσις ήτο πυκνοτέρα και η κίνησις ζωηροτέρα, παρατηρηθέντος σχετικού φανατισμού*». Την περίοδο 1953-1954 έγιναν συνολικά έξι αναπληρωματικές εκλογές, στις οποίες συμμετείχαν και γυναίκες εκλογείς.

Στην πρώτη εμφάνισή της στη Βουλή στις 2 Φεβρουαρίου του 1953, η Ελένη Σκούρα που ήταν 57 ετών, νομικός με πλούσια κοινωνική και εθνική δράση, τόνισε πως η τιμή που αισθάνεται ανήκει σε όλες τις Ελληνίδες. Είναι δε ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι στη συνεδρίαση αυτή, δημιουργήθηκε θέμα γύρω από το ποιος ήταν ο ορθός τρόπος να την αποκαλούν: «**Υποδεχόμεθα την πρώτη βουλευτίδα των Ελλήνων**» δήλωσε ο Πρόεδρος της Βουλής Ι. Μακρόπουλος, κάτι που δεν φάνηκε σε όλους αποδεκτό, ενώ προτάθηκε αντί του *βουλευτίς* (με γιώτα) και το *βουλευτρία*, αλλά υπερίσχυσε το πρώτο.⁴⁶ Στη συνέχεια βεβαίως, μέχρι και σήμερα επικράτησε το βουλευτής, αρσενικό και για τις γυναίκες με αυτήν την ιδιότητα, κάτι που δεν είναι χωρίς συμβολική βαρύτητα όπως είδαμε παραπάνω.

Στις βουλευτικές εκλογές του 1956 συμμετείχαν για πρώτη φορά γυναίκες με πλήρη δικαιώματα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι σε επίπεδο επικράτειας. Το εκλογικό σώμα, από 2.123.150 εγγεγραμμένους εκλογείς στις εκλογές του 1952 υπερδιπλασιάστηκε για να

45. Περισσότερα στοιχεία για τις γυναίκες στη Βουλή και τη γυναικεία ψήφο, βλ. στο: Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 2002, και 2006, όπου υπάρχουν και βιογραφικά σημειώματα.

46. Βλ.: Σ. Λεπτοκαρίδης, 2003, σ. 103-106, όπου αναπαράγεται μέρος της Συνεδρίασης της Βουλής, της 2ας Φεβρουαρίου 1953. Στο θέμα αυτό αναφέρομαι περισσότερο στο: Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 2006.

φτάσει τους 4.507.907 εγγεγραμμένους το 1956.⁴⁷ Οι γυναίκες υποψήφιες ήταν συνολικά δεκαέξι (Γιωτοπούλου Μαραγκοπούλου, 2002, 22). Πέντε της ΕΡΕ, τρεις της Δημοκρατικής Ένωσης, επτά του Κόμματος Προοδευτικών και μία μεμονωμένη. Από αυτές, η Α. Τσαλδάρη της ΕΡΕ και η Β. Θανασέκου της Δημοκρατικής Ένωσης, και οι δύο υποψήφιες στην Αθήνα, πέτυχαν την εκλογή τους στο Κοινοβούλιο, ενώ η πρώτη εξελέγη πρώτη βουλευτής στο ψηφοδέλτιο του κόμματός της. **Η Α. Τσαλδάρη ανέλαβε στη συνέχεια το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας στη νέα κυβέρνηση Κωνσταντίνου Καραμανλή (29 Φεβρουαρίου 1956-5 Μαρτίου 1958) και έγινε έτσι η πρώτη Ελληνίδα υπουργός.**

Τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς εξελέγη σε αναπληρωματική εκλογή στον **Δήμο της Κέρκυρας, μετά το θάνατο του συζύγου της, και η πρώτη Ελληνίδα δήμαρχος: η Μαρία Δεσύλλα.** Είχε πλέον ολοκληρωθεί και στην πράξη το τέλος της πορείας προς την κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών.

Βλέπουμε λοιπόν ότι, οι εκλογές του 1956 αποτελούν ορόσημο, τόσο για το ιστορικό των πολιτικών δικαιωμάτων και της διεύρυνσης της δημοκρατίας στην Ελλάδα, όσο και για την πορεία των έμφυλων σχέσεων στην ελληνική κοινωνία. Κι αυτό λόγω της εφαρμογής για πρώτη φορά στην *πράξη* της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας, η οποία αποτελεί κεντρικό στοιχείο υλοποίησης της αναγνώρισης της ιδιότητας του πολίτη στις γυναίκες. Αλλά, αν τα εξήντα χρόνια συμμετοχής των Ελληνίδων σε βουλευτικές εκλογές έχουν μεγάλη συμβολική βαρύτητα, αφού από μία γυναίκα το 1953, σήμερα στη Βουλή σημειώνεται ο μεγαλύτερος αριθμός γυναικών βουλευτών που υπήρξε ποτέ, 63 (64, από τον Απρίλιο του 2013), ωστόσο, η διεύρυνση της δημοκρατίας, που σηματοδοτείται από το παραπάνω, αποτελεί κι **αφορμή και προβληματισμού για τη συνεχιζόμενη μειωμένη σε σχέση με τους άνδρες παρουσία γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, καθώς και σχετικά με τη γενικότερη μειωμένη πολιτική συμμετοχή των γυναικών.**

Η μειωμένη παρουσία των γυναικών στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία δεν αποτελεί βέβαια ελληνική ιδιομορφία, παρόλο που η Ελλάδα βρίσκεται, από αυτήν την άποψη, στις τελευταίες θέσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αντίθετα, πολλά στοιχεία τεκμηριώνουν τον διεθνή χαρακτήρα της μειωμένης συμμετοχής γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων,⁴⁸ στοιχεία που δείχνουν παράλληλα, ότι **είναι δυνατή η συνύπαρξη της νομικής ισότητας ως προς το φύλο, με την πολιτική περιθωριοποίηση των γυναικών.** Δείκτης, αλλά και έκφραση της κατωτερότητας της κοινωνικής τους θέσης, η μειωμένη αυτή παρουσία συνδέεται με τη γενικότερη περιορισμένη παρουσία γυναικών σε όλες τις ηγετικές ομάδες, και παραπέμπει στους πολλαπλούς δομικούς και ιδεολογικούς αποκλεισμούς των γυναικών, καθώς και στα διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής ανάλογα με το φύλο, τα οποία νομιμοποιεί η αντίληψη περί διαχωρισμού ιδιωτικού και δημόσιου χώρου.

Στις χώρες της ΕΕ, φαίνεται ότι, κατά μέσο όρο, το 24% των μελών των εθνικών Κοινοβουλίων είναι γυναίκες (EC, DG Employment, κ.λπ., G1, 2009, 23). Δηλαδή πάνω από 3 στους 4 βουλευτές στην ΕΕ είναι άνδρες. Σε τρεις χώρες μόνο, Σουηδία, Ολλανδία και Φινλανδία, το ποσοστό των γυναικών βουλευτών ξεπερνά το 40%, με την πλειονότητα (17 χώρες) να περιλαμβάνει γυναίκες σε ποσοστό λιγότερο από 25% του συνόλου των βουλευτών

47. Βλ.: J. Meynaud, 2002, 94, 98-99, και: Η. Νικολακόπουλος, 2001.

48. Βλ.: J. Hills, J. Lovenduski, 1981, V. Randall, 1982, V. Randall, G. Waylen, 1998, M. Sineau, 1988, P. Norris, J. Lovenduski, 1995. Βλ. τις περιοδικές δημοσιεύσεις του European Network «Women in Decision-Making» για πρόσφατα στοιχεία. Βλ. και: Μ. Παντελίδου Μαλούτα, κυρίως, 2006, για την ελληνική πραγματικότητα.

και τη Μάλτα λιγότερο από 10%. Αντίστοιχα, ο μέσος όρος γυναικών σε κυβερνητικές θέσεις στην ΕΕ ανέρχεται στο 25%, ενώ κατά κανόνα, **στις χώρες όπου οι εκλεγμένες στα Κοινοβούλια είναι περισσότερες, εκεί υπάρχουν και περισσότερες γυναίκες στην κυβέρνηση.** Ας σημειωθεί δε ότι, στη Γαλλία και την Ισπανία υπάρχει σχεδόν ίσος αριθμός γυναικών και ανδρών στη κυβέρνηση, στη Φιλανδία το 60% είναι γυναίκες, ενώ στην Ρουμανία δεν υπάρχει καμία γυναίκα σε κυβερνητική θέση (EC, DG Employment, κ.λπ., G1, 2009, 43). Στο ανώτατο πολιτειακό αξίωμα έχουν υπάρξει μεταπολεμικά συνολικά στην Ευρώπη μόνο 8 γυναίκες.

Όσο για την Ελλάδα, από το 1952, οπότε οι γυναίκες απέκτησαν δικαίωμα ψήφου στις βουλευτικές εκλογές, μέχρι σήμερα, έχουν υπάρξει συνολικά γύρω στις 100 γυναίκες που απέκτησαν βουλευτικό αξίωμα έναντι χιλιάδων ανδρών. Επίσης, την ίδια περίοδο ελάχιστα άτομα γυναικείου φύλου υπήρξαν μέλη κυβερνήσεων, με τη συντριπτική πλειονότητα αυτών να τοποθετούνται στον κοινωνικό τομέα (πρόνοια, υγεία κ.λπ.) και στον πολιτισμό, την παιδεία ή τη δικαιοσύνη. Δηλαδή σε τομείς οι οποίοι, σύμφωνα με τη διάχυτη κοινωνική αντίληψη, «ταιριάζουν περισσότερο στις γυναίκες», αφού θεωρούνται προέκταση των παραδοσιακών γυναικείων ρόλων.

Βλέπουμε συνεπώς ότι, η κατοχύρωση της ισότητας των πολιτικών δικαιωμάτων όλων των ενήλικων, προϋπόθεση για τη δημοκρατία, δεν αρκεί βέβαια για την εξασφάλισή της, καθώς **η πολιτική ισότητα προσκρούει σε πολλαπλές και πολύμορφες κοινωνικές ανισότητες** τις οποίες βιώνουν τα υποκείμενα, και οι οποίες οριοθετούν τη φυσιολογική τους ως πολιτών και τον έμφυλο χαρακτήρα της πολιτικής. Όσο για τη θεωρητική οικουμενική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, αυτή είναι σύμφυτη με την πολιτική ισότητα όχι μόνο με τη μορφή των ίσων δικαιωμάτων, αλλά και ως μέσο για το ξεπέρασμα της κοινωνικής ανισότητας. Έτσι, για να είναι ουσιαστική η δημοκρατία, η οικουμενικότητα της ιδιότητας του πολίτη (πρέπει να) συνυπάρχει με το στόχο της απελευθέρωσης από όλο και περισσότερες μορφές καταπίεσης, ακόμη και από αυτές που αναφέρονται στις πιο προσωπικές (Touraine, 1994, 17-56), τομέας στον οποίο το φύλο έχει ιδιαίτερη βαρύτητα.

Η κλασική προβληματική του I. Berlin, περί αρνητικής και θετικής ελευθερίας (Berlin, 1969, 127-131), κάνει φανερό ότι **δεν αρκεί να απαλλαγούν οι πολίτες από νομικά κατοχυρωμένα εμπόδια προκειμένου να μπορούν να λειτουργούν ως τέτοιοι.** Συχνά χρειάζονται και ειδικές ρυθμίσεις, απόρροια ισχυρής πολιτικής βούλησης και μακρόπνοου σχεδιασμού, ακόμη και ουσιαστικές αλλαγές στην κοινωνική δομή, για να εξασφαλιστούν οι προϋποθέσεις της θετικής ελευθερίας ορισμένων κατηγοριών πολιτών. Προφανώς, όσον αφορά τις γυναίκες, δεν αρκεί η κατάργηση του «ανδρικού» ως συστατικού της ιδιότητας του πολίτη, δηλαδή η απαλλαγή από τη στέρση των πολιτικών τους δικαιωμάτων (αρνητική ελευθερία), προκειμένου αυτές να λειτουργήσουν ουσιαστικά ισότιμα ως πολίτες. Πολλές άλλες προϋποθέσεις πρέπει να πληρούνται ώστε η ισότητα των δικαιωμάτων να μετεξελιχθεί σε ελεύθερη επιλογή συμμετοχής ή μη στην πολιτική διαδικασία, κάτι που βλέπουμε και στην πράξη.

Η μαζική ενσωμάτωση των γυναικών στο εκλογικό σώμα που συντελέστηκε το 1956 στην Ελλάδα, προσέβαλε βέβαια, τουλάχιστον τυπικά, τον κυριαρχικά ανδροκρατικό χαρακτήρα της πολιτικής διαδικασίας. **Οι γυναίκες εν τούτοις, που ιστορικά αποκλείστηκαν από τον δημόσιο χώρο λόγω του φύλου τους, τελικά απέκτησαν -και εν μέρει διεκδίκησαν- ισονομία και ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων ως φορείς των ίδιων εκείνων ιδιοτήτων που τις απέκλειαν,** κάτι που δεν μπορούσε παρά να επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο θα αξιοποιούσαν στην πράξη το νέο τους δικαίωμα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1953 σε διαφωτιστικό φυλλάδιο «διά τας Ελληνίδας εκλογείς» του Υπουργείου Εσωτερικών, με τίτλο: «*Γιατί πρέπει να ψηφίσης*», υπογραμμίζεται ότι η αρχή της ισοπολιτείας των γυναικών αποτελεί διεθνή νόμο τον οποίο επικύρωσε και η Ελλάδα, ενώ παράλληλα αποσαφηνίζεται και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της σχετικής ισοπολιτείας. Στο φυλλάδιο υπενθυμίζεται στα νέα μέλη του εκλογικού σώματος: «*Στα πρώτα πολιτικά σου βήματα, μην ξεχνάς πως είσαι γυναίκα, πως δίνεις εξετάσεις για την ωριμότητά σου*»⁴⁹, καθώς και ότι επιβάλλεται να εγγραφούν οι γυναίκες στους εκλογικούς καταλόγους διότι: «*Η χώρα έχει ανάγκη να μεταφέρει και στα πολιτικά μας ήθη την γλυκύτητα, την πραότητα, την σεμνότητα που είναι στολίδια της Ελληνίδας γυναικας*».⁵⁰ Οι γυναίκες έτσι έγιναν αποδεκτές ως πολίτες. Ως σεμνές, πράες, γλυκές, που έπρεπε να δώσουν εξετάσεις για την ωριμότητά τους ...

Η λογική αυτή, της γυναικείας «διαφορετικότητας» και των ιδιαίτερων «γυναικείων αξιών» απηχούσε σε μεγάλο βαθμό και την προβληματική των γυναικείων οργανώσεων που δρούσαν τη συγκεκριμένη εποχή. Η επιμέλεια της σύνταξης του εν λόγω φυλλαδίου, εξάλλου, ανήκε, όπως διευκρινίζεται, σε γυναικεία σωματεία που συνεργάστηκαν για τον σκοπό αυτό. Το δε ερώτημα περί *ωριμότητας ή μη των Ελληνίδων* επαναλαμβανόταν σταθερά από τους δημοσιογράφους, στις συνεντεύξεις που έδιναν οι υποστηρίκτριες της ψήφου. Η Λίνα Τσαλδάρη, που από το 1949 και μετά πρωταγωνίστησε στη διεκδίκηση της ψήφου των γυναικών, διευκρίνιζε τον Ιούνιο του 1952 ότι «*η Ελληνίς οφείλει να έχη πάντοτε υπ' όψει ότι η ανάμιξις της εις τα κοινά δεν πρέπει, ούτε δύναται, να θέση εις ήσσονα μοίραν τα ιερά οικογενειακά της καθήκοντα, τα οποία θα έχουν πάντοτε την πρωταρχικήν θέσιν, συμφώνως προς τας ελληνικάς παραδόσεις και αρχάς ... Παρήλθεν άλλως ανεπιστρεπτή η εποχή των ακροτήτων του φεμινισμού, ως ενεφανίσθη ούτος αρχικώς εις άλλας χώρας...*»⁵¹. Και λίγο αργότερα απευθυνόμενη στις νέες Ελληνίδες μέλη πλέον του εκλογικού σώματος, προσδιόριζε ακόμη περισσότερο το πλαίσιο της γυναικείας ιδιότητας του πολίτη κατά τη δεκαετία του 1950: «*όπου και αν ευρίσκεσθε, σεις είστε η ζωή και το μέλλον της χώρας, σεις είσθε αι μητέρες της αύριον*»⁵².

Έτσι, και ως τέτοιες, δηλαδή ως υποδεέστερες, έγιναν οι Ελληνίδες μέλη του εκλογικού σώματος. Δεν τους είπε κανείς ότι η απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων ήταν αναγκαία διόρθωση κατάφωρης αδικίας σε βάρος τους, αλλά αντίθετα έμοιαζε με παραχώρηση, με την υποσημείωση ότι έπρεπε πάντως να θυμούνται τη θέση τους ως *μανάδες με πρώτηστη πάντα υποχρέωση την εκπλήρωση των ρόλων τους στην ιδιωτική σφαίρα*. Είναι θεμιτή η υπόθεση ότι η αποσύνδεση της κατάκτησης της γυναικείας ψήφου από φεμινιστικές διεκδικήσεις-αποσύνδεση που δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα- επέδρασε στον τρόπο με τον οποίο εντάχθηκαν οι γυναίκες στη θεσμοθετημένη πολιτική διαδικασία, στη χρήση που έκαναν στα εκλογικά τους δικαιώματα στην αρχή, καθώς και στις αντιλήψεις που ως κοινωνική κατηγορία διαμόρφωσαν για τη βαρύτητα της ψήφου ως μέσο επίλυσης προβλημάτων (Παντελίδου Μαλούτα, 1992). Είναι γεγονός ότι, λόγω των πολλαπλών δομικών και ιδεολογικών αποκλεισμών και των διαφοροποιημένων ανάλογα με το φύλο προτύπων ζωής, οι γυναίκες παραδοσιακά εμφανίζονται ως λιγότερο συμμετοχικές στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες, και αυτό βεβαίως (ακόμη και) μετά την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων.

49. Υπουργείου Εσωτερικών, Διαφωτιστικόν φυλλάδιον δια τας Ελληνίδας εκλογείς, 1953, 6.

50. Υπουργείου Εσωτερικών, Διαφωτιστικόν φυλλάδιον δια τας Ελληνίδας εκλογείς, 1953, 111. Βλ.: για το θέμα αυτό, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1989, 9.

51. Άρθρο στην Καθημερινή, 6.6.1952. Λ. Τσαλδάρη, 1967, τόμος Α', 249.

52. Ομιλία, στις 12.6.1952, Λ. Τσαλδάρη, 1967, τόμος Α', 250.

Παρά τις αλλαγές που σημειώνονται τις τελευταίες δεκαετίες στην κοινωνική πραγματικότητα αλλά και στα πρότυπα και τους ρόλους, οι γυναίκες εξακολουθούν να κοινωνικοποιούνται έτσι ώστε να συμμετέχουν λιγότερο στην πολιτική διαδικασία από τους άνδρες: όλες οι σχετικές εμπειρικές έρευνες στην Ελλάδα, και όχι μόνον, τεκμηριώνουν την υπόθεση ότι οι γυναίκες δηλώνουν χαμηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον, ενημερώνονται λιγότερο, ανταλλάσσουν πολιτικές απόψεις σε μικρότερο βαθμό, έχουν πιο διαδεδομένη αίσθηση αναποτελεσματικότητας και ματαιότητας σχετικά με την ενδεχόμενη παρέμβασή τους κ.ά. (Παντελίδου Μαλούτα, 1992, 2012). Παράλληλα, συμμετέχουν σαφώς λιγότερο σε όλες τις δομές της θεσμοθετημένης πολιτικής διαδικασίας, και ιδιαίτερα στα πολιτικά κόμματα (Παντελίδου Μαλούτα, 2002, 2006). Κι ενώ τα στοιχεία αυτά δεν εκπλήσσουν, αποτελούν πρόβλημα για τη δημοκρατία, στο βαθμό που καταδεικνύουν την ύπαρξη πολλαπλών δομικών αποκλεισμών σε συνθήκες τυπικής ισότητας.

Πού όμως, συγκεκριμένα, οφείλεται η μειωμένη παρουσία των γυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας, στο χώρο της πολιτικής; Προφανώς συνδέεται με τα διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής γυναικών και ανδρών, που συχνά κάνουν φανερό ότι **οι πολιτικές διαδικασίες, η δομή και η λειτουργία του πολιτικού συστήματος αφορούν λιγότερο τα γυναικεία πρότυπα ζωής, αφού εναρμονίζονται λιγότερο με τις ανάγκες, τα προβλήματα και την πραγματικότητα της καθημερινής ζωής του γυναικείου πληθυσμού** (κάτι που ισχύει τόσο περισσότερο όσο πιο παραδοσιακά είναι τα έμφυλα πρότυπα). Στο επίπεδο των στάσεων, με βάση πανελλαδικό αντιπροσωπευτικό δείγμα, αυτό εκφράζεται με το μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον, της τάξης των 16 με 19 μονάδων, που σημειώνεται στις γυναίκες (βλ. παρακάτω, Πίνακα 1) και με την αυξημένη διάδοση της αίσθησης ότι η πολιτική έχει μικρή βαρύτητα στη ζωή τους που τις χαρακτηρίζει σε σχέση με τους άνδρες (Πίνακας 2). Πράγματι, κατά 40,1% έναντι 26,9% το 1988, και κατά 20,9% έναντι 17,6% το 2006, γυναίκες και άνδρες αντίστοιχα θεωρούν ότι οι πολιτικές αποφάσεις έχουν μικρή ή καθόλου επίδραση στη ζωή τους.

Δεν πρέπει βέβαια να ξεχνάμε επίσης, σε σχέση με τα παραπάνω ότι, μόνο τις τελευταίες δεκαετίες στα ευρωπαϊκά Κοινοβούλια εγγράφονται στην ημερήσια διάταξη θέματα όπως το διαζύγιο, οι αμβλώσεις, ο βιασμός και η κακοποίηση στο πλαίσιο της οικογένειας, θέματα που ήταν προηγουμένως τοποθετημένα στην απόλυτα ιδιωτική σφαίρα, και για τα οποία, ανδροκρατούμενα Κοινοβούλια «γεμάτα αμχανία» έπρεπε να παίρνουν αποφάσεις (Lovenduski, Hills, 1981). Χωρίς αυτό να σημαίνει, ούτε ότι αυτά τα θέματα είναι αποκλειστικά γυναικείου ενδιαφέροντος, ούτε βέβαια ότι μόνο αυτά αφορούν τις γυναίκες, **ο αποκλεισμός τους από το πεδίο της πολιτικής ενίσχυε ιδεολογικά το ασύμπτωτο της σχέσης γυναίκες/πολιτική.**

Εάν επικεντρωθούμε στην αριθμητική ανισότητα που υπάρχει **ως προς το φύλο στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων**, θα πρέπει σχηματικά να υπογραμμίσουμε ότι, **τρεις κατηγορίες παραγόντων εμποδίζουν την απρόσκοπτη εμπλοκή των γυναικών στην ενεργό πολιτική διαδικασία.**

- 1) **Δομικοί παράγοντες**, που σχετίζονται με τον θεσμοθετημένο διαχωρισμό δημόσιου-ιδιωτικού χώρου, τον ανδροκεντρισμό της κοινωνικής διάρθρωσης και τον συνακόλουθο σεξισμό των προτύπων έμφυλων σχέσεων και ρόλων όπως αναπαράγονται. Οι ρυθμοί της ζωής των γυναικών δεν επιτρέπουν τη διαμόρφωση ευρύτερων ενδιαφερόντων, ούτε ευνοούν την πρόταση του συλλογικού και του δημόσιου έναντι του οικογενειακού.
- 2) Παράγοντες που σχετίζονται με τον **εγγενή ανδροκεντρισμό της πολιτικής διαδικασίας**, που εκφράζεται στη λειτουργία των κομμάτων, τη στελέχωσή τους κ.λπ., ακόμη και

στο επίπεδο του εκλογικού συστήματος. Η πολιτική στελεχών των κομμάτων, οι αρμοδιότητες που συχνά δίνονται εσωκομματικά στις γυναίκες κ.λπ., καταδεικνύουν ότι το ιστορικό του μακραίων αποκλεισμού των γυναικών από το δημόσιο χώρο έχει αφήσει σαφή κατάλοιπα στη δυσπιστία με την οποία τις αντιμετωπίζουν οι ανδροκεντρικές πολιτικές δομές.

3) Οι **αναστολές των ίδιων των γυναικών**, η διαπαιδαγώγηση των οποίων τις ωθεί να προτάσσουν το ιδιωτικό έναντι του δημοσίου, να αμφισβητούν τις ίδιες τις ικανότητές τους, αλλά και να βάζουν τις επιθυμίες τους σε δεύτερη μοίρα. Η ταύτιση εξάλλου του πολιτικού με το ανδρικό, που καταγράφεται πολλαπλά και σε πολλά επίπεδα, και πρωτίστως στη γλώσσα, δεν ενισχύει τη διαμόρφωση επιθυμίας για εμπλοκή στα κοινά.

Με τα παραπάνω δεδομένα δεν εκπλήσσει καθόλου ότι μόλις το 21% των βουλευτών είναι γυναίκες σήμερα, εξήντα χρόνια μετά την κατοχύρωση του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι για τις γυναίκες. Και μάλιστα το ποσοστό αυτό συνιστά τεράστια πρόοδο. Επίσης με βάση τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η μειωμένη παρουσία γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο είναι ζήτημα **αποκλεισμού**, δομικού αποκλεισμού από την ενεργό πολιτική συμμετοχή μιας κατηγορίας πολιτών, πράγμα που εγείρει ζητήματα δημοκρατίας, αφού όπως ξέρουμε, η δημοκρατία δεν μπορεί να συνυπάρξει με καμιά μορφή θεσμοθετημένης ανισότητας όπως είναι το φύλο. Αλλά τονίζω ότι είναι **ζήτημα αποκλεισμού**, για να υπογραμμίσω παράλληλα ότι, το πρόβλημα **δεν το εννοιολογώ ως πρόβλημα αντιπροσώπευσης** (Βλ. παρακάτω, Κεφάλαιο ν).

Διότι, βέβαια, «εκσυγχρονιστικά» μέτρα (όπως οι ποσοτώσεις φύλου, ή η γαλλική «parité»), που αυξάνουν ίσως τη νομιμοποίηση του πολιτικού συστήματος αυξάνοντας τον αριθμό των γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο, δεν συμβάλλουν κατ' ανάγκην ούτε στην καλύτερη αντιπροσώπευση των γυναικών ούτε, βέβαια, στην αναγωγή των γυναικών, ως κοινωνικής κατηγορίας, σε ουσιαστικά μέλη του δημοκρατικού πολιτικού γίγνεσθαι (Παντελίδου Μαλούτα, 2002). Είναι δε εύλογο να διερωτηθεί κανείς αν στο πλαίσιο της παραπάνω συλλογιστικής, θεωρείται (ως αποδεκτό) και ότι **οι άνδρες βουλευτές αντιπροσωπεύουν τους άνδρες;** Στο βαθμό δε, που το πρόβλημα εννοιολογείται με όρους «υποαντιπροσώπευσης» των γυναικών, γιατί δεν αναφέρεται ως πρόβλημα η «υπεραντιπροσώπευση» των ανδρών; Αλλά βεβαίως **το ερώτημα συνοψίζεται πρωτίστως στο, εάν μπορεί να αποτελεί αποδεκτό κριτήριο αντιπροσώπευσης στη σύγχρονη δημοκρατία το φύλο των πολιτών;**

Η μειωμένη παρουσία γυναικών στις πολιτικές ηγετικές ομάδες προβάλλει, όντως, ως δομικό χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής, το οποίο εκφράζει την κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία και υποδηλώνει την ύπαρξη σημαντικού ελλείμματος στη λειτουργία της δημοκρατίας. Ο εντοπισμός όμως ενός σημαντικού προβλήματος για τη δημοκρατία, δεν δίνει αυτόματα απάντηση στο πώς αυτό θα επιλυθεί (αντίθετα με ό,τι συνήθως πιστεύεται στην περίπτωση των γυναικών). Προϋπόθεση για την ουσιαστική αντιμετώπιση του προβλήματος αποτελεί η διερεύνηση του **τι σημαίνει για τη δημοκρατία η ύπαρξη έμφυλων υποκειμένων/πολιτών**, και του **ποια αντιμετώπιση του φύλου μπορεί να ευνοήσει την πραγματική αδιαφορία προς αυτό**, συμβάλλοντας παράλληλα στη μεταμόρφωση της σημερινής δημοκρατίας σε δημοκρατία χωρίς συγκεκριμένο πρόσημο φύλου.

Είναι ενδιαφέρον, τέλος, να αναφερθούμε και στην **αίσθηση που, ενίοτε, έχουν γυναίκες πολιτικοί, οι οποίες εισέρχονται σε παραδοσιακά ανδρικά οχυρά**, όπως εξακολουθούν να είναι στις περισσότερες χώρες, τόσο το Κοινοβούλιο και η κυβέρνηση, όσο βεβαίως και τα κόμματα. Είναι αποκαλυπτική μια έρευνα που έγινε στη Γαλλία σε γυναίκες εκλεγμένες, όπου καταγράφηκε το πώς αισθάνονται εισερχόμενες στις πολιτικές δομές (Sineau, 1988). Φάνηκε

ότι συχνά οι γυναίκες πολιτικοί αισθάνονται ως ανεπιθύμητες εισβολείς, που γίνονται απλώς ανεκτές στα πολιτικά όργανα και τις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, συχνά με μια ευγένεια που κρύβει συγκατάβαση ή και υποτίμηση. Έχουν την αίσθηση ότι κρίνονται πρωτίστως με βάση την εμφάνισή τους, και είναι ούτως ή άλλως χαμένες (είτε κρίνονται ως ωραίες, είτε κρίνονται ως άσχημες), **διότι δεν προσλαμβάνονται ως ισότιμες, ώστε να αξιολογούνται με τα ίδια κριτήρια με τους άνδρες συναδέλφους τους.** Και όπως συγκεκριμένα δήλωσε μία Γαλλίδα βουλευτρια: «*Κανείς δεν μου είπε ποτέ ανοιχτά πώς δεν είμαι πραγματικά βουλευτής επειδή είμαι γυναίκα. Αλλά με έκαναν να το αισθανθώ πολλές φορές*» (Sineau, 1988). Τα στοιχεία της γαλλικής έρευνας είναι όμως πάνω από είκοσι ετών. **Έχει άραγε αλλάξει πολύ η σεξιστική πραγματικότητα των πολιτικών δομών;**

Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση

α. Βαθμός πολιτικού ενδιαφέροντος και αίσθηση πολιτικής συνάφειας των γυναικών

Πίνακας 1 Ενδιαφέρονται (πολύ και αρκετά) για την πολιτική						
	1988			2006		
Ηλικία	Γυναίκες %	Άνδρες %	Διαφορά	Γυναίκες %	Άνδρες %	Διαφορά
18-29	39,4	47,4	8,0	20,7	27,7	7,0
30-44	51,9	65,7	13,8	24,1	45,1	21,0
45-59	47,5	65,3	17,8	37,3	63,3	26,0
60+	42,0	68,4	25,6	29,8	53,4	23,6
Σύνολο	45,5	61,5	16,0	28,2	47,2	19,0

Πηγή: Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων και Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

Είναι φανερό με βάση όλα τα εμπειρικά δεδομένα που διαθέτουμε (Παντελίδου Μαλούτα, 2012), ότι γενικά **οι γυναίκες ήταν και είναι λιγότερο συμμετοχικές από τους άνδρες και δηλώνουν χαμηλότερο πολιτικό ενδιαφέρον**, κάτι που αποδίδεται σε μια σειρά από κοινωνικούς και κοινωνιολογικούς λόγους. Αλλά το ίδιο φανερό είναι και ότι, σε πολλές περιπτώσεις, **η ηλικία διαμορφώνει διαφορετικά πρότυπα πολιτικότητας ανάλογα με το φύλο**. Ειδικά δε για τις γυναίκες, είναι εντελώς απαραίτητη η συνδυασμένη διερεύνηση φύλου και ηλικίας με στόχο την κατανόηση του πώς το φύλο επιδρά στις πολιτικές στάσεις, στις αντιλήψεις και στην πολιτική συμπεριφορά. Όλα τα παραπάνω, βεβαίως, στο πλαίσιο μιας γενικής τάσης μείωσης της πολιτικής συμμετοχής, της εμπλοκής στη ροή της ενημέρωσης και του πολιτικού ενδιαφέροντος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αύξηση της αίσθησης περί βαθμού επίδρασης της πολιτικής στην προσωπική ζωή (Πίνακας 2), που περνά στις γυναίκες από 28,6% το 1988 σε 34,7% στο «πολύ» το 2006, διάστημα κατά το οποίο θέματα φύλου βρίσκονται σταθερά στην ημερήσια διάταξη, με παράλληλη, εναρμονισμένη με τις γενικότερες τάσεις που εντοπίζονται και αλλού, μείωστος σχετικού ποσοστού στις αντιλήψεις των ανδρών (από 42,4% σε 38,7%).

Πίνακας 2
Γενικά, θα λέγατε ότι οι πολιτικές αποφάσεις επηρεάζουν τη ζωή σας;

Ηλικία	Γυναίκες %		Άνδρες %	
	1988	2006	1988	2006
Πολύ	28,6	34,7	42,4	38,7
Αρκετά	31,3	44,4	30,7	43,8
Λίγο	19,5	13,3	13,7	11,0
Καθόλου	20,6	7,6	13,2	6,6

Πηγή: Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών, ΕΚΚΕ 1988, Έρευνα Πολιτικών Προτύπων και Πολιτικής Συμπεριφοράς, ΕΚΠΑ 2006.

β. Σε Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου αποτιμάται αρχικά το ζήτημα της άνισης παρουσίας γυναικών και ανδρών στις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων και δηλώνεται τι πρέπει να γίνει.

Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Μαρτίου 2012 σχετικά με τη συμμετοχή των γυναικών στις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων (σύνοψη).

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο:

1. καλεί το Συμβούλιο, την Επιτροπή και τα κράτη μέλη να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν αποτελεσματικές πολιτικές ισότητας των φύλων και πολύπλευρες στρατηγικές για την επίτευξη ισότητας όσον αφορά τη συμμετοχή στη λήψη πολιτικών αποφάσεων και την ευθύνη σε όλα τα επίπεδα, ... εξασφαλίζοντας ποσοτικούς στόχους, συγκεκριμένα σχέδια δράσης και μηχανισμούς τακτικής εποπτείας ...

2. εκφράζει την ικανοποίησή του για τα συστήματα ισότητας/ποσοτώσεων φύλου στις εκλογές, που έχουν καθιερώσει στη νομοθεσία τους ορισμένα κράτη μέλη· ζητεί από τα κράτη μέλη να εξετάσουν τη θέσπιση νομοθετικών μέτρων, π.χ. μέτρων θετικής δράσης, προκειμένου να σημειωθεί πρόοδος στην κατεύθυνση της ισότητας και να διασφαλιστεί η απόδοση των μέτρων αυτών, στο βαθμό που είναι συμβατά με το εκλογικό σύστημα και όταν τα κόμματα καταρτίζουν τους εκλογικούς συνδυασμούς...

3. καλεί, επιπλέον, το Συμβούλιο, την Επιτροπή και τα Κράτη Μέλη να επιβάλουν ισότητα σε όλα τα επίπεδα, στέλνοντας σαφή μηνύματα κατά των διακρίσεων, παρέχοντας κατάλληλους πόρους, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα εργαλεία και προωθώντας την αναγκαία εκπαίδευση των δημοσίων υπαλλήλων ...

4. καλεί τα Κράτη Μέλη και την Επιτροπή να δώσουν ιδιαίτερη προσοχή σε προγράμματα εκπαίδευσης σχετικά με τη διάσταση του φύλου που απευθύνονται στην κοινωνία των πολιτών ... αναγνωρίζοντας ότι τα δικαιώματα των γυναικών είναι ανθρώπινα δικαιώματα και ότι η ισότητα είναι καθοριστικό στοιχείο της πολιτικής ζωής.

5. καλεί την Επιτροπή και τα Κράτη Μέλη να αναλάβουν δέσμευση την οποία να υιοθετήσουν όλα τα πολιτικά κόμματα σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, ότι θα ληφθούν μέτρα για την ενθάρρυνση της ενεργού συμμετοχής και εμπλοκής των γυναικών στην πολιτική ζωή και στις εκλογές, για την επίτευξη ουσιαστικής ισότητας στις εσωτερικές τους διαδικασίες λήψης αποφάσεων, στους ορισμούς για αιρετά αξιώματα και την περιίληψη σε κομματικούς εκλογικούς συνδυασμούς...

6. αναγνωρίζει τον ρόλο των πολιτικών κομμάτων ως καθοριστικών παραγόντων στην προώθηση της ισότητας των φύλων· ζητεί, από τα Κράτη Μέλη, να ζητήσουν από τα εθνικά κόμματα..., να σχεδιάσουν και να καθιερώσουν συστήματα ποσοτώσεων και άλλους τύπους θετικής δράσης, για την εφαρμογή κανόνων ιεράρχησης στους εκλογικούς συνδυασμούς των περιφερειακών, των εθνικών και των ευρωπαϊκών εκλογών...

7. καλεί τα πολιτικά κόμματα σε ολόκληρη την Ευρώπη να καθιερώσουν σύστημα ποσοτώσεων για τους καταλόγους υποψηφίων για τα κομματικά όργανα και για τις εκλογές, στο βαθμό που είναι συμβατά με το εκλογικό σύστημα και εφόσον τα κόμματα καταρτίζουν τους εκλογικούς συνδυασμούς, ιδιαίτερα για τους συνδυασμούς που θα λάβουν μέρος στις ευρωεκλογές του 2014 ...

8. τονίζει την ανάγκη να ληφθούν συγκεκριμένα μέτρα με στόχο την επίτευξη ισότητας σε αιρετά αξιώματα στα εθνικά κοινοβούλια και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ορίζοντας έναν στόχο 50 % για την εκπροσώπηση ανδρών και γυναικών στα αξιώματα αυτά

9. χαιρετίζει την πρόθεση της Επιτροπής να ενθαρρύνει τη συμμετοχή γυναικών στις επόμενες Ευρωεκλογές με τη βοήθεια χρηματοδοτικών προγραμμάτων· καλεί την Επιτροπή να εξασφαλίσει ότι την περίοδο 2013-2014 θα είναι διαθέσιμη επαρκής χρηματοδότηση για να χρηματοδοτηθούν, μεταξύ άλλων, κατάλληλες εκστρατείες ευαισθητοποίησης προκειμένου να ενθαρρυνθεί η εκλογή γυναικών.

10. καλεί την Επιτροπή να ενθαρρύνει και να χρηματοδοτήσει δράσεις για την προώθηση της ισότητας σε θέσεις λήψης αποφάσεων και πολιτικές δραστηριότητες κατά τον προγραμματισμό της επόμενης χρηματοδοτικής περιόδου 2014-2020.

11. καλεί την Επιτροπή να δρομολογεί εκστρατείες υπέρ της ισότητας στην κατάρτιση των εκλογικών συνδυασμών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου τουλάχιστον δύο χρόνια πριν από κάθε εκλογική αναμέτρηση, και να ενθαρρύνει τα Κράτη Μέλη να προβαίνουν σε ανάλογες ενέργειες στις εκλογές τους σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο ...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ευρωπαϊκοί Θεσμοί, Όργανα και Λειτουργίες Πολιτικές για το Φύλο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ευρωπαϊκοί θεσμοί, όργανα και λειτουργίες. Πολιτικές για το φύλο, και ιδιαίτερα για την αύξηση της συμμετοχής γυναικών στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων. Οι Ελληνίδες στα ευρωπαϊκά όργανα. Χαρακτήρας και σημασία των ευρωπαϊκών πολιτικών για το φύλο γενικά και στην ελληνική πραγματικότητα ιδιαίτερα, αλλά και σημασία του πώς αντιλαμβανόμαστε το φύλο, ως παράγοντα που καθορίζει τις σχετικές πολιτικές.

Εισαγωγικά: Τι είναι και πώς δημιουργήθηκε η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ)

Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε το ιστορικό της δημιουργίας της ΕΕ και των αρχικών στόχων των εμπνευστών της, ώστε, εκτός των άλλων, να μπορούμε να κρίνουμε αν η κατεύθυνση που έχει πάρει τα τελευταία χρόνια είναι σε αρμονία με αυτούς. Επίσης, η γνώση του θεσμικού πλαισίου και του τρόπου λειτουργίας της, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τι μπορεί να εισφέρει στην ελληνική κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα και συγκεκριμένα, ως προς το φύλο, **τι δυνατότητες ανοίγονται μέσω της αξιοποίησης ευρωπαϊκών οδηγιών, κατευθύνσεων και προγραμμάτων για την προώθηση της έμφυλης ισότητας**. Εδώ θα γίνει μόνο μια συνοπτική, περιγραφική εισαγωγή, όσον αφορά τα όργανα και τις λειτουργίες της ΕΕ, με την επισήμανση ότι υπάρχει πολύ καλά ενημερωμένη ιστοσελίδα από όπου μπορεί να αντληθεί πληροφορία⁵³, και βεβαίως, πλουσιότερη, περισσότερο ή λιγότερη κριτική βιβλιογραφία για όλες τις όψεις του θέματος⁵⁴. Το μόνο που θα ήταν ίσως χρήσιμο να παρατηρήσουμε, εισαγωγικά, στο πεδίο των σχολίων είναι το γεγονός της «πολιτικοποίησης» της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η οποία, τα τελευταία χρόνια αποτελεί αντικείμενο πολιτικής σύγκρουσης (Ιωακείμης, 2007, 70). Κι αυτό, παράλληλα με την εξασθένηση του βασικού αφηγήματος περί ΕΕ, που παραπέμπει στην επιθυμία επίτευξης σταθερότητας και ειρήνης. Γι αυτό και, για πολλούς ειδικούς της ΕΕ, αυτό που σήμερα πρωτίστως χρειάζεται η Ένωση, είναι μια νέα δικαιολογία ύπαρξης, ένα νέο ενοποιητικό αφήγημα, το οποίο, σε συνθήκες κρίσης μάλιστα, δεν μπορεί παρά να έχει μεγαλύτερη συνάφεια με την κοινωνική ισότητα, την αλληλεγγύη και την αναδιανεμητική δικαιοσύνη. Και έτσι να αφορά το φύλο ακόμη περισσότερο.

Η ΕΕ αποτελεί σήμερα ένα ιδιότυπο σύστημα οικονομικής και πολιτικής συνεργασίας 27 χωρών της Ευρώπης, που καλύπτουν πλέον μεγάλο μέρος της ηπείρου και αφορούν τη ζωή σχεδόν μισού δισεκατομμυρίου πολιτών. Έτσι, ενώ είναι μια υπόθεση εν τω γίνεσθαι, αποτελεί ήδη μια από τις μεγαλύτερες οντότητες στο διεθνή χώρο, έχει κοινό νόμισμα για 13 από τα Κράτη Μέλη της, και αρχίζει να έχει μια σαφώς οριοθετημένη κοινή πολιτική εξωτερικών υποθέσεων και ασφάλειας, πέρα από τους παγιωμένους τομείς πολιτικής όπως είναι η αγροτική. Το ζήτημα της «ολοκλήρωσης» περνά από διαφορετικές φάσεις, άλλοτε αισιόδοξες και άλλοτε απαισιόδοξες, είναι ωστόσο σύμφυτη με την ίδια τη λογική της δημιουργίας της.

53. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο έχει πολύ καλή ιστοσελίδα με όλη την ενημέρωση που χρειάζεται για την ΕΕ, τους θεσμούς, τις λειτουργίες της και την ευρωπαϊκή επικαιρότητα: www.europarl.gr. Επίσης, βλ.: www.europa.eu, αλλά και: Ν. Μαραβέγιας, Μ. Τσινιζέλης, 2007, Ν. Nugent, 2004.

54. Ιδιαίτερα για τις ευρωπαϊκές πολιτικές για το φύλο και την ελληνική εκδοχή τους, βλ.: Μ. Στρατηγάκη, 2007.

Η δημιουργία της είναι απότοκο του 2^{ου} Παγκοσμίου Πολέμου και γέννημα της επιθυμίας να εξασφαλιστεί μακροπρόθεσμη ειρήνη στην Ευρώπη, διαμέσου της ανάπτυξης στενότερων σχέσεων συνεργασίας μεταξύ των Ευρωπαϊκών χωρών. Η πεποίθηση ότι χώρες που συνδέονται με εμπορικές συναλλαγές δημιουργούν μεταξύ τους οικονομικές αλληλεξαρτήσεις, και έτσι ελαχιστοποιείται το ενδεχόμενο συγκρούσεων, αποτέλεσε το 1958 τη βάση της δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητα (ΕΟΚ) που στόχευε στην προώθηση της οικονομικής συνεργασίας ανάμεσα στο Βέλγιο, τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Ιταλία, το Λουξεμβούργο και την Ολλανδία. Οι έξι αυτές χώρες, που ήδη από το 1951, συνεργάζονταν στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα, με τη υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης αποτέλεσαν τον πυρήνα με βάση τον οποίο στη συνέχεια δημιουργήθηκε μια μεγάλη ενιαία αγορά, η οποία συνεχίζει να αναπτύσσεται με σταδιακές διευρύνσεις βάζοντας τις βάσεις για την ένωση των ευρωπαϊκών χωρών σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο.

Η ΕΕ που αποτελεί άμεση συνέχεια των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΚΑΧ, ΕΟΚ, ΕΥΡΑΟΜ, που είχαν δημιουργηθεί από το 1951 έως το 1965), με την αλλαγή της ονομασίας το 1992, από ΕΟΚ σε ΕΕ, επιδιώκει να προβάλει και τη διεύρυνση στην πολιτική της στόχευση, που από οικονομική συνεργασία μετεξελίσσεται σε πολύμορφη συνεργασία σε πολλούς τομείς. Αυτοί περιλαμβάνουν και την αναπτυξιακή βοήθεια, που εμάς μας ενδιαφέρει πολύ, θέματα περιβάλλοντος, δικαιωμάτων⁵⁵, δημοκρατίας κ.λπ. Τα έσοδα της Ένωσης προέρχονται από τις συνεισφορές των Κρατών Μελών και από δασμούς που επιβάλλονται σε εισαγόμενα από τρίτες χώρες προϊόντα, καθώς και από μέρος του ΦΠΑ κάθε χώρας. Οι δαπάνες της διοικούνται προς πολλές κατευθύνσεις μεταξύ των οποίων είναι η αγροτική ανάπτυξη και η προστασία του περιβάλλοντος, η προστασία των εξωτερικών συνόρων και η προαγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ τη βασική ευθύνη για τον τρόπο διάθεσης των κονδυλίων έχουν η Επιτροπή και οι χώρες μέλη της ΕΕ.

Τα **όργανα της ΕΕ** συγκροτούν ένα θεσμικό πλέγμα που χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία και μοναδικότητα στον διεθνή χώρο. Αυτά είναι:

- το **Ευρωπαϊκό Συμβούλιο**, το οποίο αν και δεν θεωρείτο επίσημο όργανο μέχρι τη Συνθήκη της Λισαβόνας, ήταν και είναι εξαιρετικά σημαντικό αφού αποτελείται από τους επικεφαλής κυβερνήσεων και τον Πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Συνεδριάζει τέσσερις φορές ετησίως (www.european-council.europa.eu).
- το **Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο** εκλέγεται άμεσα (από το 1979) από τους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπροσώπηση των συμφερόντων τους. Οι εκλογές διεξάγονται ανά πενταετία, ενώ δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι έχουν όλοι και όλες οι Ευρωπαίοι /ες πολίτες για να εκλέξουν 785 αντιπροσώπους (www.europarl.europa.eu).
- η **Ευρωπαϊκή Επιτροπή**, ανεξάρτητη από τις εθνικές κυβερνήσεις, έχει την εκτελεστική εξουσία της ΕΕ και προωθεί τα συμφέροντά της ως συνόλου. Αποτελείται από 27 Επιτρόπους, έναν από κάθε Κράτος Μέλος και είναι αρμόδια για τη σύνταξη όλων των προτεινόμενων κανόνων για τον εναρμονισμό της ευρωπαϊκής νομοθεσίας. Ο Πρόεδρος της Επιτροπής ορίζεται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και επικυρώνεται από το Κοινοβούλιο. Τα μέλη της διορίζονται από τις εθνικές κυβερνήσεις (www.ec.europa.eu).
- το **Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης** (Συμβούλιο Υπουργών) στο οποίο οι κυβερνήσεις προασπίζουν τα εθνικά συμφέροντα των χωρών τους, μοιράζεται με το Ευρωπαϊκό

55. Βλ. Συνθήκη της Λισαβόνας του 2009, οπότε, όλα αυτά τα δικαιώματα περιλαμβάνονται σε ένα ενιαίο έγγραφο, τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (www.europa.eu). Βλ. και: Π.Κ. Ιωακειμίδης, 2008.

Κοινοβούλιο τη νομοθετική εξουσία: Κατά κανόνα η Επιτροπή προτείνει και το Συμβούλιο και το Κοινοβούλιο εγκρίνουν τις πολιτικές και τους νόμους που τίθενται σε εφαρμογή στην ΕΕ (consilium.europa.eu).

Υπάρχει επίσης το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που αποτελείται από 27 δικαστές και το Ευρωπαϊκό Ελεγκτικό Συνέδριο, που ελέγχει τα δημοσιονομικά της ΕΕ, ενώ άλλοι οργανισμοί περιλαμβάνουν την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και τις δύο συμβουλευτικές επιτροπές: την Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών. Η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα που ιδρύθηκε το 1998, ελέγχει τη νομισματική πολιτική μέσα στην Ευρωζώνη. Ένας μεγάλος αριθμός οργανισμών υπάρχουν με στόχο να εφαρμόζουν τις επιμέρους πολιτικές, όπως για παράδειγμα, ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Περιβάλλοντος κ.ά.π. Τέλος, ο Ευρωπαίος Διαμεσολαβητής ασχολείται με καταγγελίες κακής διαχείρισης από τα όργανα της ΕΕ.

Όπως ξέρουμε η Ελλάδα μπήκε στην ΕΕ (τότε ΕΟΚ) το 1981. Η ελληνική κυβέρνηση είχε κάνει σχετική αίτηση με το τέλος της δικτατορίας, θεωρώντας ότι έτσι θα μπορούσε να σταθεροποιηθεί το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα και οι θεσμοί, θα ενισχύονταν η διαπραγματευτική δύναμη της χώρας έναντι της Τουρκίας και θα συνέβαλλε στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Προηγουμένως υπήρχε Συμφωνία Σύνδεσης από το 1961, που προέβλεπε ρητά την προοπτική της πλήρους ένταξης της Ελλάδας στην ΕΚ. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας η εφαρμογή της Συμφωνίας Σύνδεσης περιορίστηκε στην «τρέχουσα διαχείριση», ενώ η εφαρμογή διατάξεων περί εναρμόνισης πολιτικών άρχισε πάλι, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, οπότε και Ελλάδα υπέβαλε αίτηση προσχώρησης στην ΕΚ. Οι σχέσεις Ελλάδας και ΕΕ⁵⁶ πέρασαν διαφορετικές φάσεις με σημαντικούς σταθμούς την επίτευξη των «κριτηρίων σύγκλισης» της Συνθήκης του Μάαστριχτ, και τη συμμετοχή της χώρας στην ΟΝΕ και το ευρώ από την 1.1.2002. Αναμφίβολα δε, η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΕ επηρέασε σε μεγάλο βαθμό το ελληνικό πολιτικό σύστημα, δημιούργησε νέες προοπτικές, επέδρασε καταλυτικά στην αγροτική πολιτική και οικονομία και «άλλαξε τη θεσμική ισορροπία και την κατανομή της εξουσίας» (Ιωακειμίδης, 1997). Επίσης στη διάρκεια της τέταρτης ελληνικής Προεδρίας το 2003, συντελέστηκε η μεγαλύτερη διεύρυνση στη μέχρι τώρα ιστορία της ΕΕ (10 νέα Μέλη), πράγμα που προβάλλεται από την ελληνική πλευρά ως σημαντική επιτυχία.

Σε ότι μας αφορά εδώ, από τη σκοπιά του φύλου, είναι γεγονός ότι η επίδραση της ΕΕ στη διαμόρφωση σχετικών πολιτικών στο πλαίσιο μιας κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας όπως η ελληνική, υπήρξε καθοριστική. Θα πρέπει ωστόσο να υπογραμμιστεί ότι ο τομέας της απασχόλησης αποτελεί παραδοσιακά το κύριο πεδίο χάραξης πολιτικών για το φύλο και το μοναδικό πεδίο όπου διαμορφώνονται «Οδηγίες», που είναι δεσμευτικές για τα Κράτη Μέλη. Σε άλλα πεδία, υπάρχουν Συστάσεις και Ψηφίσματα που αφορούν την έμφυλη ισότητα και βεβαίως επιδρούν, ενίοτε καθοριστικά, στη διαμόρφωση πολιτικών στα Κράτη Μέλη. Πάντως, η έμφυλη ισότητα, τόσο ως αντίληψη όσο και ως βιωμένη πραγματικότητα διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό στις διαφορετικές Ευρωπαϊκές χώρες ανάλογα με τις εμπειρίες της κάθε κοινωνίας και την πολιτική και ευρύτερη κουλτούρα της, και βεβαίως πρωτίστως ανάλογα με την παραδοσιακότητα του συστήματος έμφυλων σχέσεων. Συνέπεια αυτού είναι ότι έχουμε διαφορετικά αποτελέσματα σε αντίστοιχες πολιτικές.⁵⁷

56. Για το θέμα βλ.: Π.Κ. Ιωακειμίδης, 1997, Ν. Μαραβέγιας, Θ. Σακελλαρόπουλος, 2007, Ν. Μαραβέγιας, 2008.

57. Βλ. τα πορίσματα του μεγάλου Ευρωπαϊκού προγράμματος MAGEEQ (www.mageeq.net) με υπεύθυνη την M. Verloo, όπου διερευνάται σε βάθος το ζήτημα των διαφορετικών νοηματικών πλαισίων

Ελληνίδες στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

Οι ελληνικές εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στις 18 Οκτωβρίου 1981, πραγματοποιήθηκαν μαζί με τις βουλευτικές και στόχευαν στην ανάδειξη της πρώτης εκλεγμένης ελληνικής αντιπροσωπείας με εικοσιτέσσερις ευρωβουλευτές. Είχε προηγηθεί, από τον Ιανουάριο του 1981, η προσωρινή συμμετοχή στην Ευρωβουλή ελληνικής αντιπροσωπείας διορισμένης από το ελληνικό Κοινοβούλιο, στην οποία δεν συμμετείχε καμία γυναίκα. Στις εκλογές του Οκτωβρίου 1981 εκλέχτηκε αρχικά η Κ. Πανταζή, αλλά σχεδόν αμέσως (Νοέμβριος 1981) προστέθηκε και δεύτερη γυναίκα (8,3%), η Κ. Νικολάου που κατέλαβε κενωθείσα θέση. Και οι δύο ήταν στην ομάδα του ΠΑΣΟΚ, παρότι τόσο η ΝΔ και το ΚΚΕ, όσο και το ΚΚΕ εσωτερικού, το ΚΟΔΗΣΟ και το ΚΠ αντιπροσωπεύτηκαν στην Ευρωβουλή το 1981. Είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι, βεβαίως, στις ευρωεκλογές είναι καθοριστική η σημασία της κομματικής επιλογής στο ποιος ή ποια θα εκλεγεί, καθώς δεν υπάρχει σταυρός προτίμησης αλλά λίστα.⁵⁸

Στη δεύτερη Ευρωβουλή όπου συμμετείχε ελληνική αντιπροσωπεία (1984-1989), ο αριθμός γυναικών ευρωβουλευτών παρέμεινε ίδιος (8,3%), αλλά αυτή τη φορά μία ήταν του ΠΑΣΟΚ, η Κ. Πανταζή που επανεκλέχτηκε, και μία της ΝΔ, η Μ. Γιαννάκου. Η τελευταία, η οποία εκλέχτηκε και τον Ιούνιο του 1989 επικεφαλής των ευρωβουλευτών της ΝΔ, ήταν η μόνη γυναίκα ευρωβουλευτίς στην ελληνική αντιπροσωπεία της νέας ευρωβουλής (4,2%). Η Μ. Γιαννάκου παραιτήθηκε στη συνέχεια, τον Απρίλιο του 1990, για να γίνει υπουργός, εκμηδενίζοντας έτσι τη γυναικεία παρουσία στην τρίτη ελληνική κοινοβουλευτική ομάδα.

Στις εκλογές του 1994 εκλέχτηκαν τέσσερις γυναίκες, αυτήν τη φορά στους εικοσιπέντε ευρωβουλευτές (16%). Πρόκειται για τις Α. Κοκκόλα και Ει. Λαμπράκη για το ΠΑΣΟΚ, Ν. Μούσχουρη για τη ΝΔ, και Κ. Δασκαλάκη για την ΠΟΛΑΝ. Σε αυτές προστέθηκε άλλη μία, το Φεβρουάριο του 1997 όταν η Α. Καραμάνου κατέλαβε κενωθείσα έδρα. Έτσι τελικά οι γυναίκες ανήλθαν στο 20% της ελληνικής αντιπροσωπείας, ενώ και πάλι, στις ευρωεκλογές του 1994, υπήρχε γυναίκα επικεφαλής ψηφοδελτίου ελληνικού κόμματος, αυτή τη φορά στη λίστα της ΠΟΛΑΝ, της οποίας ηγείτο η Κ. Δασκαλάκη. Το 20% Ελληνίδων ευρωβουλευτών αποτέλεσε σημαντική αύξηση, αφού το υψηλότερο προηγούμενο ποσοστό δεν ξεπερνούσε, όπως είδαμε, το 8,3% κατά την περίοδο 1981-1989.

Στις εκλογές του Ιουνίου του 1999, το ποσοστό γυναικών ευρωβουλευτών στην ελληνική αντιπροσωπεία δεν έφτασε στο ύψος του 1997, αφού εκλέχτηκαν τέσσερις γυναίκες (16%). Πρόκειται για τη Μ. Γιαννάκου (η οποία και παραιτήθηκε μετά την εκλογή της στην εθνική Βουλή του 2000) και την Ρ. Κράτσα, από τη ΝΔ, καθώς και τις Α. Καραμάνου και Μ. Μαλλιώρη από το ΠΑΣΟΚ. Στις εκλογές αυτές επαναλήφθηκε η παρουσία γυναικας επικεφαλής ψηφοδελτίου και μάλιστα με τη λίστα της ΝΔ, της οποίας ηγείτο η Μ. Γιαννάκου. Πριν παραιτηθεί, ήδη από τον Απρίλιο του 2000, η Μ. Ζορμπά είχε προστεθεί στην αντιπροσωπεία του ΠΑΣΟΚ μέσω αντικατάστασης, ανεβάζοντας για μικρό χρονικό διάστημα το ποσοστό στο 20%. Από τον Σεπτέμβριο του 2000 όμως, παρέμειναν τέσσερις γυναίκες στους εικοσιπέντε ευρωβουλευτές της ελληνικής αντιπροσωπείας (16%). Ανά κόμμα, η ποσοστιαία συμμετοχή γυναικών παγιώθηκε από τον Σεπτέμβριο του 2000 σε 27% για την ενδεκαμελή αντιπροσωπεία του ΠΑΣΟΚ

εφαρμογής των πολιτικών ισότητας σε διαφορετικές κοινωνίες, κάτι που δίνει και διαφορετικά αποτελέσματα. Το ελληνικό σκέλος της έρευνας έδωσε πολύ ενδιαφέροντα πορίσματα. Βλ. και την εισαγωγή στο ειδικό τεύχος της Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών: Μ. Verloo, Μ. Pantelidou Maloutas, 2005, 3-10, καθώς και: Μ. Pantelidou Maloutas, 2005, Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 2010.

58. Αυτό άλλαξε πολύ πρόσφατα με τον Νόμο 4255/2014.

και σε 11% για την εννεαμελή αντιπροσωπεία της ΝΔ. Προς το τέλος της θητείας αυτής της Ευρωβουλής, και συγκεκριμένα από τον Μάρτιο έως τον Ιούνιο του 2004 στους/στις ευρωβουλευτές της ΝΔ προστέθηκε και η Μ. Καλδή, επαναφέροντας το συνολικό ποσοστό γυναικών στην ελληνική αντιπροσωπεία στο 20%.

Στις ευρωεκλογές του Ιουνίου 2004 πρώτο σημαντικό νεωτερικό στοιχείο αποτέλεσε η αύξηση των γυναικών υποψηφίων, καθώς και η ύπαρξη ψηφοδέλτιο μόνο με γυναίκες (Γυναίκες για μια άλλη Ευρώπη). Πράγματι, στους είκοσι τέσσερις υποψηφίους της ΝΔ οι οκτώ ήταν υποψήφιοι (33%), και στο ΠΑΣΟΚ οι δώδεκα (50%). Τα αντίστοιχα ποσοστά για το ΚΚΕ και το Συνασπισμό ήταν 20,8% και 41,7%. Το ΠΑΣΟΚ μάλιστα διατήρησε τη σχετική αναλογία και στις εκλεγμένες στην Ευρωβουλή, αφού στην οκταμελή αντιπροσωπεία του οι τέσσερις είναι γυναίκες. Αναλυτικά, με το ψηφοδέλτιο της ΝΔ εκλέχθηκαν δύο γυναίκες ευρωβουλευτές, η Μ. Κασσιώτου-Παναγιωτοπούλου και η Ρ. Κράτσα που αποτελούν το 18,2% της αντιπροσωπείας του κόμματος αυτού που συνθέτει και τη μεγαλύτερη ομάδα στην ελληνική αντιπροσωπεία, με το ΠΑΣΟΚ τέσσερις, η Μ. Ματσούκα, η Κ. Μπατζελή, η Μ. Ξενογιαννακοπούλου και η Ε. Τζαμπάζη που αποτελούν το 50% της αντιπροσωπείας του ΠΑΣΟΚ, και με το ΚΚΕ η Δ. Μανωλάκου, ως μία από τους τρεις ευρωβουλευτές του κόμματος αυτού (33%). Συνολικά οι επτά γυναίκες ευρωβουλευτές στη συγκεκριμένη Ευρωβουλή σηματοδοτούν τη μεγαλύτερη γυναικεία παρουσία που υπήρξε ποτέ στην ελληνική αντιπροσωπεία, ως τότε, 29,2%.

Στις Ευρωεκλογές του 2009, πάλι επτά γυναίκες εκλέγονται, αλλά αυτήν τη φορά η ελληνική αντιπροσωπεία αποτελείται από είκοσι δύο Ευρωβουλευτές, οπότε το ποσοστό γυναικών αυξάνει στο 31,8%. Με το ΠΑΣΟΚ εκλέγονται τέσσερις, οι Σ. Ράπη, Χ. Παλιαδέλη, Μ-Ε. Κοπά, Α. Ποδημάτα, που συγκροτούν και το 50% της αντιπροσωπείας του ΠΑΣΟΚ, με τη ΝΔ δύο, η Μ. Γιαννάκου και η Ρ. Κράτσα και τέλος η Ν. Τζαβέλλα του ΛΑΟΣ.

Παρατηρούμε ότι η φυσιογνωμία της ελληνικής αντιπροσωπείας στην Ευρωβουλή μοιάζει πιο «εκσυγχρονισμένη» ως προς την έμφυλη σύνθεσή της, από την αντίστοιχη στο Ελληνικό Κοινοβούλιο. Αντίστοιχα, πιο «σύγχρονη» εικόνα προβάλλει η χώρα και ως προς την έμφυλη σύνθεση των Επιτρόπων που επιλέγει για συμμετοχή στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Πράγματι, θα πρέπει να σημειωθεί ότι στους επτά Έλληνες που συμμετείχαν από το 1981 έως το 2004 ως επίτροποι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι δύο ήταν γυναίκες, και οι δύο του ΠΑΣΟΚ: η Β. Παπανδρέου (1989-1993) από τις πρώτες Ευρωπαϊκές γυναίκες Επιτρόπους, και η Α. Διαμαντοπούλου (2000-2004), και οι δύο στην Απασχόληση και τις Κοινωνικές Υποθέσεις. Σε αυτές προσετέθη το 2009 η Μ. Δαμανάκη, ως Επίτροπος της ΕΕ αρμόδια για θέματα Ναυτιλίας και Αλιείας.

Ευρωπαϊκές πολιτικές για το φύλο και την έμφυλη ισότητα

Ήδη από το 1957, και τη Συνθήκη της Ρώμης, υπήρχε ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την ισότητα αμοιβών γυναικών και ανδρών (άρθρο 119), κάτι που επέτρεψε στη συνέχεια την υιοθέτηση συγκεκριμένων οδηγιών για το θέμα.⁵⁹ Αλλά, μόνο με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ, η αρχή της «ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών» έγινε στόχος και θεμελιώδης κοινοτική αρχή. Στο άρθρο 3 παρ.2 προστίθεται ότι: «Σε όλες τις δραστηριότητες που αναφέρονται στο παρόν άρθρο, η Κοινότητα επιδιώκει να εξαλειφθούν οι ανισότητες και να προαχθεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών». Επίσης, η Συνθήκη του Άμστερνταμ επέκτεινε τη νομική βάση για την προώθηση της έμφυλης ισότητας, αφού με το νέο άρθρο 13, προβλέπει την καταπο-

59. Στοιχεία στο: http://circa.europa.eu/irc/opoce/fact_sheets/info/data/policies/socialemploy/article_7290_el.htm.

λέμψη κάθε μορφής διάκρισης, και τα άρθρα 137 και 141 επιτρέπουν στην ΕΕ να αναλάβει δράση, όχι μόνο στον τομέα των ίσων αμοιβών, αλλά και στον ευρύτερο τομέα των «*ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης σε θέματα εργασίας και απασχόλησης*» (βλ. παρακάτω για τη Συνθήκη του Άμστερνταμ και το gender mainstreaming). Η συνθήκη της Λισαβόνας ενισχύει περαιτέρω την αρχή της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών συμπεριλαμβάνοντάς τη στις αξίες και στους στόχους της Ένωσης.

Παρατηρούμε ότι, κάποιες έννοιες, όπως «ισότητα ευκαιριών», «ίση μεταχείριση», που όντως μοιάζουν καλοπροαίρετες και «φιλικές προς τις γυναίκες», δεν ορίζονται σαφώς. Έτσι, λόγω ακριβώς της ασάφειάς τους, αφήνουν πολλά περιθώρια ερμηνείας, αλλά επίσης και αδράνειας, ενώ καταφέρνουν να κερδίσουν ευρεία κοινωνικοπολιτική αποδοχή. Έχει δε ενίοτε κανείς την εντύπωση -που δεν είναι αβάσιμη λόγω του ιστορικού της προνομιακής ενασχόλησης της ΕΕ με θέματα απασχόλησης- ότι οι ευρωπαϊκές πολιτικές για το φύλο κινδυνεύουν να περιοριστούν στην εξυπηρέτηση της οικονομικής ανάπτυξης, που απαιτεί εκσυγχρονισμό των προτύπων φύλου, και όχι του αιτήματος της *ουσιαστικής αλλαγής* στο σύστημα έμφυλων σχέσεων, με στόχο την εμβάθυνση της δημοκρατίας.

Πράγματι, ενώ το φύλο αποτελεί δυνητικά σημαντικό διακύβευμα, λόγω του ότι οι πολιτικές που το αφορούν είναι στην ημερήσια διάταξη, **συχνά τα όρια του διακυβεύματος είναι πολύ στενά, λόγω του είδους των πολιτικών που μεθοδεύονται για την έμφυλη ανισότητα και, κυρίως, του λόγου που τις περιβάλλει.** Όρια, που καθορίζονται αφενός, από το **ποια εννοιολόγηση του φύλου κυριαρχεί στη διαμόρφωση πολιτικών**, και αφετέρου από το που εδράζεται η νομιμοποίηση των πολιτικών για το φύλο. Όταν, για παράδειγμα, όλο και συχνότερα η έμφυλη ισότητα νομιμοποιείται **ως μέσο για οικονομική ανάπτυξη και όχι ως αυτοσκοπός που εξυπηρετεί τη δημοκρατία**, τότε είναι φανερό πόσο περιορισμένες θα είναι τελικά οι παρεμβάσεις. Όταν, επιπλέον, **η αντίληψη περί φύλου που πλαισιώνει τις σχετικές πολιτικές, το αποδέχεται ως αναπόφευκτη διχοτομία που ανάγεται στη φύση, άρα πρέπει να βοηθηθούν οι γυναίκες για την εκπλήρωση των πάντα δικών τους ρόλων, τότε το διακύβευμα περιορίζεται στο πόσο «εκσυγχρονιστικά», και όχι βέβαια πόσο ανατρεπτικά, θα είναι τα σχετικά μέτρα.**

Και μια «λεπτομέρεια»: Ο τρόπος με τον οποίο μεταφράζεται στην Ελλάδα η έμφυλη ισότητα (gender equality) «ως ισότητα των φύλων», τρόπος καθιερωμένος και ο μοναδικός στο πεδίο του πολιτικού συστήματος, τον οποίο επιλέγουν ακόμη και γυναίκες πολιτικοί ευαίσθητες σε θέματα σεξισμού και ανισότητας, είναι νομίζω αδιέξοδος. Από μόνος του, ο τρόπος αυτός εμποδίζει ριζικές/ριζοσπαστικές αλλαγές στο σύστημα έμφυλων σχέσεων και στην κατανομή έμφυλων ρόλων. Το ζήτημα αυτό αναπτύχθηκε περισσότερο στο πρώτο Εγχειρίδιο της σειράς με τίτλο: «Φύλο, Κοινωνία και Πολιτική». Εδώ το επαναφέρω ως ερέθισμα για ανταλλαγή απόψεων γύρω από το ερώτημα: ***Μπορούμε να διαμορφώσουμε ανατρεπτικές πολιτικές για το φύλο, όταν το αντιλαμβανόμαστε ως αναπότρεπτη διχοτομία που παραπέμπει στη φύση;***

Είναι γεγονός ότι αν, μέσω των διεκδικήσεων και των πολιτικών που διαμορφώνουμε για το φύλο, επιμένουμε να θεωρούμε την έμφυλη διάκριση ως μη κοινωνική και δεδομένη και να αναγάγουμε ιδιότητες που θεωρούνται «γυναικείες» σε στοιχεία της ιδιότητας του πολίτη τότε προκύπτουν δύο συνέπειες: Αφενός στοχεύουμε στο ανέφικτο, αφού εξ ορισμού το «γυναικείο», το κατώτερο δηλαδή μέρος του δίπολου, εμπεριέχει όλα τα χαρακτηριστικά που παραδοσιακά απέκλειαν τις γυναίκες από την ιδιότητα του πολίτη, και αφετέρου, αντιστρατευόμαστε το μείζον φεμινιστικό αίτημα περί αποδέσμευσης όλων, από τις προκαθορισμένες/περιοριστικές ταυτότητες φύλου. Το σύνθημα «ίσες (συνολικά) με, αλλά διαφορετικές (συνολικά) από τους

άνδρες», **δεν λειτουργεί στην πράξη**. Θα έπρεπε να μας είχε προ πολλού πείσει γι αυτό η εμπειρία κοινωνιών στις οποίες το έμφυλο καθεστώς είναι πολύ λιγότερο παραδοσιακό απ' ό τι στην Ελλάδα. Είναι φανερό πλέον ότι η **αποδοχή της διπολικότητας του φύλου εμπεριέχει εγγενώς και την αποδοχή της ιεράρχησης**, αλλιώς, δεν θα υπήρχε κανένας απολύτως λόγος να παραπέμπουμε στο φύλο ως σημείο αναφοράς. Το φύλο το εννοιολογούμε πάντα, **με όρους διαφοράς** και το χρησιμοποιούμε παντού ως μήτρα ιεραρχικής κατάταξης των υποκειμένων.

Αν συνεπώς το ζητούμενο είναι **πώς θα διεκδικηθεί το δικαίωμα όλων να αναπτύξουν και να εκφράσουν όλες τις πλευρές της προσωπικότητάς τους που είναι μοναδική, πέρα από προκαθορισμένους ρόλους και πρότυπα**, τότε βεβαίως η διεκδίκηση αυτή θα πρέπει να οδηγεί πέρα από οποιαδήποτε λογική που νομιμοποιεί την έννοια της διπολικότητας του φύλου. Διότι αυτή είναι ουσιώδης μόνο για τη λειτουργία ενός εξουσιαστικού συστήματος σχέσεων, γι αυτό ενδεχομένως και οι καθιερωμένες πολιτικές για το φύλο είναι ανεπαρκείς.

Αλλά πρακτικά, τι σημαίνουν τα παραπάνω, για τις λεγόμενες «πολιτικές για τις γυναίκες», οι οποίες εξ ορισμού ενισχύουν τη διχοτομία του φύλου; Είναι προφανές ότι από τη σκοπιά της δημοκρατίας, οι διεκδικήσεις και οι πολιτικές που αναφέρονται στο φύλο, **θα πρέπει να στοχεύουν όχι στο να νομιμοποιήσουν περαιτέρω την καταπιεστική διχοτομία με την οποία αυτό, κατά κανόνα, εκφράζεται ως σήμερα, αλλά στο να την υποσκάψουν** (Lorber, 2000, 79-95). Αποφεύγοντας συνθήματα και πρακτικές που αποδέχονται την ύπαρξη κοινής και ομοιογενούς ταυτότητας της κοινωνικής κατηγορίας στην «ισότητα» της οποίας στοχεύουν, αμφισβητώντας τους παραδοσιακούς έμφυλους ρόλους, και προσβλέποντας σε συμμαχίες με άλλους φορείς και δυνάμεις με ανατρεπτικά οράματα. Ωστόσο, θα μπορούσε να λεχθεί ως αντίλογος; Υπάρχουν πειστικά προβλήματα πολιτικού και κοινωνικού αποκλεισμού των **γυναικών που πρέπει ως τέτοια να αντιμετωπιστούν, υπάρχει ανάγκη βελτίωσης συγκεκριμένων συνθηκών διαβίωσης των πρωταγωνιστριών στη φτώχεια, την υποτέλεια και την ανεργία που είναι γυναίκες. Όντως**. Ενώ, η επιδιωκόμενη, συμβατή με τη θεωρία της δημοκρατίας, απελευθέρωση από τα δεσμά του φύλου, προϋποθέτει πολύ περισσότερα από τον σχεδιασμό «πολιτικών για τις γυναίκες», πολύ δύσκολα θα μπορούσε σήμερα να φανεί ηθικά αποδεκτή η απόρριψη «φιλογυνικών» διεκδικήσεων και μέτρων. Θα πρέπει συνεπώς να δημιουργηθεί ένα πλαίσιο το οποίο, **ενώ θα επιτρέπει την αποδοχή «πολιτικών για τις γυναίκες», την ίδια στιγμή θα φροντίζει τη σταδιακή μετάλλαξη τους σε μέτρα υπέρ της κατάργησης της διχοτομίας του φύλου**. Κι αυτό μπορεί να μεθοδευτεί μέσω του τρόπου με τον οποίο προωθούνται τα σχετικά μέτρα, μέσω της υπογράμμισης του μεταβατικού χαρακτήρα μέτρων, όπως οι ποσοτώσεις, για παράδειγμα, μέσω άλλων μέτρων με σαφή αντισεξιστική στόχευση που θεσπίζονται παράλληλα, και, κυρίως, μέσω ενός **φεμινιστικού λόγου**, ο οποίος θα τα συνοδεύει κριτικά, εντάσσοντάς τα σε μια γενικότερη στρατηγική, η οποία δεν θα προάγει, αλλά, αντίθετα, θα καταγγέλλει τη λογική της γυναικείας «διαφορετικότητας».

Οι έμφυλες διεκδικήσεις, με τη διατύπωσή τους, οφείλουν συνεπώς να απαντούν στο ερώτημα: Ποια αντιμετώπιση του φύλου είναι πιο αποτελεσματική για την εξυπηρέτηση των γυναικών, αλλά συγχρόνως μακροπρόθεσμα, και για τον εκδημοκρατισμό της Δημοκρατίας;

Πέρα από οποιαδήποτε κριτική για τον σχεδιασμό, και κυρίως για την ελληνική εφαρμογή τους, οι **ευρωπαϊκές πολιτικές για την έμφυλη ισότητα** αμφίβολα, συστηματοποιήθηκαν περισσότερο από το 1997, οπότε με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ υιοθετήθηκε η επιταγή της «ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου» ή «της αρχής της έμφυλης ισότητας», σε όλες τις

πολιτικές (gender mainstreaming).⁶⁰ Η «ενσωμάτωση» προβλήθηκε ως στρατηγική για την έμφυλη ισότητα με ευρύτερες βλέψεις από τις θετικές διακρίσεις, τις οποίες όμως δεν προβλέπεται να καταργήσει, καθώς σε ορισμένους τομείς κρίνονται απαραίτητες. Η στρατηγική αυτή, αν και δυνητικά μοιάζει ριζοσπαστική για το σύστημα έμφυλων σχέσεων, αντιμετωπίζει συχνά προβλήματα σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τόσο στο επίπεδο της κατανόησής της, όσο και, συνακόλουθα, σε αυτό της εφαρμογής της.⁶¹ Ωστόσο, η διαμόρφωση και η προώθηση των ευρωπαϊκών πολιτικών για την ισότητα, παρά τις αδυναμίες τους, είναι πολύτιμη, έστω ως «κλίμα» και ως περιρρέουσα ατμόσφαιρα που αμφισβητεί τον κατεστημένο σεξισμό, ιδιαίτερα για τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου όπου δεν υπήρχε σχετική παράδοση.

Η Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων, από το 1988 που δημιουργήθηκε, είναι αρμόδια για τον συντονισμό της προώθησης και τη θεσμοθέτηση μέτρων υπέρ της έμφυλης ισότητας, ενώ τα τελευταία χρόνια σε συνεργασία με διεθνείς φορείς και οργανώσεις καθώς και ΜΚΟ στην Ελλάδα, μεθοδεύει την εφαρμογή ευρωπαϊκών πολιτικών και στρατηγικών ισότητας. Κεντρικές μεταξύ αυτών είναι, όπως ήδη είπαμε, η «ενσωμάτωση της αρχής της έμφυλης ισότητας σε όλες τις πολιτικές» (gender mainstreaming) ως στρατηγική, καθώς και η «ισόρροπη συμμετοχή γυναικών και ανδρών στα κέντρα λήψης αποφάσεων», ως τομέας εφαρμογής. Στο θέμα των ευρωπαϊκών επιδράσεων είναι σημαντικό να επισημανθεί η συμβολική βαρύτητα που έχει το γεγονός ότι το *Σχέδιο Ευρωπαϊκού Συντάγματος*, που εγκρίθηκε από *Διακυβερνητική Διάσκεψη* και υπογράφηκε στη Ρώμη από τους αρχηγούς Κρατών και πρωθυπουργούς των είκοσι πέντε Κρατών Μελών (ανεξάρτητα από τη μετέπειτα πορεία του), περιλαμβάνει, με ρητή αναφορά, την «ισότητα γυναικών και ανδρών», ανάμεσα στις θεμελιώδεις αξίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η συμπλήρωση αυτή πραγματοποιήθηκε ύστερα από πολλές παρεμβάσεις γυναικείων και άλλων ΜΚΟ σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, απ' όπου και είχε ξεκινήσει η σχετική κινητοποίηση κατά τη διάρκεια της ελληνικής προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σήμερα, οι ευρωπαϊκές πολιτικές για την έμφυλη ισότητα, όπως εφαρμόζονται στην Ελλάδα, επικεντρώνονται στους παρακάτω τομείς, όπως προκύπτει από την Απολογιστική Έκθεση, του Εθνικού Προγράμματος για την Ουσιαστική Ισότητα των Φύλων (2010-2012) της ΓΓΙΦ. Τα κεντρικά θεματικά πεδία διαμόρφωσης πολιτικών είναι:

1. Η βία κατά των γυναικών
2. Το ζήτημα των πολλαπλών διακρίσεων κατά των γυναικών
3. Ζητήματα αναπαραγωγικής και σεξουαλικής υγείας
4. Η απασχόληση
5. Η προώθηση γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων
6. Τα ΜΜΕ και ο ρόλος τους στην αναπαραγωγή έμφυλων στερεοτύπων
7. Θέματα τέχνης και πολιτισμού που προωθούν την ισότητα

60. Για μια κριτική παρουσίαση των σχετικών πολιτικών, βλ. ενδεικτικά: M. Verloo, 2002, E. Lombardo, 2003, καθώς και για τα νοηματικά πλαίσια των πολιτικών που αφορούν στην παρουσία γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, βλ. P. Meier, E. Lombardo, M. Bustelo, M. Pantelidou Maloutas, 2005. Βλ. και το εγχειρίδιο της ΕΕ για την εφαρμογή της «ενσωμάτωσης» στο: ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2045.

61. Βλ. ενδεικτικά: M. Stratigaki, 2005, και: M. Pantelidou Maloutas, 2005, όπου υπάρχουν και σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

Όσον αφορά το σημείο 5, σε αυτό περιλαμβάνεται η υποστήριξη της συμμετοχής γυναικών σε θέσεις πολιτικής ευθύνης σε περιφερειακό, τοπικό, εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο πολιτικής, η προώθηση γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων των Κοινωνικών Εταίρων, η παρακολούθηση εφαρμογής ποσοτώσεων φύλου και υποστήριξη γυναικείων ΜΚΟ. Ένα φιλόδοξο σχέδιο, που έχει εν μέρει αποδώσει σε ορισμένους τομείς, αλλά σε άλλους υστερεί σαφώς. Πρωτίστως έχει αδυναμίες ως προς τη συνολική σύλληψη του **γιατί, και με ποιο στόχο προωθούμε την έμφυλη ισότητα** (θα επανέλθουμε στο θέμα αυτό στο Κεφάλαιο V).

Θα ήταν όμως παράληψη αν δεν υπογραμμίζαμε περισσότερο, μιλώντας για τις ευρωπαϊκές πολιτικές για το φύλο, **τη σημασία της εννοιολόγησης του φύλου**, την οποία υπαινίχτηκα παραπάνω. **Εννοιολόγηση που αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία δομούνται οι όποιες πολιτικές και αποκτούν περισσότερο ή λιγότερο ριζοσπαστικό χαρακτήρα**. Πράγματι, όταν μιλάμε για πολιτικές για το φύλο **θα πρέπει πρώτα να διευκρινίσουμε για ποιο φύλο πρόκειται**. Πώς εννοιολογούμε, δηλαδή το φύλο; Μπορούμε να δεχτούμε ότι φιλογυνικά μέτρα, μέτρα που **εξ ορισμού** αποδέχονται τη διχοτομία του φύλου ως δεδομένη, συνιστούν ικανοποιητικές πολιτικές για το φύλο, ως σύστημα σχέσεων με τον συγκεκριμένο ιεραρχικό χαρακτήρα; Αλλά πώς να διεκδικήσουμε άλλες ή πώς να συλλάβουμε καν άλλες πολιτικές, **αν δεν εμβαθύνουμε στην ίδια την έννοια του φύλου**; Αν δεν διευκρινίσουμε καθαρά, ποιο είναι τελικά το πρόβλημα με την ανισότητα; Από που πηγάζει; Και ακόμη σε τι είδους κοινωνία προσβλέπουμε **και τι είδους κοινωνία δρομολογούν τα μέτρα πολιτικής που κρίνονται σήμερα ως απαραίτητα για αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως «ανισότητα των φύλων»**; (βλ. για το θέμα αυτό το πρώτο εγχειρίδιο της ίδιας σειράς με τίτλο: «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική», αλλά και παραπάνω στο παρόν Κεφάλαιο).

Ερωτήματα προς συζήτηση με βάση την ύλη του Κεφαλαίου IV ⁶²

- Υπάρχει η αντίληψη ότι αν δεν υπήρχε η ΕΕ, το σύστημα έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα θα ήταν ακόμη πιο παραδοσιακό. Τι λέτε;
- Πώς αντιλαμβάνεστε την έννοια του «gender mainstreaming» (ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές) στην πράξη; Δηλαδή, τι συνέπειες θα μπορούσε να έχει για παράδειγμα η εφαρμογή της, στα ΜΜΕ, στις αστικές συγκοινωνίες, στην ασφάλεια, την πολεοδομία κ.λπ.;
- Γιατί υπάρχουν αναλογικά περισσότερες Ελληνίδες στο Ευρωκοινοβούλιο απ' ό,τι στο Εθνικό Κοινοβούλιο;
- Γιατί η ΕΕ διατυπώνει Οδηγίες, δηλαδή υποχρεωτικούς κανόνες, πρωτίστως στον τομέα της έμφυλης ισότητας στην εργασία;
- Τι σημασία έχει το πώς αντιλαμβανόμαστε το φύλο σε σχέση με το τι είδους πολιτικές για την έμφυλη ισότητα θεσμοθετούμε;

62. Οι απαραίτητες βιβλιογραφικές παραπομπές στις πηγές ορισμένων διατυπώσεων δεν περιλαμβάνονται στους Πίνακες των Ερωτημάτων προς Συζήτηση. Μπορούν να εντοπιστούν εύκολα στο κείμενο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

**Διαφορετικές Προσεγγίσεις
στον Τρόπο Αντιμετώπισης
της Μειωμένης Γυναικείας
Πολιτικής Παρουσίας.
Η Ελληνική Συζήτηση
για τις Ποσοστώσεις**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Παρουσίαση διαφορετικών προσεγγίσεων στον τρόπο αντιμετώπισης της μειωμένης γυναικείας παρουσίας στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, καθώς και στις ρητές ή υπόρρητες θεωρητικές αφετηρίες τους. Η ελληνική συζήτηση για τις ποσοτώσεις, και τα αποτελέσματά τους. Ποιος/α αντιπροσωπεύει, τι αντιπροσωπεύεται; Συνθήκες κρίσης και άρση εμποδίων στην ενεργό συμμετοχή γυναικών ως περισσότερο από ποτέ επιβεβλημένης.

Η πολύ μειωμένη παρουσία γυναικών σε σχέση με την αντίστοιχη των ανδρών, στις πολιτικές δομές και σε δομές λήψης αποφάσεων είναι προβληματική για τη λειτουργία της δημοκρατίας, διότι καταδεικνύει ότι η πολιτική ισότητα αντιμετωπίζει εμπόδια στην υλοποίησή της. Θα πρέπει όμως να διευκρινίσω αμέσως ότι **δεν εννοιολογώ τη μειωμένη αυτή παρουσία με όρους αντιπροσώπευσης**, διότι δεν θεωρώ, με τα δεδομένα του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος και με βάση τις αρχές της Δημοκρατίας, ότι οι γυναίκες που βρίσκονται σήμερα στη Βουλή, εκπροσωπούν τις γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία. Ούτε ότι, αν υπάρξουν περισσότερες, αυτό θα σημαίνει αναγκαστικά ότι οι γυναίκες θα εκπροσωπούνται καλύτερα. Θα σημαίνει μόνο ότι ορισμένα εμπόδια και αποκλεισμοί αίρονται σταδιακά. Κι αυτό, διότι η **μόνη κατηγοριακή αναφορά στην εκπροσώπηση των πολιτών στο πλαίσιο της Δημοκρατίας, όπως είδαμε ήδη, είναι η ιδεολογική που εκφράζεται ως κομματική αναφορά**. Και δεν μπορεί (ούτε πρέπει) να υπάρχει άλλη. Δηλαδή, οι βουλευτές, που εκλέγονται **απευθείας από το εκλογικό σώμα με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία** (άρθρο 51, παρ.3 Συν.) αυτό που «εκπροσωπούν» (ανεξαρτήτως φύλου ή άλλης ιδιότητας), σύμφωνα με τη σύγχρονη δημοκρατική θεωρία, είναι διαφορετικές ιδέες (ή κοινωνικά συμφέροντα, όπως εκφράζονται ιδεολογικά μέσω των κομμάτων), κι αυτό με γεωγραφική αναφορά απλώς, **αφού αντιπροσωπεύουν το έθνος και ψηφίζουν κατά συνείδηση** (άρθρα 51, παρ.2 και 60 Συν.). Κάτι που σημαίνει ότι δεν οφείλουν να ενεργούν σύμφωνα με τις υποδείξεις των εκλογέων τους, ούτε εκπροσωπούν την περιφέρεια στην οποία εκλέγονται.

Συνεπώς, τίποτα δεν τεκμηριώνει τη διαδεδομένη υπόθεση ότι *οι γυναίκες βουλευτές εκπροσωπούν τις γυναίκες*, άρα αν ήταν περισσότερες η *κοινωνική κατηγορία* γυναίκες θα είχε καλύτερη εκπροσώπηση. **Εκπροσωπώ σημαίνει αναφέρομαι και λογοδοτώ στην κατηγορία από την οποία εκλέγομαι**, προϋποθέτει την ύπαρξη δομών και διαδικασιών επιλογής εκπροσώπων της συγκεκριμένης κατηγορίας, στοιχεία που προφανώς δεν υπάρχουν και δεν μπορούν να υπάρξουν. Εξάλλου, **το φύλο του ή της πολιτικού δεν καθορίζει κατ' ανάγκην και το φύλο της πολιτικής που ασκεί: Διότι, δεν είναι οι γυναίκες (κοινωνική και κοινωνιολογική κατηγορία) αλλά οι φεμινίστριες (πολιτική κατηγορία), αυτές που θα προκαλέσουν αλλαγές στην πολιτική αντιμετώπιση του φύλου**.

Η εξέλιξη του αριθμού των βουλευτών γυναικείου φύλου τα εξήντα αυτά χρόνια του δικαιώματος του εκλέγεσθαι των γυναικών, μοιάζει σημαντική σε απόλυτους αριθμούς, αλλά σε ποσοστό επί του συνόλου των βουλευτών εξακολουθεί να είναι εξαιρετικά περιορισμένη και τοποθετεί την Ελλάδα στις τελευταίες θέσεις μεταξύ των χωρών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με ποσοστό 21% γυναικείας παρουσίας στο Εθνικό Κοινοβούλιο, η Ελλάδα σήμερα τοποθετείται στην 20^η στην Ευρώπη των 27, και στην 77^η θέση στον κόσμο, με βάση την

κατάταξη του Inter-Parliamentary Unionπου αφορά 186 χώρες. Ενδεικτικά αναφέρω ορισμένα από το υψηλότερα ποσοστά, όλα του ευρωπαϊκού Βορρά: Σουηδία 45%, Νορβηγία 40%, Ολλανδία 39%, Δανία 39%. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι, ενώ την πρώτη περίοδο της γυναικείας ψήφου στην Ελλάδα (έως την δικτατορία του 1967), το πολύ τέσσερις γυναίκες βουλευτές (1,3%) συνυπήρξαν στην ίδια Βουλή (του 1958), στις εκλογές του 2004 εκλέχθηκαν τριάντα οκτώ γυναίκες (12,7%) και τον Ιούνιο του 2012, 63 (21%). Για πρώτη φορά δηλαδή, ξεπεράστηκε το 20%.

Σε διάστημα σχεδόν εξήντα χρόνων, από την πρώτη συμμετοχή γυναικών στο εκλογικό σώμα, σε επίπεδο επικράτειας, έχουν εκλεγεί και συμμετάσχει συνολικά, λίγο πάνω από 100 γυναίκες στην ελληνική Βουλή, με μέγιστο ποσοστό συμμετοχής το 21%. Όσο για την κυβέρνηση, το ποσοστό γυναικών είναι κατά κανόνα κάτω του 10%, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις υπήρξε και μηδενικό, ακόμη και κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης. Η μειωμένη αυτή παρουσία συνδέεται με τη γενικότερη μειονεκτική συμμετοχή γυναικών σε ηγετικές ομάδες και παραπέμπει στους **πολλαπλούς δομικούς και ιδεολογικούς αποκλεισμούς των γυναικών, τους οποίους νομιμοποιεί η αντίληψη περί διαχωρισμού ιδιωτικού και δημόσιου χώρου**. Στα πολιτικά χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής οργάνωσης που οριοθετεί ιδεολογικά και πρακτικά τον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο κατά τρόπο που να περιθωριοποιεί όσα υποκείμενα τοποθετεί στο δεύτερο, περιλαμβάνεται και η μειωμένη συμμετοχή και η γενικότερη αλλοτριωμένη σχέση των γυναικών με την πολιτική διαδικασία. Αλλά για να γίνει ουσιαστική η ιδιότητα του πολίτη για τις γυναίκες, δεν αρκεί η θεσμοθετημένη αύξηση της παρουσίας ορισμένων από αυτές στη λειτουργία της δημοκρατίας. Η ουσιαστική καταπολέμηση της ανισότητας δεν επιτυγχάνεται μόνο με την αντιμετώπιση -περισσότερο ή λιγότερο επιτυχή- *μίας* από τις εκφράσεις της. Είναι συνάρτηση ευρύτερων στοχεύσεων και της στρατηγικής με την οποία υλοποιούνται αυτές. Η δε αντίφαση μεταξύ της υποτέλειας, που επιφυλάσσεται στις γυναίκες, και της οικουμενικής ισότητας των δικαιωμάτων, που αφορά τους «ελεύθερους και ίσους» πολίτες, θεωρητικά ανεξαρτήτως φύλου, δείχνει, όπως ήδη σημειώθηκε, ότι προβληματική είναι η σχέση της δημοκρατίας με το φύλο και με τον τρόπο με τον οποίο εννοιολογείται αυτό, και όχι «απλώς» η σχέση της δημοκρατίας με τις γυναίκες. Η παρατήρηση αυτή υποδεικνύει και την κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να στοχεύσουν οι πολιτικές για την «ισότητα», προκειμένου η ιδιότητα του πολίτη να χωρέσει πραγματικά όλες και όλους.

Τα στοιχεία που εικονογραφούν τη σαφώς μειωμένη παρουσία γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων καθ' όλη τη διάρκεια του μισού αιώνα, οπότε οι γυναίκες έκαναν χρήση του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, έχουν πολλαπλή αιτιολογία. Σχετίζονται με δομικές παραμέτρους της ελληνικής κοινωνίας και με την κυρίαρχη κοινωνική και πολιτική κουλτούρα, αλλά αμεσότερα και με το πώς όλα αυτά μετουσιώνονται και λειτουργούν στην πολιτική διαδικασία, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται πρόσθετα εμπόδια για τις γυναίκες πολιτικούς. Για γυναίκες δηλαδή, που ξεπέρασαν αναστολές και εμπόδια και επέλεξαν να εμπλακούν ενεργά στο πολιτικό προσκήνιο: **Η πολιτική στελεχών των κομμάτων, οι εσωκομματικοί ρόλοι που δίνονται σε γυναίκες στελέχη, η προβολή που τους γίνεται ή δεν τους γίνεται, οι αρμοδιότητες τις οποίες τους εμπιστεύονται σε δομές λήψης αποφάσεων, η πολιτική της σταυροδοσίας, όταν υπάρχει, ή η τοποθέτησή τους σε εκλόγιμες ή μη θέσεις, όταν τίθεται τέτοιο θέμα, οι πόροι που επενδύονται στην προεκλογική εκστρατεία, το ίδιο το εκλογικό σύστημα σε ορισμένες περιπτώσεις, όλα επιδρούν στο κατά πόσο και πώς θα προταθούν και τελικά θα επιλεγούν γυναίκες από το εκλογικό σώμα, γυναικείο και ανδρικό.**

Φαίνεται, για παράδειγμα, ότι σύμφωνα με μελέτη της Venice Commission του Συμβουλίου της Ευρώπης (<http://assembly.coe.int/CommitteeDocs/>), ένα αναλογικό σύστημα με λίστες και μεγάλες εκλογικές περιφέρειες, με υποχρεωτική ποσόστωση της οποίας η παραβίαση να έχει πραγματικές κυρώσεις, είναι το πιο «φιλικό» για την εκλογή γυναικών. Ακόμη καλύτερα, αν υπάρχει εναλλαγή ονομάτων γυναικών και ανδρών στις λίστες. Ωστόσο, η ίδια Επιτροπή (Venice Commission) υπογραμμίζει ότι επειδή δεν αρκεί η «περιγραφική εκπροσώπηση», που απαντά δηλαδή στο *ποιος εκπροσωπεί*, αλλά χρειάζεται προφανώς και *ουσιαστική* εκπροσώπηση που εκφράζεται μέσω του *τι εκπροσωπείται*, το ζήτημα της πολιτικής εκπροσώπησης των «αποκλεισμένων» είναι πολύ ευρύτερο και χρειάζεται πολύ ουσιαστικότερες αλλαγές, από απλές τεχνικές παρεμβάσεις στο επίπεδο του εκλογικού συστήματος.

Είναι φανερό εξάλλου, ότι ενώ οι άνδρες πολιτικοί αναφέρονται ως «πολιτικοί», χωρίς επιθετικό προσδιορισμό, οι *γυναίκες* πολιτικοί προσλαμβάνονται πάντα ως τέτοιες, και συχνά, ιδιαίτερα σε παλαιότερες περιόδους, κρίνονται πρωτίστως ως γυναίκες και δευτερευόντως ως πολιτικοί (Sineau, 1988, 15-23). Παράλληλα, στο επίπεδο των εντυπώσεων, η παρουσία γυναικών σε δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων λειτουργεί εξ αντικειμένου ως παράγοντας που δίνει μια εκσυγχρονιστική επίφαση στο πολιτικό σύστημα, κάτι που σε συγκεκριμένες συγκυρίες ή πλαίσια (όπως για παράδειγμα στα όργανα της ΕΕ), αποτελεί πολιτική επιδίωξη από την πλευρά κερών που επιδιώκουν την *προβολή* εκσυγχρονισμένης φυσιογνωμίας. Κι αυτό ενώ συγχρόνως οι αρμοδιότητες που δίνονται σε γυναίκες στο εσωτερικό, συχνά εναρμονίζονται πλήρως με παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους (Παντελίδου Μαλούτα, 1992, 72-73). Κάτι που γίνεται ολοφάνερο αν μελετήσουμε το ελληνικό παράδειγμα γυναικών Υπουργών και Υφυπουργών.

Η ελληνική περίπτωση της διεκδίκησης ποσοτώσεων

Η προφανής αριθμητική μειονεξία στην παρουσία γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων απασχολεί βέβαια και τις ίδιες τις γυναίκες πολιτικούς. Οι ενέργειές τους, που είχαν στόχο τη σχετική ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης, αλλά και τη θεσμοθέτηση συγκεκριμένων μέτρων για την αύξηση της γυναικείας παρουσίας στο πολιτικό προσκήνιο, σε αρμονία με το γενικότερο κλίμα που καλλιιεργήθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, συγκεκριμενοποιήθηκαν το 1989, με αφορμή τις εκλογές. Τότε πρωτοεμφανίστηκε στο ελληνικό πολιτικό προσκήνιο το αίτημα για καθιέρωση συγκεκριμένου ποσοστού συμμετοχής γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων και στα ψηφοδέλτια των κομμάτων (Κονδύλη, Ψαρρά, 1989). Γυναίκες από όλα σχεδόν τα πολιτικά κόμματα και τις γυναικείες οργανώσεις⁶³ πρόβαλλαν ως στόχο, όσον αφορά τα ψηφοδέλτια, ένα ποσοστό συμμετοχής της τάξης του 35% ως μέτρο θετικής διάκρισης υπέρ τους. Η διεκδίκηση αυτή, που προφανώς είχε στόχο την καταπολέμηση ορισμένων από τις εκφάνσεις της έμφυλης ανισότητας, δεν κατάφερε τότε να συσπειρώσει όλες τις δυνάμεις που αγωνίζονταν για την ισότητα, **αφού από μερικές θεωρήθηκε ότι σε ιδεολογικό επίπεδο λειτουργούσε υπέρ της νομιμοποίησης της ανισότητας** (Παντελίδου Μαλούτα, 1989β).

Πράγματι, η πρώτη αυτή διατύπωση του αιτήματος ποσοτώσεων κατά φύλο, δημιουργήσε ερωτήματα **μήπως το σχετικό αίτημα εξυπηρετεί κυρίως τον εκσυγχρονισμό της ανισότητας**, αφού, καθιερώνοντας τη μειωμένη παρουσία των γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο (35%), έμοιαζε παράλληλα να τη νομιμοποιεί. Με βάση την υπόθεση ότι το φύλο προφανώς

63. Για διαφορετικές τοποθετήσεις και την απόρριψη του αιτήματος από φεμινιστικές ομάδες, βλ.: Δίνη, 1989, 4.

δεν παραπέμπει σε πολιτική θέση, ενώ οι γυναίκες δεν συνιστούν ομοιογενή κοινωνική κατηγορία, ούτε ως προς την ταξική προέλευση, ούτε βέβαια ως προς την πολιτική κοσμοαντίληψη, το αίτημα των ποσοτώσεων, όπως εκφράστηκε το 1989, δημιούργησε αντιδράσεις στον φεμινιστικό χώρο, προβάλλοντας μια εικόνα διάσπασης μεταξύ γυναικείων πολιτικών διεκδικήσεων και φεμινιστικών θέσεων: «*Όχι στην ποσόστωση, γιατί δεν είμαστε μειονότητα. Όχι στην ποσόστωση, γιατί δεν παζαρευόμαστε*», διακηρύσσει η *Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών* στις 8 Μαρτίου 1989 (Δίνη, 1989, 101), ενώ, σε κοινή ανακοίνωση, άλλοι τρεις φορείς του αυτόνομου φεμινιστικού χώρου (Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών, Περιοδικό Δίνη, Σπίτι Γυναικών) επισημαίνουν ότι η λογική των ποσοτώσεων «*αποπολιτικοποιεί το όλο πρόβλημα, αγνοεί το γεγονός ότι οι γυναίκες -όπως εξάλλου και οι άνδρες- δεν είναι ούτε πολιτικά ούτε κοινωνικά ουδέτερες*». ⁶⁴ Και διερωτώνται: «*Τι είδους πολιτική ασκούν οι γυναίκες, ως γυναίκες;*» (Δίνη, 1989, 96-97).

Ανεξάρτητα από τις αντιδράσεις αυτές, το αίτημα προφανώς δεν ικανοποιήθηκε το 1989, όσον αφορά τις κεντρικές δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων. Σταδιακά όμως όλα τα πολιτικά κόμματα άρχισαν να εφαρμόζουν κάποιου είδους ποσόστωση στα όργανά τους και στη σύνθεση των εκπροσώπων στα Συνεδριά τους, κάτι που δεν αποδείχτηκε εύκολο σε όλες τις περιπτώσεις, λόγω της ύπαρξης αντιστάσεων. Το ΚΚΕ, το οποίο από το 1991 εφάρμοζε ποσόστωση στα όργανά του, την κατέργησε το 1996, αλλά σύμφωνα με το καταστατικό του η εκλογή γυναικών σε όλα τα καθοδηγητικά όργανα πρέπει να αποτελεί συνεχή φροντίδα του κόμματος. Σήμερα σε όλα τα πολιτικά κόμματα (πλην του ΚΚΕ) ισχύουν ποσοτώσεις, όσον αφορά ορισμένα από τα όργανά τους, κατά κανόνα μικρότερες του 35%. Σε κανένα από τα μεγάλα κόμματα, βέβαια, δεν έχει εφαρμοστεί ποσόστωση σε ψηφοδέλτια για βουλευτικές εκλογές αυτοβούλως, ενώ απ' ό,τι φαίνεται, με βάση δημοσιεύματα του τύπου, απέτυχαν οι προσπάθειες που είχαν γίνει για σημαντική αύξηση της γυναικείας συμμετοχής στα ψηφοδέλτια των δύο μεγαλύτερων κομμάτων στις εκλογές του Απριλίου του 2000, διότι, σύμφωνα με μια διαδεδομένη, ιδιαίτερα στον τύπο, άποψη, «*δεν βρέθηκαν αρκετές γυναίκες*» έτοιμες να γίνουν υποψήφιοι. Κατά τους υπολογισμούς του ΚΕΘΙ, για παράδειγμα, στις εκλογές του 2004 οι γυναικείες υποψηφιότητες στα ψηφοδέλτια των κομμάτων κυμάνθηκαν από 13,6% (ΝΔ) έως 19,8% (Συνασπισμός). Το 2012, βέβαια, με την ποσόστωση ανέβηκαν στο 33+%.

Οι ίδιες οι γυναίκες πολιτικοί προχώρησαν το 1993 στη δημιουργία *Επιτροπής Διακομματικής Συνεργασίας Γυναικών*. Σε αυτήν εκπροσωπήθηκαν όλοι οι κομματικοί φορείς με στόχο την αύξηση του αριθμού των γυναικών υποψηφίων στις Ευρωεκλογές του 1994. Φαίνεται, μάλιστα, ότι ο στόχος επετεύχθη, αφού οι ελληνικοί συνδυασμοί περιλάμβαναν σαράντα τρεις γυναίκες σε σύνολο εκατόν πενήντα υποψηφίων (28,6%), δηλαδή περισσότερες από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Ενδεικτικά αναφέρω ότι το αντίστοιχο ποσοστό ήταν για την Πορτογαλία 27,5%, την Ολλανδία 26,7%, την Ισπανία 26,5%, τη Μ. Βρετανία 20% την Ιταλία 14,3% (βλ. European Commission, 1994, V2078\94EN). Η Επιτροπή αυτή (χωρίς το ΚΚΕ το οποίο θεώρησε ότι με το τέλος των εκλογών αυτή ολοκλήρωσε το έργο της), επιδίωξε να θεσμοθετηθεί και να διευρυνθεί ο ρόλος της ως εκπροσώπου των γυναικών που συμμετέχουν στις δομές λήψης αποφάσεων, πολιτικών, αλλά και γενικότερα στον χώρο της οικονομίας, του συνδικαλισμού κ.ά. Αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής είναι η ίδρυση του *Πολιτικού Συνδέσμου*

64. Για μια αντίθετη άποψη, μέσω της οποίας επιχειρείται και η τεκμηρίωση της συνταγματικότητας του αιτήματος των ποσοτώσεων, βλ.: Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, 1999. Η συγγραφέας από τη σκοπιά της, υποστηρίζει ότι ο αποκλεισμός των γυναικών συνιστά ένα «*διαρκές συνταγματικό πραξικόπημα*» (σ. 468).

Γυναικών τον Ιούνιο του 1998, με ιδρυτικά μέλη σαράντα γυναίκες πολιτικούς από τη ΝΔ, το ΠΑΣΟΚ, το Συνασπισμό και την ΠΟΛΑΝ, και με στόχο την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στους «δημοκρατικούς θεσμούς και στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων». Ο Σύνδεσμος δραστηριοποιείται έως σήμερα κυρίως πριν από εκλογικές αναμετρήσεις. Ο άμεσος στόχος που δηλώθηκε στην **ιδρυτική του διακήρυξη**, όπως είπαμε και στο Κεφάλαιο 2 περί Τοπικής Αυτοδιοίκησης, επικεντρώθηκε στην επίδιωξη κανένα φύλο να μην έχει εκπροσώπηση μικρότερη του 1/3 στα όργανα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στις επικείμενες (φθινόπωρο 1998) δημοτικές και νομαρχιακές εκλογές, κάτι που δεν επιτεύχθηκε τότε. Οι συντονισμένες προσπάθειες όμως, και η εκστρατεία ενημέρωσης από την πλευρά κυρίως της *Γενικής Γραμματείας Ισότητας* υπέρ της εφαρμογής ποσοστώσεων εντάθηκαν και σύντομα καρποφόρησαν.

Το άρθρο 116 του Συντάγματος του 1975 που κατοχύρωνε την ισότητα, επέτρεπε, όπως είδαμε, στην παρ. 2 «αποκλίσεις» από την αρχή της ισότητας, όπως ορίζεται στο άρθρο 4, «για σοβαρούς λόγους, στις περιπτώσεις που ορίζει ειδικά ο νόμος», κάτι που τελικά λειτούργησε αρνητικά για τις γυναίκες. Το 2000 η Αναθεωρητική Βουλή ενέκρινε τροποποίηση του συγκεκριμένου άρθρου έτσι ώστε, «*απαλειφομένων των αποκλίσεων να προβλεφθεί μόνο η δυνατότητα λήψης παροδικών θετικών μέτρων για την πραγματική εφαρμογή της αρχής της Ισότητας*». Η σχετική διατύπωση της παρ. 2 του άρθρου 116 προβλέπει πλέον ότι δεν αποτελεί διάκριση λόγω φύλου η λήψη θετικών μέτρων για την προώθηση της ουσιαστικής ισότητας ανδρών και γυναικών, κάτι που, εκτός των άλλων, επέτρεψε και τη θεσμοθέτηση ποσοστώσεων για τις δημοτικές εκλογές. Είχε προηγηθεί η πρωτοβουλία της *Γενικής Γραμματείας Ισότητας* με την οποία θεσμοθετήθηκε (Ν.2839/2000) η εισαγωγή ποσοστώσεων (1/3) σε όλα τα όργανα λήψης αποφάσεων του Δημοσίου, καθώς και στις επιχειρήσεις και τους οργανισμούς που εποπτεύονται από αυτό.

Μετά από εισήγηση της Υπουργού Β. Παπανδρέου και σχετική τροπολογία η οποία ψηφίστηκε στη Βουλή το Μάιο του 2001 (Ν. 2910, άρθρο 75) προβλέφτηκε, όπως είδαμε μιλώντας για την αναθεώρηση του Συντάγματος, ότι στις επόμενες εκλογές για την Τοπική Αυτοδιοίκηση (δημοτική και νομαρχιακή), θα εφαρμοστεί ποσόστωση στα ψηφοδέλτια των συνδυασμών, με στόχο «*κανένα φύλο να μην αντιπροσωπεύει πάνω από τα 2/3 των υποψηφίων*». Δηλαδή, για πρώτη φορά στην Ελλάδα επρόκειτο να εφαρμοστεί ποσόστωση ανάλογα με το φύλο σε εκλογές, με στόχο την ενίσχυση της παρουσίας γυναικών στα δημοτικά και τα νομαρχιακά συμβούλια. Η αλλαγή αυτή -η οποία έγινε αποδεκτή στη Βουλή ευκολότερα απ' ό,τι θα μπορούσε να υποθέσει κανείς- υπήρξε σημαντική, κυρίως γιατί προϊδέαζε τότε για μελλοντική επίδιωξη εφαρμογής ποσοστώσεων και σε βουλευτικές εκλογές, κάτι που βεβαίως έχει δυναμικά, ευρύτερες επιπτώσεις στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, αλλά και διότι επέτρεψε τη διατύπωση υποθέσεων για ενδεχόμενες αλλαγές στη λειτουργία της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Η ενδιαφέρουσα αυτή εξέλιξη που εμπνέεται βέβαια από ευρωπαϊκές κατευθύνσεις, εφαρμόστηκε όντως στις δημοτικές εκλογές του 2002 (βλ. παρακάτω τους ακριβείς όρους της εφαρμογής). Όσο για τα άμεσα αποτελέσματά της, η εικόνα των δημοτικών συμβουλίων της χώρας μετά την πρώτη εφαρμογή ποσοστώσεων παρουσίασε, όπως ήδη σημειώθηκε, διαφοροποιήσεις σε σχέση με εκείνη που είχε προκύψει από τις δημοτικές εκλογές του 1998. Οι διαφοροποιήσεις αυτές που είναι ενδεχομένως μικρότερες από το αναμενόμενο, συγκεκριμενοποιούνται, αφενός στον συνολικό αριθμό γυναικών δημοτικών συμβούλων και αφετέρου, στον συνολικό αριθμό δημοτικών συμβουλίων στα οποία δεν υπάρχει καμία γυναίκα. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί το ότι η εφαρμογή ποσοστώσεων για το φύλο μείωσε σημαντικά τον αριθμό δη-

μοτικών συμβουλίων απ' όπου απουσιάζουν εντελώς γυναίκες: από 327 (36,3%) που ήταν μετά τις εκλογές του 1998, μειώθηκαν σε 116 στα 900 (12,9%), κάτι που ενδεχομένως αποτελεί και τη σημαντικότερη συνέπεια των ποσοστώσεων, όπως ήδη είπαμε. Εξάλλου, ενώ στις δημοτικές εκλογές του 1998 το ποσοστό γυναικών δημοτικών συμβουλίων έφτανε στο 7,1%, το 2002 με την ποσόστωση ανέβηκε στο 11,7%. Πράγματι, οι δημοτικές εκλογές του 1998 είχαν αναδείξει 16.546 δημοτικούς συμβούλους σε όλη τη χώρα, εκ των οποίων οι 1.184 ήταν γυναίκες (7,1%), ενώ στις εκλογές που έγιναν τον Οκτώβριο του 2002 αναδείχτηκαν συνολικά 17.133 δημοτικοί σύμβουλοι, από τους οποίους οι 2.005 είναι γυναίκες (11,7%). Όσον αφορά τον αριθμό γυναικών δημάρχων (στον οποίο βέβαια δεν υπήρχε άμεση επίδραση των ποσοστώσεων), ενώ το 1998 αναδείχθηκαν 14 γυναίκες δήμαρχοι (1,6%), το 2002 αυξήθηκαν στις 16 (1,8%). Για τις γυναίκες κοινοτάρχες οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 1 το 1998 έναντι 5 το 2002.

Μένει να δείξει ποια επίδραση θα έχει μακροπρόθεσμα η ποσόστωση φύλου στο τοπικό πολιτικό σύστημα και την ελληνική πολιτική κουλτούρα, τόσο στο επίπεδο των αριθμών, όσο και κυρίως, πέρα από αυτό. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ποσόστωση σε ένα εκλογικό σύστημα με σταυροδοσία (και όχι λίστα, όπου μπορεί να επιβληθεί η εναλλαγή των ονομάτων των υποψηφίων ανάλογα με το φύλο τους), πέρα από το ότι δεν είναι δυνατό να έχει άμεσα θεαματικά αποτελέσματα, είναι πιθανόν να λειτουργήσει και αντιφατικά. Αν και στις πρώτες δημοτικές εκλογές που εφαρμόστηκε, η ποσόστωση υπήρξε θετική στο επίπεδο των αριθμών, αφού από 7% οι γυναίκες δημοτικοί σύμβουλοι πλησίασαν το 12% -σημαντική η αύξηση, αλλά πάντα εξαιρετικά μικρό το ποσοστό- στο ιδεολογικό και το συμβολικό επίπεδο ενδέχεται να έχει και αρνητικές επιπτώσεις. Διότι θεσμοθετώντας ένα μέτρο που ως προβαλλόμενο στόχο έχει την αύξηση της «ισότητας ευκαιριών», εκτός από τον στιγματισμό των αποδεκτών, που αποτελεί εγγενές πρόβλημα των θετικών διακρίσεων, μπορεί και να ενοχοποιήσει τα θύματα της ανισότητας, με βάση τη λογική «σας προσφέρθηκε το 33% των θέσεων στα ψηφοδέλτια, και εσείς καταφέρατε να εκλεγείτε κατά 12%. Ποιος φταίει;» Η άρρητη απάντηση μοιάζει προφανής, ενώ βεβαίως παρακάμπτεται το ουσιαστικό ερώτημα: Ποια ισότητα ευκαιριών υπήρξε πράγματι; Πώς ορίζεται η ισότητα ευκαιριών και πώς μπορεί να εξασφαλιστεί;

Επομένως, τα μέτρα για την άμεση καταπολέμηση του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών, όπως οι ποσοστώσεις, πρέπει να συνοδεύονται από άλλα, ευρύτερης εμβέλειας μέτρα, προκειμένου να μπορούν να έχουν ουσιαστικά και μακροπρόθεσμα θετικά αποτελέσματα, τόσο στο επίπεδο της κοινωνικής πραγματικότητας, όσο και σε αυτό των ιδεολογικών αναπαραστάσεων. Στο τελευταίο αυτό επίπεδο μάλιστα, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα ο τρόπος με τον οποίο προβάλλονται, και νομιμοποιούνται στον λόγο, μέτρα θετικών διακρίσεων. Και είναι προφανές ότι η επίκληση της ανάγκης για λήψη άμεσων μέτρων για την καταπολέμηση του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών και της έμφυλης ανισότητας στην πρόσβαση σε δημόσιες θέσεις, είναι σαφώς ισχυρότερο νομιμοποιητικό επιχειρήμα από αυτό της «ισότητας ευκαιριών».

Τον Φεβρουάριο του 2002, συστάθηκε στη Βουλή μόνιμη Κοινοβουλευτική Επιτροπή Ισότητας και Ατομικών Δικαιωμάτων, κάτι που αποτέλεσε απάντηση σε παλαιό αίτημα γυναικών βουλευτών. Εννέα από τα δεκατρία μέλη της επιτροπής αυτής ήταν γυναίκες, ενώ αποτελεί τη μόνη κοινοβουλευτική επιτροπή στην οποία τόσο Πρόεδρος όσο και δύο Αντιπρόεδροι είναι γυναίκες. Παράλληλα, όλο και περισσότερες φωνές άρχισαν σταδιακά να ακούγονται υπέρ της θεσμοθέτησης ποσοστώσεων και στις βουλευτικές εκλογές, αίτημα που ικανοποιήθηκε με το ΠΔ 26/2012, το οποίο κωδικοποιεί διατάξεις προηγούμενων ΠΔ (άρθρα 34 του ΠΔ

96/2007 και 3 του Ν. 3636/2008) που τροποποιούν τον Ν. 3231/2004 «περί εκλογής βουλευτών», και ορίζει στο άρθρο 34 ότι : « ... Για την ανακήρυξη των εκλογικών συνδυασμών αυτοτελών Κομμάτων, συνασπισμού συνεργαζόμενων Κομμάτων και ανεξαρτήτων, ο αριθμός των υποψηφίων βουλευτών, από κάθε φύλο, πρέπει να ανέρχεται σε ποσοστό τουλάχιστον ίσο με το 1/3 του συνολικού αριθμού των υποψηφίων τους, αντιστοίχως, σε όλη την Επικράτεια». Το ότι υπολογίζεται το 1/3 στο σύνολο της Επικράτειας, και όχι ανά εκλογική περιφέρεια, δεν είναι βέβαια τυχαίο. Τα (υψηλά) ποσοστά συμμετοχής γυναικών σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη διευκολύνουν την μη προσβολή των πολύ χαμηλότερων της επαρχίας. Για παράδειγμα, ενώ στο σύνολο της Επικράτειας έχει τηρηθεί το ποσοστό των γυναικών υποψηφίων βουλευτών στις εκλογές Ιουνίου 2012 σε όλα τα κόμματα, και μάλιστα ανέρχεται στο 34,73% του συνόλου των υποψηφίων, η ΝΔ παρουσιάζει γυναικείες υποψηφιότητες κατά 45,6% στη Β΄ Αθηνών και κατά 50% στην Α΄ Πειραιώς, αλλά κατά 14,3% στα Δωδεκάνησο και τη Μεσσηνία και κατά 16,7% στη Μαγνησία. Αντίστοιχα, ο ΣΥΡΙΖΑ, με 50% επίσης στην Α΄ Πειραιώς, δεν είχε καμία γυναίκα υποψήφια σε Ρέθυμνο και Ροδόπη.

Φαίνεται ότι όταν εφαρμόστηκαν ποσοτώσεις φύλου στις βουλευτικές εκλογές, έτσι όπως εφαρμόστηκαν, δηλαδή 33% στο σύνολο της επικράτειας, είχαν ήδη ξεπεραστεί από την πραγματικότητα. Η εξέλιξη του ποσοστού γυναικών στη Βουλή είναι σταθερά ελαφρώς αυξητική, χωρίς και με ποσοτώσεις: Το 2000 ανέρχεται σε 10,3%, το 2004 σε 13%, το 2007 σε 16%, το 2009 σε 17,3%, τον Μάιο του 2012 σε 18,7% και τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου σε 21%. Σε μια δεκαετία έχει, συνεπώς διπλασιαστεί το ποσοστό, αλλά παραμένει εξαιρετικά χαμηλό. Ως προς τον αριθμό εκλεγμένων γυναικών, ο ΣΥΡΙΖΑ και οι Ανεξάρτητοι Έλληνες εμφανίζονται ποσοστιαία ως τα πιο «φιλικά» προς τις γυναίκες κόμματα στην παρούσα βουλή με 35%, και ακολουθεί το ΚΚΕ με 33,3%. Σε απόλυτους αριθμούς προηγείται σαφώς ο ΣΥΡΙΖΑ με 25 γυναίκες στη Βουλή του Ιουνίου του 2012 και έπεται η ΝΔ με 18 (αργότερα 19).

Εξάλλου, θα πρέπει να σημειώσουμε και την αλλαγή που θεσμοθετήθηκε με τον Καλλικράτη στην εφαρμογή των ποσοτώσεων στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, αλλαγή που καταδεικνύει τελικά την έλλειψη αποφασιστικότητας, όσον αφορά τα μέτρα καταπολέμησης της έμφυλης ανισότητας και την υλοποίησή τους. Διότι βεβαίως, άλλο είναι να έχει κανείς αμφίσημη στάση ως προς την ιδεολογική λειτουργία των ποσοτώσεων και τις μακροπρόθεσμες συνέπειές τους, και άλλο το να θεσμοθετεί ποσοτώσεις και μετά να «σαμποτάρει» την εφαρμογή τους, αλλάζοντας το σημείο αναφοράς, έτσι ώστε να είναι σίγουρο ότι δεν θα αποδώσουν όσο θα μπορούσαν (βλ. παρακάτω, το Πρόσθετο Υλικό).

Η θεωρητική συζήτηση για τη μειωμένη παρουσία γυναικών στις πολιτικές δομές

Το ζήτημα της μαζικότερης παρουσίας γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων είναι θέμα άρσης αποκλεισμών και κοινωνικής δικαιοσύνης και όχι ζήτημα καλύτερης αντιπροσώπευσης. Το τι σημαίνει, ωστόσο, η διεκδίκηση δίκαιης αντιμετώπισής τους για τα υποκείμενα ως έμφυλα, δηλαδή, ως (φαινομενικά τουλάχιστον) οντολογικά διαφορετικά μεταξύ τους, συγκροτεί το ερώτημα στο οποίο η φεμινιστική θεωρία και πράξη αποπειράται σταθερά να διαμορφώσει απάντηση. Η μακρά παράδοση της διεκδίκησης ισότητας, από την πλευρά των γυναικών, με επιχειρήματα στα οποία υπήρχε και επίκληση της «διαφοράς» τους, μετεξελίχθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, σε μια συζήτηση μεταξύ αντιλήψεων που αντιμετώπιζαν την έννοια της διαφοράς φύλου κατά τρόπο διαφορετικό. Παρά την αξιοσημείωτη ποικιλία στις δύο βασικές σχετικές κατηγορίες αντιλήψεων που σημειώθηκαν σε διαφορετικές

κοινωνίες (με τη γαλλική και αυτήν των ΗΠΑ, ως τις εκδοχές που εκπροσωπούν τα πιο συγκροτημένα διαφορετικά σχετικά πρότυπα), σε γενικές γραμμές η **βασική θεωρητική διαφωνία του δεύτερου φεμινιστικού ρεύματος περιστράφηκε γύρω από το πόσο θεμιτή είναι η επίκληση της διαφοράς γυναικών και ανδρών.**⁶⁵ Οι «φεμινίστριες της ισότητας» αντιμετώπιζαν τις όποιες διαφορές στο επίπεδο της συμπεριφοράς ανάλογα με το φύλο ως απόρροια της κοινωνικά άνισης θέσης γυναικών και ανδρών, που επιδρά σε όλα τα επίπεδα της ζωής τους. Συνεπώς, πολιτικά, δεν επεδίωκαν την επίκληση των συνεπειών της σεξιστικής κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης ως νομιμοποιητικής οποιονδήποτε διεκδικήσεων, στο βαθμό που θεωρούσαν ότι η παραδοχή της διαφορετικότητας ως δεδομένης συνέβαλε στη νομιμοποίηση της ανισότητας.

Αντίθετα, οι «φεμινίστριες της διαφοράς» επικαλούνταν τη γυναικεία διαφορετικότητα (την οποία συχνά νοηματοδοτούσαν ως εγγενή ανωτερότητα), επιδιώκοντας θετική ανάγνωσή της, ή, σε άλλες περιπτώσεις, προωθώντας μια θεώρηση της διαφορετικής, αλλά ηθικά ισάξιας «φωνής» γυναικών και ανδρών. Σε όλες τις περιπτώσεις όμως, αυτές τις τελευταίες οι διαφορές γυναικών και ανδρών είναι πραγματικές και συνθέτουν τις δύο ουσιώδεις και διαφορετικές εκδοχές του ανθρώπινου. «... Ο άνθρωπος είναι διπτός και όχι ενιαίος, είναι διαιρεμένος και όχι ένας ...», υποστηρίζει η Σ. Αγκασενσκι (2000, 9). Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, η μη υπογράμμιση της διαφοράς των γυναικών τις υποβιβάζει, αφού αποδέχεται ότι πρότυπο, άρα μέτρο σύγκρισης, είναι πάντα οι άνδρες. Έτσι, αυτό που επιβάλλεται, σύμφωνα με αυτήν τη συλλογιστική, είναι η διεκδίκηση και η θετική επαναξιολόγηση του γυναικείου. Σε αντίθεση με την πρώτη αντίληψη, όπου η υπογράμμιση της διαφοράς, θεωρείται ότι βασίζεται σε στερεοτυπικές αναπαραστάσεις του γυναικείου, με αποτέλεσμα την ενίσχυση, αντί για την καταπολέμηση, της ιεραρχικής σχέσης φύλου (που είναι και ο στόχος), λόγω της αντιμετώπισης των όποιων διαφορών ως α-ιστορικά δεδομένων.

Ενώ οι πολιτικές προεκτάσεις των δύο αυτών συστημάτων αντιλήψεων στο επίπεδο των διεκδικήσεων, των συμμαχιών και της ευρύτερης στρατηγικής είναι ενδεχομένως προφανείς, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί ότι δεν υπάρχουν απλές και μονοσήμαντες αντιστοιχίσεις των αντιλήψεων αυτών με άλλες «προοδευτικές» ή «συντηρητικές» αντιλήψεις, ούτε με σημείο αναφοράς τη διάκριση Αριστερά-Δεξιά, αλλά ούτε καν με τις βασικές διαιρετικές τομές που λειτουργούσαν παραδοσιακά (αλλά όχι παντού, και όχι στην Ελλάδα) στο πλαίσιο του φεμινισμού: Δηλαδή, φιλελεύθερες, σοσιαλίστριες, ακόμη και ριζοσπάστριες φεμινίστριες, δεν αναγνώριζαν αυτόματα τη θέση τους σε ένα από τα δύο αντιτιθέμενα σύνολα αντιλήψεων στη συζήτηση που (ατυχώς) κωδικογραφήθηκε ως «ισότητα ή διαφορά», συζήτηση η οποία, εξάλλου, αποδεικνύεται αδιέξοδη. Είναι ατυχής η ονομασία αυτή, διότι, προφανώς, και τα δύο ρεύματα έχουν ως στόχο, τόσο την ισότητα όσο και τον σεβασμό της διαφοράς, απλώς τις εννοιολογούν διαφορετικά, με το δεύτερο ρεύμα, αυτό της «διαφοράς», να αποδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα σε μια διπολική αντίληψη της σχετικής έννοιας ως προς το φύλο, προσλαμβάνοντας το έμφυλο ως δεδομένα διχοτομικό (Παντελίδου Μαλούτα, 2002). Αντίληψη που κατά τη γνώμη μου οδηγεί σε λογικά και πολιτικά αδιέξοδα.

65. Η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια. Για μια συνοπτική παρουσίαση της θεωρητικής αυτής αντιπαράθεσης στο πλαίσιο της αμερικανικής φεμινιστικής θεωρίας, βλ.: N. Fraser, 1996, 198-206, και για την αντίστοιχη γαλλική, βλ.: Ch. Delphy, E. de Lesseps, N. M. Mathieu, κ.ά, 1997, 3-19. Επίσης σε ελληνική μετάφραση: Α. Ντε Κερβαντουέ, Ζ. Μοσύ Λαβώ, 2000, 267-271. Ο ενδιαφέρων τίτλος της μελέτης αυτής, που στα γαλλικά είναι: «Les femmes ne sont pas des hommes comme les autres», υποδηλώνει και τη συγγένεια των συγγραφέων της με τη λογική του φεμινισμού της διαφοράς. Βλ. επίσης και: G. Bock, 1993, 53-83.

Από συζήτηση για τη σημασία των διαφορών μεταξύ γυναικών και ανδρών και τους τρόπους εννοιολόγησης και αντιμετώπισής τους, η κεντρική θεωρητική αντιπαράθεση στο πλαίσιο της φεμινιστικής θεωρίας μετεξελίχθηκε σε πιο πολύπλοκη και πολυσήμαντη αντιπαράθεση, που **τροφοδοτήθηκε από τη συζήτηση για τις διαφορές στο εσωτερικό των γυναικών**. Η στροφή αυτή υπήρξε κυρίως απόρροια κριτικών παρεμβάσεων φεμινιστριών οι οποίες ανήκαν σε μειονότητες, και δεν αναγνώριζαν τον εαυτό τους στον θεωρητικό λόγο φεμινιστριών των οποίων οι ταξικές, φυλετικές και γενικότερες πολιτισμικές αναφορές απέρρεαν από εμπειρίες κυρίαρχων κοινωνικών κατηγοριών. Συνεπώς, με μια έννοια, αφού στην αντίληψη περί ποικιλίας του γυναικείου προτύπου αμφισβητείται ακριβώς η συνολική και εσωτερικά ομοιογενοποιητική αντιπαράθεση του με το ανδρικό, πρόκειται για υπερίσχυση της αντίληψης που προκρίνει την «ισότητα» με βάση την κοινή, αλλά πολυποίκιλη ανθρώπινη ιδιότητα, και όχι με αναφορά στη διπολικότητα γυναικές-άνδρες.

Παράλληλα, όμως, στο πολιτικό επίπεδο, η συλλογιστική των ποσοτώσεων, που προωθήθηκε από το τέλος της δεκαετίας του 1980 και στην Ελλάδα, και κυρίως η όλη προβληματική που στηρίζει τη διεκδίκηση της ισάριθμης εκπροσώπησης ή συμμετοχής η οποία κερδίζει συνεχώς έδαφος (και εφαρμόζεται στη Γαλλία), παραπέμπουν πολύ περισσότερο στην προβληματική του «φεμινισμού της διαφοράς», κάνοντας απαραίτητη την επανεκτίμηση των δύο κεντρικών εννοιών της σχετικής θεωρητικής συζήτησης (ισότητα-διαφορά) που είναι προφανώς κεντρικές και για τη δημοκρατία.

Είπαμε παραπάνω ότι, η μειωμένη παρουσία γυναικών στις δομές πολιτικής εξουσίας αποτελεί δείκτη της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση, αλλά και μία από τις εκφράσεις της κατωτερότητας αυτής, ενώ παραπέμπει στους πολλαπλούς δομικούς και ιδεολογικούς αποκλεισμούς των γυναικών και στα διαφοροποιημένα πρότυπα ζωής ανάλογα με το φύλο. Και τονίσαμε ότι αυτό δεν εκπλήσσει, διότι εξ ορισμού στις εξουσιαστικές δομές συμμετέχουν κυρίως μέλη κυρίαρχων κοινωνικών κατηγοριών, με τη μειωμένη γυναικεία παρουσία στις δομές λήψης αποφάσεων να εικονογραφεί την αντίφαση μεταξύ της υποτέλειας που επιφυλάσσεται στις γυναίκες και της οικουμενικής ισότητας των δικαιωμάτων, η οποία αφορά τους «ελεύθερους και ίσους» πολίτες, θεωρητικά ανεξαρτήτως φύλου. **Ωστόσο, ενώ βλέπουμε πως προβληματική είναι η σχέση της δημοκρατίας με το σύστημα έμφυλων σχέσεων και όχι «απλώς» με τις γυναίκες, τα μέτρα που προωθούνται επικεντρώνονται αποκλειστικά σε αυτές, χωρίς να προσβάλλουν ούτε καν ιδεολογικά, το σύστημα έμφυλων σχέσεων.**

Μια ανασκόπηση του ιστορικού των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών στην Ελλάδα από το 1952 ως σήμερα, κάνει φανερό ότι η στέρησή τους ήταν πράγματι **ένα από τα αποτελέσματα και όχι η αιτία της κατωτερότητας στην κοινωνική τους θέση**: Γιατί η γυναικεία καταπίεση επιβίωσε βέβαια και μετά την απόκτηση του δικαιώματος της ψήφου από τις γυναίκες. Ένα δικαίωμα που δεν αναίρεσε, ούτε στο επίπεδο της καθημερινής πραγματικότητας, ούτε σ' αυτό των αντιλήψεων, την κατωτερότητα της κοινωνικής τους θέσης. Από αυτήν την άποψη, το αίτημα της μαζικότερης γυναικείας παρουσίας στη Βουλή και σε άλλες πολιτικές δομές, δεν αποτελεί από μόνο του διεκδίκηση της ουσιαστικής έμφυλης ισότητας, αν δεν συνοδεύεται και από το αίτημα του επαναπροσδιορισμού της ουσίας της πολιτικής. Ας μην ξεχνάμε εξάλλου ότι σύμφυτη με τη φεμινιστική αμφισβήτηση δεν είναι μόνο η καταγγελία του αποκλεισμού των γυναικών από τις δομές λήψης αποφάσεων, αλλά και, κυρίως, **η κριτική της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας των δομών αυτών, της οποίας ο ανδροκεντρισμός συνδέεται προφανώς με τον αποκλεισμό των γυναικών, αλλά δεν αναιρείται αυτόματα από κάποιες γυναικείες παρουσίες.**

Η διεκδίκηση της κατοχύρωσης της συμμετοχής γυναικών υποψηφίων σε ποσοστό τουλάχιστον 35% στα ψηφοδέλτια όλων των κομμάτων και στα διευθυντικά τους κλιμάκια, ένα αίτημα που προωθήθηκε μαζικά και συλλογικά από πολλές γυναικείες οργανώσεις στο τέλος της δεκαετίας του 1980, είχε αναμφίβολα ως στόχο να χτυπήσει ορισμένες από τις εκφράσεις της ανισότητας και ιδιαίτερα αυτή που αφορά την τεράστια διαφορά στην παρουσία ενός μέρους του εκλογικού σώματος στη Βουλή, στο μέτρο που αυτή απορρέει και από τις εσωκομματικές διεργασίες επιλογής και προβολής υποψηφίων. Το ερώτημα, όμως, που δημιουργείται αφορά το αν και σε ποιο βαθμό ο τρόπος με τον οποίο μεθοδεύεται η καταπολέμηση της συγκεκριμένης *έκφρασης* της έμφυλης ανισότητας, αποτελεί συγχρόνως και ουσιαστική καταγγελία και συμβολή στην καταπολέμηση της σχετικής κοινωνικής ανισότητας ή αντίθετα λειτουργεί στο ιδεολογικό επίπεδο νομιμοποιητικά προς όφελός της.

Ποιο ήταν το πρότυπο της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής που νομιμοποιείται στο ιδεολογικό επίπεδο μέσω της διεκδίκησης του 33% ή του 35%; Μήπως, και σε αντίθεση βέβαια με τις προθέσεις των συγκεκριμένων γυναικείων οργανώσεων, αυτό που διεκδικείται στο όνομα της ισότητας είναι τελικά η θεσμοθέτηση και ο εκσυγχρονισμός της ανισότητας; Δηλαδή, μήπως ανάγοντας σε αυτοσκοπό, κατά κάποιο τρόπο, την πάλη ενάντια σε μια από τις *εκφράσεις* της έμφυλης ανισότητας, διευκολύνουμε ιδεολογικά τη διαιώνισή της, μέσω της αποδοχής της γυναικείας μειονεξίας που διαφαίνεται στο σχετικό αίτημα; Γεννάται έτσι κι ένα γενικότερο *ερώτημα που αφορά το αν η μείωση του αποκλεισμού των γυναικών από τις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων αποτελεί ουσιαστική εγγύηση για τη μείωση του ανδροκεντρισμού που ενυπάρχει στην παραδοσιακή πολιτική πρακτική* ή αν αντίθετα, η διεκδίκηση της συμμετοχής στη νομή της εξουσίας αποτελεί τελικά εξαγνιστική διεργασία για την ίδια την ουσία της ανδροκρατίας, όπως αυτή κατεξοχήν εκφράζεται στον χώρο της πολιτικής.

Δύο λοιπόν είναι τα ερωτήματα (ένα γενικότερο και ένα πιο συγκεκριμένο και επίκαιρο) που διαμορφώνονται με βάση την παραπάνω προβληματική και τα οποία άπτονται άμεσα της σχέσης φεμινισμός-πολιτική: α) *Ποια είναι η ιδεολογική λειτουργία της διεκδίκησης* εκ μέρους γυναικείων οργανώσεων ή γυναικείων τμημάτων πολιτικών κομμάτων και γυναικών πολιτικών, μαζικότερης γυναικείας συμμετοχής στις *υπάρχουσες* δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων σε κάποιο προκαθορισμένο ποσοστό και μετά από συμφωνία με τις τελευταίες; β) *Τι σημαίνει στο επίπεδο των αντιλήψεων* η διεκδίκηση από την πλευρά των γυναικών (πολιτικών και μη) ενός ποσοστού που ανέρχεται σε 33%;

Πρέπει αρχικά να υπενθυμίσουμε ότι το αίτημα της μαζικότερης γυναικείας παρουσίας στο πολιτικό προσκήνιο δεν είναι ούτε νέο, ούτε αφήνει αδιάφορες τις πολιτικές δομές. Στο μέτρο μάλιστα που μοιάζει δεδομένη η όλο και μεγαλύτερη διάδοση της αντίληψης ότι δεν είναι πλέον κοινωνικά αποδεκτή η παραδοσιακή θέση της κατωτερότητας που επιφυλάσσεται στις γυναίκες, σε συνδυασμό με το ότι υπάρχουν στοιχεία που επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι σε ορισμένες εκλογικές αναμετρήσεις (σίγουρα όμως όχι σε όλες) οι γυναίκες εκλογείς προτιμούν γυναίκες υποψήφιες, όλοι οι ιδεολογικοί και πολιτικοί φορείς μπορούν δυνητικά να προσβλέπουν σε οφέλη από την προβολή γυναικών υποψηφίων.

Με δεδομένα τα παραπάνω, αλλά και με δεδομένη τη μαζικότητα της διάδοσης της αντίληψης ότι «θα ήταν καλύτερα αν υπήρχαν περισσότερες γυναίκες στη Βουλή» και ότι η μειωμένη παρουσία τους οφείλεται στο ότι «οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες να αναδειχθούν»,⁶⁶ είναι αναμενόμενο ότι οι φορείς εκείνοι των γυναικείων διεκδικήσεων

66. Με βάση στοιχεία από έρευνα του ΕΚΚΕ (1988) για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών και του ΕΚΠΑ (2006) για τις έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας. Βλ.: Μ.Παντελίδου Μαλούτα, 2007, 2012.

που εναποθέτουν πρωταρχικά, αν όχι αποκλειστικά, το ζήτημα της γυναικείας καταπίεσης στη σφαίρα του εποικοδομήματος (π.χ. στη νοοτροπία), θα διεκδικήσουν πιο ισότιμη εκπροσώπηση ως προς το φύλο στα ψηφοδέλτια. Είναι ενδεχομένως επίσης αναμενόμενο ότι γυναίκες που δραστηριοποιούνται στα γυναικεία τμήματα πολιτικών κομμάτων και συνειδητοποιούν το «μειονέκτημα» του φύλου τους ως προς την ανέλιξή τους στην κομματική ιεραρχία, θα διεκδικήσουν και αυτές μεγαλύτερη γυναικεία παρουσία στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων. Ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ως εύλογο το ερώτημα: **Γιατί 33%**; Πέρα δηλαδή απ' οποιαδήποτε προβληματική σχετικά με την ουσιαστική βαρύτητα ως μέτρου ισότητας, της ενδεχόμενης θεσμοθέτησης της παρουσίας γυναικών, είναι θεμιτό το ερώτημα που αφορά **το πώς νομιμοποιείται το αίτημα του 33% στη λογική αυτών που επιλέγουν τις ποσοστώσεις ως μέτρο**. Και συγκεκριμένα το 1989, όταν πρωτοεμφανίστηκε δυναμικά το αίτημα (35% τότε), πώς μπορεί να αιτιολογηθεί το ότι γυναικείες οργανώσεις διεκδίκησαν στο όνομα των γυναικών ένα ποσοστό συμμετοχής στα ψηφοδέλτια χαμηλότερο από το αντίστοιχο της κοινωνικής κατηγορίας την οποία δηλώνουν ότι εκπροσωπούν; Πώς είναι δυνατόν, δηλαδή, να αποδέχονται a priori ως **θεμιτό αντικείμενο διεκδίκησης** ένα ποσοστό κατά 15 τουλάχιστον εκατοστιαίες μονάδες μικρότερο από την πραγματική κοινωνική παρουσία των γυναικών, νομιμοποιώντας παράλληλα, κατά κάποιον τρόπο, την ανδρική κυριαρχία, αποδεχόμενες de facto ως θεμιτό το 65% των ανδρών; Αιτιολόγηση του γιατί 33 ή 35%, βεβαίως υπάρχει, και αναφέρεται στη σταδιακή βελτίωση και στην αναγκαστική μετριοπάθεια του αιτήματος, ώστε να καταφέρει να αποτελέσει αντικείμενο συναίνεσης. Και βεβαίως, το επιχείρημα αυτό δικαιώθηκε ιστορικά. Ωστόσο, πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι **τα μέτρα πολιτικής έχουν πάντα και μια συμβολική και ιδεολογική λειτουργία, που συμβάλλει στη νομιμοποίηση παραμέτρων που ενδεχομένως δεν αποτελούν μέρος του επιδιωκόμενου**.

Ενώ σε πολλές περιπτώσεις η ιδεολογική λειτουργία μέτρων και αιτημάτων που σχετίζονται με την έμφυλη ισότητα είναι διφορούμενη, μπορεί όντως κάποτε ακόμη και να αντιστρατεύεται την ίδια της τη λογική. Η συμβολική βαρύτητα της διεκδίκησης του 33% είναι τέτοια, ώστε θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι την ανάγει νομίζω σε πρότυπο της σχετικής λειτουργίας: Μήπως ισότητα σημαίνει απλώς την αποδοχή της γυναικείας παρουσίας σε παραδοσιακά ανδροκρατικά οχυρά, όπου η δραστηριότητά τους, οριοθετημένη και συχνά «γραφική», θα λειτουργεί ως άλλοθι του μη αποκλεισμού των γυναικών ως υποκειμένων/φορέων εξουσίας και ως αντικειμένων πολιτικού λόγου και πολιτικών ρυθμίσεων; **Μήπως όμως αγώνας για την ισότητα θα πρέπει να σημαίνει όχι τον εκσυγχρονισμό της ανισότητας, αλλά την καταγγελία της ουσίας της πολιτικής διαδικασίας, όπως μας είναι γνωστή σήμερα, που είναι σύμφυτη με τις κάθε είδους διακρίσεις, με στόχο τη διαμόρφωση συνθηκών για την εξάλειψη και των δύο προτύπων φύλου;** Η διεκδίκηση του 33% ως μέτρου προαγωγής της έμφυλης ισότητας και η κατοχύρωσή της που έγινε πολύ πιο εύκολα από το αναμενόμενο, **μήπως είναι ιστορικά ξεπερασμένη;** Μήπως δεν είναι αντάξια του σημερινού επιπέδου ανάπτυξης της φεμινιστικής προβληματικής και της γυναικείας κοινωνικής παρουσίας και εισφοράς, αφού μοιάζει να διεκδικείται λίγο μεγαλύτερη συμμετοχή στο ίδιο, παραδοσιακό, πολιτικό παιχνίδι, χωρίς αμφισβήτηση των βασικών του όρων, μεταξύ των οποίων είναι και η ανδρική πρωτοκαθεδρία; **Μήπως άλλα είναι τα ουσιαστικά μέτρα (ποια;) για την καταπολέμηση της έμφυλης ανισότητας** που παράλληλα θα συμβάλουν και στην άρση του δομικού πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών; **Αυτά αποτελούν ερωτήματα που στοχεύουν να τροφοδοτήσουν την προβληματική μας.**

Οι ποσοτώσεις φύλου ως φιλογυνικό μέτρο

Θα πρέπει εισαγωγικά να υπενθυμίσω εδώ ότι γενικά οι θετικές διακρίσεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι ποσοτώσεις φύλου, είναι εξαιρετικά αμφισβητούμενες ως μέτρο πολιτικής, και αυτό από πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους ιδεολογικές θέσεις. Ιδιαίτερα όσον αφορά θετικές διακρίσεις υπέρ γυναικών σε σχέση με πολιτικά αξιώματα, ο αντίλογος συνήθως υποστηρίζει ότι πρόκειται για γυναίκες *ήδη προνομιούχες* συνεπώς περιπεύουν. (Bacchi, 1996, 1). Άλλες κριτικές επικεντρώνονται σε έννοιες όπως: αξιοκρατία, ισότητα ευκαιριών/ισότητα στο αποτέλεσμα, ιδεολογική υποτίμηση, νομιμοποίηση της υποτέλειας προσασία, άλλες θέτουν θέματα θεωρίας της αντιπροσώπευσης, υπογραμμίζουν τις δύσκολες σχέσεις θετικών διακρίσεων και δημοκρατίας, που για άλλους είναι απαραίτητες για άλλους συνιστούν προσβολή κ.λπ. Και είναι αλήθεια ότι στο ζήτημα της έμφυλης ανισότητας οι θετικές διακρίσεις δεν αποτελούν μόνο μια ιστορία επιτυχιών και προόδου. Υπάρχει σαφώς και άλλη όψη, όπως δείχνει η εμπειρία πολλών χωρών.⁶⁷

Τα μέτρα για την αύξηση της παρουσίας γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, που συγκεκριμενοποιούνται κυρίως στις ποσοτώσεις, είναι κατά τη γνώμη μου **απολύτως θετικά ως φιλογυνικά μέτρα. Δηλαδή, ως μέτρα κατά του πολιτικού αποκλεισμού γυναικών και υπέρ της διευκόλυνσης μιας κατηγορίας γυναικών για την πρόσβασή της στην πολιτική διαδικασία.** Το φύλο, στον τομέα των πολιτικών δικαιωμάτων έχει πράγματι παραδειγματικό χαρακτήρα σχετικά με το πώς μπορεί, σε συνθήκες νομικής ισότητας που φαινομενικά περιλαμβάνουν όλες και όλους, να λειτουργήσουν αποκλεισμοί, στη βάση μιας ιδιότητας των πολιτών, όπως είναι το φύλο τους. Είναι προφανές ότι η πολιτική ισότητα που νομικά προβλέπεται, δομικά εμποδίζεται, άρα χρειάζονται μέτρα, ώστε η πολιτική ισότητα να αποκτήσει ουσία και περιεχόμενο. Το ερώτημα όμως είναι *τι είδους μέτρα*, δηλαδή ποια αντιμετώπιση του φύλου είναι πιο αποτελεσματική για τον εκδημοκρατισμό της Δημοκρατίας, και πρωτίστως, με ποιο στόχο: Θα στοχεύσουμε στη λιγότερο ασύμμετρη σχέση Δημοκρατίας και φύλου, επιδιώκοντας να αποκτήσει και γυναικείο πρόσωπο η Δημοκρατία δίπλα στο καθιερωμένο ανδρικό, όπως μοιάζει να επιδιώκεται μέσω των σχετικών πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο; Ή θα στοχεύσουμε στο να γίνει η Δημοκρατία πραγματικά αδιάφορη προς το φύλο, συνεπής προς τις συστατικές αρχές της, αναγνωρίζοντας παράλληλα την έμφυλη υπόσταση των πολιτών, ως ένα από τα πολλά χαρακτηριστικά τους που δεν αποκρυσταλλώνονται όμως σε πρότυπα ιεράρχησης, αφού δεν θα τους κατατάσσουν αμετάκλητα σε μία από δύο δεδομένα διαφορετικές κατηγορίες;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι νομίζω κρίσιμη για το εάν θα καταφέρουμε, υπηρετώντας την υπόθεση της ισότητας που είναι προφανώς εγγενής στην σύγχρονη θεωρία της Δημοκρατίας, να **αποφύγουμε να υποθηκεύσουμε το άλλο συστατικό του δημοκρατικού οράματος, που συμπυκνώνεται στην επιταγή της απελευθέρωσης από όλα τα δεσμά, συμπεριλαμβανομένων και αυτών του φύλου.** Απελευθέρωση που είναι απαραίτητη και για την ίδια την ουσιαστική εφαρμογή της αρχής της ισότητας, και η οποία συνθέτει τη μόνη στόχευση που μπορεί να ευνοήσει την πραγματική αδιαφορία προς το φύλο, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για μια πιο ουσιαστική έμφυλη Δημοκρατία.

67. Στο C.L. Bacchi (1996), όπου υπάρχει και πλούσια βιβλιογραφία, παρουσιάζεται μια ψύχραιμη και ζυγισμένη αποτίμηση των επιπτώσεων των θετικών διακρίσεων στην έμφυλη ανισότητα (με παραδείγματα από πολλές χώρες), σε αντίθεση με τη συνήθη απλοϊκή και άκριτη αποδοχή τους.

Συνεπώς, παρά τον θετικό χαρακτήρα μέτρων όπως οι ποσοτώσεις στα ψηφοδέλτια για μια κατηγορία γυναικών, από την οπτική της Δημοκρατίας, κι αν στόχος είναι να απαιτήσουμε την λειτουργία της κατά τρόπο ο οποίος να προσεγγίζει όλο και περισσότερο το επαναστατικό αξιακό περιεχόμενό της -που δεν είναι άλλο από το αίτημα *ισότητα και ελευθερία για όλους*- τότε, τέτοιου είδους μέτρα *δεν αρκούν*. **Διότι ταυτίζουν περιοριστικά την έννοια της Δημοκρατίας με αυτή του κράτους δικαίου, στοχεύοντας στην ισότητα μεταξύ δυο κατηγοριών πολιτών οι οποίοι προσλαμβάνονται ως εξ ορισμού *διαφορετικοί* μεταξύ τους, άρα εν πολλοίς ομοειδείς στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας, και έτσι αποδέχονται τα καταπιεστικά για όλες/ους όρια του φύλου**. Αντίθετα, οφείλουμε να απαιτήσουμε περισσότερα από τις πολιτικές για το φύλο, με στόχο την επίλυση της εγγενούς αντίφασης της Δημοκρατίας, που είναι βέβαια *η συνύπαρξη πολιτικής ισότητας και κοινωνικής ανισότητας*.

Μια παρατήρηση επιβάλλεται στο σημείο αυτό, όσον αφορά τη μορφή της ποσόστωσης που θεσμοθετήθηκε και εφαρμόζεται ήδη στη Γαλλία, την οποία εδώ αποκαλούμε ισάριθμη εκπροσώπηση. Είναι η γνωστή “*parité*”, ποσόστωση 50% που ακολουθεί τη λογική «είμαστε μισοί-μισοί στον πληθυσμό, άρα πρέπει να είμαστε αντίστοιχα και στη Βουλή». Η λογική αυτή πάσχει, εκτός των άλλων, και από την άποψη της παραποίησης της έννοιας της αντιπροσώπευσης, στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω. Δεν θα συζητήσω εδώ σε βάθος την “*parité*” (βλ. Βαρίκα, 1995). Την αναφέρω απλώς γιατί εκφράζει την ίδια λογική με τη δική μας ποσόστωση τραβηγμένη στα όριά της. Ωστόσο, ενώ, λόγω της λίστας και της υποχρεωτικής εναλλαγής γυναικείων και ανδρικών ονομάτων, το αναμενόμενο είναι ότι θα εκλεγεί περίπου ίσος αριθμός γυναικών και ανδρών στη Γαλλική Εθνοσυνέλευση, στην πράξη, δεν λειτουργεί πάντα έτσι η “*parité*”. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τα κόμματα μπορούν, πληρώνοντας πρόστιμο, να παρακάμψουν την υποχρέωση εναλλαγής ονομάτων στις λίστες. Και συχνότατα το κάνουν. Συνεπώς, είτε έχουμε ποσόστωση σε ένα εκλογικό σύστημα με σταυροδοσία, **οπότε δεν είναι δυνατό να έχει άμεσα θεαματικά αποτελέσματα, είτε «ισάριθμη εκπροσώπηση» που είναι δυνατό να έχει αν εφαρμοστεί πλήρως, σε κάθε περίπτωση χρειάζεται πολιτική βούληση για την εφαρμογή αντισεξιστικών μέτρων**. Ιδιαίτερα δε στην παρούσα συγκυρία της κρίσης, οπότε η συμβολή όλων χωρίς αποκλεισμούς για την αντιμετώπισή της προς όφελος όλων είναι περισσότερο από ποτέ επιβεβλημένη. Αλλά και στην ελληνική πολιτική σκηνή προβάλλεται έντονα τον τελευταίο καιρό το αίτημα της «ισόρροπης συμμετοχής» (ισάριθμης εκπροσώπησης:) στις πολιτικές δομές, χωρίς όμως την ιδεολογική νομιμοποίηση, που βρήκε στη Γαλλία, περί ουσιώδους διαφορετικότητας των υποκειμένων ως προς το φύλο. Προβάλλεται εδώ, αντίθετα, ως μεγαλύτερη και δικαιότερη ποσόστωση και ενίοτε ως προσωρινό μέτρο κατά του γυναικείου αποκλεισμού, κάτι που αποτελεί και τον μόνο **θεμιτό τρόπο προώθησης του αιτήματος από τη σκοπιά της δημοκρατικής θεωρίας**.

Πρόσθετο Υλικό για Συζήτηση

α. Παρακάτω, παραθέτω τρία κείμενα με διαφορετική επιχειρηματολογία, που εντάσσονται στο κλίμα της συζήτησης του 1989 περί ποσοτώσεων, και στα οποία φεμινιστικές ομάδες επιχειρηματολογούν υπέρ και κατά (τεύχος 4 του περιοδικού *Δίνη*, 1989, 97-101).

Είναι χρήσιμο, εκτός από την επιχειρηματολογία, να προσέξουμε και τη γλώσσα. Οι διατυπώσεις φέρουν τη σφραγίδα του φεμινιστικού λόγου της εποχής. Για παράδειγμα χρησιμοποιείται ενικός (η γυναίκα), κάτι που δεν συνηθίζεται πλέον (γιατί;) κλπ.

1^ο Κείμενο (*Δίνη*, 1989: σσ. 97-98)

Γυναικεία πολιτική και φεμινιστικές πρακτικές

Το αίτημα αυτό τίθεται και διεκδικείται κυρίως από γυναίκες ενταγμένες σε κόμματα που αναζητούν καλύτερους όρους συμμετοχής σ' αυτά και εν γένει στους πολιτικούς θεσμούς όπου δρουν και τα κόμματα με τα οποία συνδέονται, και οι οποίες βάζουν το θέμα της συν-διαχείρισης της εξουσίας, από την οποία άτυπα, λόγω ανδροκρατικών αντιλήψεων αποκλείεται «το μισό μέρος του πληθυσμού». Το αίτημα αυτό ακόμα τίθεται και διεκδικείται και σε συνάρτηση με τις επικείμενες εκλογές, με την «ευαισθησία» που θέλουν πάντα να εμφανίζουν τα κόμματα, σε ανάλογες περιπτώσεις, απέναντι στο γυναικείο τους εκλογικό κοινό, πάντα «πρόθυμων να ακούσουν τις γυναίκες» και να «συζητήσουν» τα προβλήματά τους ...

Ξεκινώντας από τις παραπάνω διαπιστώσεις, σχετικά με τους φορείς και τους στόχους της διεκδίκησης αυτής, θα θέλαμε να εκφράσουμε το δικό μας προβληματισμό γύρω από το ιδεολογικό της περιεχόμενο.

Ένα βασικό και εύλογο ερώτημα που θα θέλαμε να διατυπώσουμε είναι τι είδους πολιτική θα ασκηθεί από τις γυναίκες στα κέντρα λήψης των αποφάσεων; ... η κατηγορία βιολογικό φύλο είναι μη πολιτική κατηγορία και από μόνη της δεν σηματοδοτεί τίποτα... είναι προφανές ότι η λογική του αιτήματος «περισσότερες γυναίκες στα κέντρα λήψης των αποφάσεων» ουσιαστικά αποπολιτικοποιεί το όλο πρόβλημα. αγνοεί το γεγονός ότι οι γυναίκες -όπως εξάλλου και οι άνδρες- δεν είναι ούτε πολιτικά ούτε κοινωνικά ουδέτερες. Τι είδους λοιπόν πολιτική ασκούν οι γυναίκες, ως γυναίκες;

Ο μόνος τρόπος να απαντηθεί ένα τέτοιο ερώτημα, θα ήταν η -ρητή ή λανθάνουσα- επίκληση «των γυναικείων αξιών», της παραδοσιακής δηλαδή και κυρίαρχης συνάμα αντίληψης, ότι η «φύση» των γυναικών προσδιορίζει και την ψυχική τους ιδιοσυγκρασία, την κοινωνική και πολιτική τους συμπεριφορά ...

Το φεμινιστικό κίνημα, και εδώ στην Ελλάδα, δεν έθεσε ποτέ ως κεντρικό του πρόβλημα το ότι οι γυναίκες δεν συμμετέχουν αρκετά στα διάφορα αξιώματα της πολιτείας, «στα κέντρα λήψης των αποφάσεων». .Παράλληλα, δεν κεντράρισε τη δράση του απλά στην ισονομία, που από μόνη της -το ξέρουμε αυτό- δεν αρκεί να αλλάξει την υλική βάση της κατωτερότητας των γυναικών, κατά συνέπεια, δεν καθορίστηκε από την αναζήτηση θεσμικών ή μάλλον «διοικητικών μέτρων», που, ... τακτική που έχει αποδειχθεί ότι δεν θίγει ... τις πολύπλοκες δομές ιεραρχίας ανάμεσα στα φύλα. Αντίθετα, διαμορφώνοντας τη δική του πολιτική, βάζοντας το θέμα της απελευθέρωσης των γυναικών και της κατάρτησης των κοινωνικών φύλων, το σύγχρονο φεμινιστικό κίνημα άσκησε κριτική συνολικά στο σύστημα της κλασικής πολιτικής ...

Αυτόνομη Κίνηση Γυναικών, *Δίνη*, Φεμινιστικό Περιοδικό, Σπίτι Γυναικών

2° Κείμενο (Δίνη, 1989: σσ. 98-100)

Όχι στις διακρίσεις εις βάρος των γυναικών Θεσμοθέτηση ποσοστού συμμετοχής 35%

Εμείς οι γυναίκες απαιτούμε σήμερα, με την ευκαιρία της 8ης του Μάρτη, πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Δεν δεχόμαστε πια να είμαστε πολίτες υπό κηδεμονία.

Σε ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας, η γυναίκα βρίσκεται στη σκιά, ενώ η συμμετοχή της σε όλα τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα είναι αναμφισβήτητη. Στην εργασία μέσα και έξω από το σπίτι συμμετείχε πάντα, γεγονός που ούτε αναγνωρίζεται μέσα στην ιστορική μνήμη, που φέρει τη σφραγίδα της ανδροκρατίας, ούτε συνειδητοποιείται από την ίδια. Ήταν αποκλεισμένη επίσης από την ιδεολογική ζωή, τη διαμόρφωση ιδεών, την κουλτούρα. Μόνο μετά τον πόλεμο κατάφερε στην Ευρώπη να μπει στην ανώτατη εκπαίδευση. Και Βεβαίως, η γυναίκα ήταν και είναι αποκλεισμένη από τη λήψη των αποφάσεων που αφορούν και την ίδια.

Οι άντρες κερδίσανε ορισμένα δικαιώματα από τη γαλλική επανάσταση και μετά, αλλά η γυναίκα ακόμα, το 1989, δεν τα έχει αποκτήσει.

Κερδίσαμε το δικαίωμα της ψήφου από το 1952, αλλά η κοινωνία, με τις προκαταλήψεις και το πλέγμα των εξουσιών και συμφερόντων που έχει διαμορφώσει, μας έχει στερήσει από το δικαίωμα να εκλεγόμαστε και να συμμετέχουμε στα κέντρα λήψης των αποφάσεων. Απόδειξη η ανδροκρατία σε όλους τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και ο κατά φύλα καταμερισμός της δουλειάς στις πολιτικές και κοινωνικές οργανώσεις, όπου οι άντρες παίρνουν τις αποφάσεις και οι γυναίκες μόνο τις εκτελούν.

Ζητούμε θεσμοθετημένη κατοχύρωση ποσοστού συμμετοχής των γυναικών σε όλα τα κόμματα, τις επιτροπές και τα κέντρα λήψης αποφάσεων 35% τώρα, μεταβατικό με προοπτική το 50%. Αυτό το μεσοπρόθεσμο μέτρο, αν και διοικητικό, το θεωρούμε απαραίτητο για να πάψει η πολιτική και κοινωνική ζωή να ανδροκρατείται, για να πάψει η γυναίκα να παραγκωνίζεται και να χρησιμοποιείται από όλες τις παρατάξεις σαν αντικείμενο...

Απορρίπτουμε με αγανάκτηση τον ισχυρισμό ότι θέλουμε να εκλεγόμαστε λόγω του φύλου μας, επειδή είμαστε γυναίκες, και άρα αυτό είναι διάκριση εις όφελός μας. Αντίθετα, αρνούμαστε να μην εκλεγόμαστε επειδή είμαστε γυναίκες, αρνούμαστε τον παραγκωνισμό και τον κοινωνικό ρατσισμό...

Τέλος για μας ισότητα σημαίνει οι γυναίκες να μπορούμε να κινούμαστε χωρίς φόβο στα κοινά, όχι για να προσαρμόσουμε τη γυναίκα στην υπάρχουσα ανδροκρατική και καπιταλιστική κοινωνία, αλλά για ν' αλλάξουμε την κοινωνία.

Γι' αυτό συμμετέχουμε ολόψυχα στον αγώνα για τη θεσμοθέτηση ποσοστού συμμετοχής 35% σε όλους τους κοινωνικούς χώρους. Δεν πιστεύουμε βεβαίως ότι μ' αυτόν τον τρόπο θαλυθεί το πρόβλημα, αλλά έτσι θα βοηθήσουμε στη συνειδητοποίησή του και στην κινητοποίηση των ίδιων των γυναικών ...

Αυτόνομη Ομάδα Λάμια
Αθήνα, 8 Μάρτη 1989

3° Κείμενο (Δίλη, 1989: σσ. 101)

8 Μάρτη 1989

- Απαιτούμε την υλοποίηση της γραπτής δέσμευσης της ελληνικής κυβέρνησης «να αναγνωριστούν και να καταμετρηθούν οι αμειβόμενες και ιδιαίτερα οι μη αμειβόμενες συνεισφορές των γυναικών στους εθνικούς υπολογισμούς, σε οικονομικές στατιστικές και στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν» (άρθρο 120 του ΟΗΕ).
- Αγωνιζόμαστε για την επίτευξη μιας νέας οικολογικής ισορροπίας.
- Διεκδικούμε την κύρωση και επικύρωση της Σύμβασης της Νέας Υόρκης 1950 «για την καταστολή της σωματεμπορίας και της εκμετάλλευσης της πορνείας των άλλων».
- Ενδυναμώνουμε την αντίστασή μας στον αυξημένο έλεγχο των σωμάτων μας μέσα από τις νέες αναπαραγωγικές τεχνικές, που τα μελλοντικά αποτελέσματά τους είναι απρόβλεπτα για ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Ανασυντάσσουμε τις δυνάμεις μας
Σπάμε τη σιωπή μας
Διαρθρώνουμε το δικό μας λόγο
Δυναμώνουμε το αυτόνομο κίνημά μας
8 Μάρτη, κάθε μέρα
μια αρχή, μια συνέχεια, ένας αγώνας ...

Όχι στην ποσόστωση

- Είμαστε άνθρωποι, δεν «εξανθρωπιζόμαστε» με τεχνικές εξουσιών και μηχανισμών.
- Το θετικό αποτέλεσμα για τις κοινωνίες μας θα προέλθει μόνο από την αλλαγή του τρόπου σκέψης, του τρόπου ζωής, του μοντέλου ανάπτυξης μέσα από την κίνηση και τον αγώνα για την απελευθέρωση της-του ανθρώπου.
- Ο σημερινός πολιτικός, κομματικός και συνδικαλιστικός χώρος και λόγος είναι αναγκαίο να ανατραπεί. Πρέπει να καταργηθεί η μονομέρεια αυτού του λόγου απέναντι στις γυναίκες και όχι να εξωραϊζουμε τη ζωή μας, επειδή οι ανθρώπινες υπάρξεις δεν εξωραϊζούνται.

Όχι στη ποσόστωση
Γιατί δεν είμαστε μειονότητα
Γιατί δεν παζαρευόμαστε
Γιατί δεν αφορά την καθημερινότητά μας
Γιατί δεν εξουσιοδοτούμε καμία να μιλάει για τη ζωή μας και εν ονόματί μας
Γιατί δεν προάγει τη δημοκρατία και δεν κατοχυρώνει συνταγματικά δικαιώματά μας
Όχι στις χειρίστριες των εξουσιών και των μηχανισμών
Ναι στην αλλαγή της ζωής μας με αρχές-ιδεολογία-πολιτική και αγώνα.

Αδέσμευτη Κίνηση Γυναικών

Ασκληπιοῦ 109

β. Μεγάλος αριθμός γυναικείων οργανώσεων υπέγραψε επιστολή διαμαρτυρίας προς τον αρμόδιο Υπουργό για το θέμα της αλλαγής στην εφαρμογή των ποσοτώσεων, επιστολή που συνέταξαν η Πρόεδρος του Ιδρύματος Μαραγκοπούλου, Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου και η Πρόεδρος του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, Σ. Παναρέτου. (www.leaguewomenrights.gr). Σε αυτή, μεταξύ άλλων σημείωναν:

«Με δυσάρεστη έκπληξη είδαμε στον «Καλλικράτη» (άρθρα 18§ 3 και 120§ 3) όπως και στις σχετικές εγκυκλίους, ότι η ποσόστωση του 1/3 τουλάχιστο των υποψηφίων κατά φύλο θα υπολογίζεται όχι πλέον επί του αριθμού των υποψηφίων, όπως όριζε το άρθρο 75 Ν. 2910/2001 και το άρθρο 34 του Κώδικα Δήμων και Κοινοτήτων (Ν. 3463/2006), και όπως απαιτεί ο συνταγματικός σκοπός της ποσόστωσης, αλλά επί του αριθμού των μελών του δημοτικού συμβουλίου ή του συμβουλίου δημοτικής ή τοπικής κοινότητας.

Αυτό αποτελεί οπισθοδρόμηση που προσκρούει στο Σύνταγμα, και ιδίως στα άρθρα 4§2 και 116§2. Με την Αναθεώρηση του 2001, καταργήθηκαν οι αποκλίσεις από την ισότητα των φύλων που προέβλεπε η παλιά διατύπωση του άρθρου 116§2 του Συντάγματος. Αποκλίσεις είναι και οι περιοριστικές ποσοτώσεις και άλλα μέτρα που αντί να προωθούν, συρρικνώνουν το δικαίωμα της ισότητας. Αυτά απαγορεύονται πλέον από το Σύνταγμα...

Εάν το 1/3 υπολογίζεται επί του αριθμού των μελών, μειώνεται το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών. Διότι, κατά νόμο, κάθε συνδυασμός μπορεί να περιλαμβάνει αριθμό υποψηφίων μέχρι 50% αυξημένο σε σχέση με τον αριθμό των εκλεγομένων. Έτσι, πχ., το 1/3 επί των εκλεγομένων 30 μελών αντιστοιχεί σε 10 γυναίκες στο ψηφοδέλτιο, ενώ 1/3 επί των 45 υποψηφίων του ίδιου συνδυασμού πρέπει να είναι 15 γυναίκες τουλάχιστον στο ψηφοδέλτιο. ...

Οι διατάξεις αυτές αντίκεινται και στις επιταγές της «Διεθνούς Σύμβασης για την Εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών (CEDAW)», που κυρώθηκε με τον Ν. 1342/1983, και ιδίως στα άρθρα 3 και 4§1, που επιβάλλουν τη λήψη από τα Κράτη Μέλη θετικών μέτρων -ανάμεσα στα οποία ποσοτώσεις- που επισπεύδουν την επίτευξη της πραγματικής ισότητας...».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το μέλλον της σχέσης φύλου και πολιτικής και της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη, με έμφαση στη σημασία της αύξησης της παρουσίας γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο και τις αντίστοιχες δομές, αλλά και συζήτηση για το εάν «το φύλο του/της πολιτικού καθορίζει το φύλο της πολιτικής».

Για να συζητήσουμε το μέλλον της σχέσης φύλου και πολιτικής, θα πρέπει πρώτα να διευκρινίσουμε το πλαίσιο της συζήτησης. Κατά τη γνώμη μου, το κεντρικό ζήτημα σήμερα, για όλες τις κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται στο περιθώριο, και πρωτίστως για τις γυναίκες που αποτελούν την πολυπληθέστερη και αυτή που τέμνεται με όλες, είναι **πώς η αρχή της οικουμενικότητας της ιδιότητας του πολίτη, σεβόμενη την κάθε υποκειμενικότητα, θα εξασφαλίσει ισότιμη πρόσβαση στην ιδιότητα αυτή, πώς θα αναγάγει τη «διαφορετικότητα» σε κανόνα και όχι σε παρέκκλιση, πώς, δηλαδή, θα κατοχυρώσει θεσμικά την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων ως θεμιτή και αναμενόμενη. Ενδεχομένως το κλειδί προς αυτή την κατεύθυνση να μην είναι ένας νέος τρόπος να δούμε τη Δημοκρατία, ούτε καν μια άλλη συσχέτισή της με το φύλο, αντίθετα με αυτό που προβάλλει σήμερα ως κυρίαρχη πολιτική αμφισβήτησης από την πλευρά γυναικών πολιτικών. Εννοώ την αποδοχή της διχοτομίας του φύλου που διεκδικείται μέσω του αιτήματος της ισάριθμης ή ισόροπης εκπροσώπησης/συμμετοχής και των ποσοτώσεων. Εξάλλου, **δύσκολα θα βρούμε πιο ριζοσπαστικά και ανατρεπτικά αιτήματα από αυτά που ως αξίες είναι σύμφυτα με τη Δημοκρατία** (Natter, 1995, 268). Ίσως τελικά αυτό που χρειάζεται να είναι **μια νέα εννοιολόγηση του ίδιου του φύλου, μέσω της αμφισβήτησης του προφανούς, αυτού που προβάλλει ως δεδομένο και αυτονόητο**. Πράγμα εξαιρετικά δύσκολο, αφού το φύλο εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα πιο σταθερά σημεία αναφοράς για τη διαμόρφωση της ταυτότητας των υποκειμένων, και έναν από τους ισχυρότερους παράγοντες διαφοροποίησης στην κοινωνικοποίησή τους. Ωστόσο, για τη διαμόρφωση ουσιαστικών πολιτικών μέτρων για το φύλο, και για την αποτελεσματική πολιτική παρέμβαση όλων, γυναικών και ανδρών (αλλά ίσως πρωτίστως των γυναικών πολιτικών), είναι απαραίτητη προϋπόθεση **η κατανόηση του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής, που δομεί άνισα την κοινωνική πραγματικότητα που ζούμε, και που κάνει χειρότερες όλες τις άλλες μορφές ανισότητας**. Και αφού αποτελεί **κοινωνική κατασκευή**, μπορεί να αλλάξει η βαρύτητα και ο ρόλος του φύλου, ως παράγοντας ιεράρχησης και διαφοροποίησης της ζωής των ατόμων.**

Στα εξήντα χρόνια που οι Ελληνίδες συμμετέχουν έμπρακτα στο εκλογικό σώμα, εκτός από τις αλλαγές που παρατηρήθηκαν στη χρήση των πολιτικών τους δικαιωμάτων καθώς και σε σχετικές ρυθμίσεις και προσπάθειες για την αύξηση του αριθμού γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, σημειώθηκαν βέβαια και άλλες σημαντικές αλλαγές. Αλλαγές, αφενός στην κοινωνική πραγματικότητα, ιδιαίτερα σε σχέση με τη μαζική είσοδο γυναικών στην αγορά εργασίας και την κατανομή τους στους βασικούς παραγωγικούς τομείς, όπου σημειώνεται μεγάλη αύξηση στον τριτογενή υποδηλώνοντας και τη βελτίωση στο επίπεδο εκπαί-

δευσης των οικονομικά ενεργών γυναικών. Και αφετέρου, αλλαγές στο *θεσμικό πλαίσιο* των έμφυλων σχέσεων, οι οποίες έχουν καθοριστική σημασία για την ιδιότητα του πολίτη όπως βιώνεται από τις γυναίκες, αλλά και για τον «εκδημοκρατισμό της δημοκρατίας» στην Ελλάδα. Οι αλλαγές αυτές αποτέλεσαν, όπως είδαμε, συνέπεια φεμινιστικών και γυναικείων διεκδικήσεων, αλλά συγχρόνως εξυπηρέτησαν και τις ανάγκες μιας πολιτικής εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Παρ' όλες τις αλλαγές, η συνεχιζόμενη μειωμένη παρουσία γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων, που τεκμηριώνεται με βάση τα στοιχεία που είδαμε, δεν μπορεί παρά να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού, τόσο σε σχέση με το τι υποδηλώνει για το κυρίαρχο σύστημα έμφυλων σχέσεων στην ελληνική κοινωνία, όσο και για τα προβλήματα που δημιουργεί στη δημοκρατία. Παρά το ότι η σχετική ασυμμετρία μοιάζει πράγματι να υποχωρεί, αν κοιτάξουμε την εξηκονταετία των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, αυτό συμβαίνει κυρίως επιλεκτικά, σε συγκεκριμένους χώρους ή συγκυριακά (όταν υπάρχουν τέσσερις γυναίκες στην κυβέρνηση). Σίγουρα όμως, ακόμη και στο Κοινοβούλιο, όπου σήμερα υπάρχουν 63 γυναίκες (64, από τον Απρίλιο του 2013), οι μεταβολές είναι εξαιρετικά αργές και κυρίως, αναντίστοιχες με τις γενικότερες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις. Συνεπώς, όσο και αν έχουν γίνει σχετικές αλλαγές και στην Ελλάδα, όπως θέλουν να υπογραμμίζουν καλοπροαίρετοι σχολιαστές -και ενώ δεν πρέπει να υποτιμάται η σημασία της μειωμένης συμμετοχής γυναικών σε δομές λήψης αποφάσεων στον οικονομικό τομέα, το συνδικαλιστικό κ.ά.- **η σχέση φύλου και Δημοκρατίας όπως εκφράζεται μέσα από τη θέση των γυναικών στην πολιτική διαδικασία, εξακολουθεί σήμερα να είναι ιδιαίτερα προβληματική**, ενώ θέτει με οξύτητα ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και δικαιωμάτων. Για να αντιμετωπιστούν θα πρέπει πρώτα να διερευνηθεί σε βάθος το ποια πολιτική αντιμετώπιση του φύλου μπορεί να ευνοήσει την πραγματική αδιαφορία προς αυτό, γιατί μόνο έτσι η δημοκρατία θα πάψει πραγματικά να έχει φύλο, και συγκεκριμένα ανδρικό, με λίγες γυναικείες παρουσίες για εκσυγχρονιστική επίφαση.

Είπαμε ήδη, ότι το φύλο του ή της πολιτικού δεν καθορίζει κατ' ανάγκην και το φύλο της πολιτικής που ασκεί. Δηλαδή, δεν είναι οι γυναίκες στις δομές λήψης αποφάσεων, αλλά οι πολιτικές εκείνες θέσεις που θα προκαλέσουν αλλαγές στην πολιτική αντιμετώπιση του φύλου. Συνεπώς, **το ουσιαστικό ερώτημα περί εκπροσώπησης δεν συνδέεται τόσο με τη σύνθεση της Βουλής, αλλά με το περιεχόμενο και τη στόχευση των πολιτικών αποφάσεων που λαμβάνονται**. Παρόλ' αυτά, ο αριθμός γυναικών στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο στο είδος των πολιτικών που θεσμοθετούνται, ιδιαίτερα όμως όταν οι γυναίκες αυτές έχουν διασυνδέσεις με φορείς προώθησης πολιτικών ισότητας και με γυναικείες/φεμινιστικές οργανώσεις (Mazur, 2002). Αυτό δείχνει η διεθνής εμπειρία. Η δε αύξηση του αριθμού των γυναικών βουλευτών, ως εκπροσώπων του κοινωνικού συνόλου, αποτελεί σημαντικό μέτρο υπέρ της Δημοκρατίας, διότι καταδεικνύει ότι γίνεται προσπάθεια καταπολέμησης του πολιτικού αποκλεισμού μιας ακόμη κοινωνικής κατηγορίας, ενώ παράλληλα αποτελεί ένδειξη του ότι η ανισότητα που ενυπάρχει στο υπάρχον σύστημα έμφυλων σχέσεων σταδιακά μειώνεται.

Ωστόσο, ξέρουμε ότι για να συμμετέχουν οι πολίτες στα δημόσια πράγματα, όπως επιβάλλει η Δημοκρατία, πρέπει να έχουν και **«τη συνεχώς επαληθευόμενη βεβαιότητα ότι η συμμετοχή τους παίζει ρόλο»**, σύμφωνα με τη διατύπωση του Κ. Καστοριάδη. Πράγμα που δεν είναι δυνατό, παρά μόνο αν πρόκειται για συμμετοχή στη λήψη **«πραγματικών αποφάσεων, που επηρεάζουν τη ζωή τους»** (Καστοριάδης, 2010, 256). Προϋπόθεση για συμμετοχή επίσης, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, αποτελεί και η αίσθηση του πολίτη ότι **«η μοίρα του είναι ριζικά αλληλέγγυα με εκείνη όλων των άλλων»** (σ. 257). Τις τελευταίες δεκαετίες στην

Ευρώπη, παρατηρήθηκε αντίθετα μια εντεινόμενη τάση οι πολίτες να προσλαμβάνονται, και τελικά να διεκδικούν, όχι ως συμμετοχοί σε διαδικασίες που ξεπερνούν τις στενά ιδιωτικές τους ανάγκες, δηλαδή ως *πολιτικά* υποκείμενα που καθοδηγούνται από το δημόσιο συμφέρον, αλλά αντίθετα, ως *καταναλωτές*, που διεκδικούν ικανοποίηση από τις υπηρεσίες που τους παρέχονται. Και ο καθένας/μιά για τον εαυτό του/της. Διάκριση που είναι πολύ σημαντική, τόσο ως προς το είδος της πολιτικής συμμετοχής και της ιδιότητας του πολίτη που νομιμοποιεί, αλλά και ως προς την ποιότητα της δημοκρατίας που καθορίζεται έτσι.

Σ' αυτό το κλίμα, που βιώσαμε και στην Ελλάδα έντονα, η έλευση της κρίσης, μέσω της διαχείρισής της, οδήγησε τους πολίτες να έχουν περισσότερο από ποτέ την αίσθηση ότι όλα γίνονται ερήμην τους, ενώ η κυρίαρχη αφήγηση περί κρίσης για την οποία όλοι/όλες είμαστε υπεύθυνοι, όλοι/όλες έχουμε φταίξει και πρέπει τώρα να τιμωρηθούμε ώστε να εξαγνιστούμε, αποτελούν στοιχεία που **καθόλου δεν ενθαρρύνουν την ουσιώδη πολιτική συμμετοχή, και πρωτίστως των πιο ευάλωτων στο πεδίο της διεκδικητικής συμπεριφοράς πολιτών, που είναι συνήθως γυναίκες και μάλιστα συγκεκριμένης ταξικής προέλευσης**. Κόντρα σε αυτό το κλίμα πρέπει να κινητοποιηθούν νέες κατηγορίες γυναικών, αποφασισμένες να εισφέρουν στην πολιτική διαδικασία, δηλαδή στη διαχείριση της κοινής μας συμβίωσης, με στόχο το δημόσιο συμφέρον.

Ένα ερώτημα που επανέρχεται πειστικά όταν μιλάμε για πολιτικές για το φύλο γενικά, και ειδικότερα για τα μέτρα υπέρ της αύξησης της συμμετοχής γυναικών στις πολιτικές δομές, αναφέρεται στον στόχο: Στόχος θα είναι η λιγότερο ασύμμετρη σχέση Δημοκρατίας και φύλου, επιδιώκοντας να αποκτήσει και γυναικείο πρόσωπο η Δημοκρατία δίπλα στο καθιερωμένο ανδρικό, όπως μοιάζει να επιδιώκεται μέσω συγκεκριμένων πολιτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο;⁶⁸ (Για παράδειγμα, το να αποκτήσει και γυναικείο πρόσωπο η δημοκρατία αποτέλεσε εκπαιδευμένο στόχο που οδήγησε στην καθιέρωση της «ισάριθμης αντιπροσώπευσης» (“parité”) στη Γαλλία). Ή στόχο αποτελεί το να γίνει η δημοκρατία πραγματικά αδιάφορη προς το φύλο, συνεπής προς τις συστατικές αρχές της; Με άλλα λόγια, αυτό που πρωτίστως θα πρέπει να διευκρινιστεί είναι ποιο είναι τελικά το ζητούμενο στην προβληματική σχέση Δημοκρατίας και φύλου: Το να τοποθετηθούν περισσότερες γυναίκες σε θέσεις εξουσίας που παραδοσιακά ορίζονται ως ανδρικές; Ή το να διαμορφωθεί μια διαφορετική κοινωνία, στην οποία το φύλο δεν θα λειτουργεί διαμεσολαβητικά στις σχέσεις των υποκειμένων, ιεραρχώντας τα;

Ενδεχομένως, πιο συναφές με τη θεωρία της δημοκρατίας θα ήταν να υπογραμμιστεί ότι το ζήτημα δεν είναι, ούτε πώς θα γίνει σεβαστή μια θεσμοθετημένη διχοτομία (γυναίκες-άνδρες) που δημιουργεί ιεραρχήσεις, ούτε, αντίθετα, πώς θα καταφέρουμε να αγνοήσουμε το φύλο (κάτι που πάντα λειτουργεί εις βάρος όσων βρίσκονται σε κατώτερη θέση στη σχετική ιεραρχία) αλλά **πώς θα γίνει αποδεκτή η έμφυλη διάσταση των πολιτών στην πολλαπλότητά της, καθώς και πώς αυτή θα έχει σημασία μόνο ως μία από τις πολλές ατομικές ιδιαιτερότητές τους**. Ιδιαιτερότητες οι οποίες, σε αντίθεση με τις καθιερωμένες κατηγοριοποιήσεις των υποκειμένων, δεν θα αποκρυσταλλώνονται σε πρότυπα ιεράρχησης, αφού δεν θα κατατάσσουν τα υποκείμενα αμετάκλητα σε μία από δύο δεδομένα διαφορετικές κατηγορίες, και έτσι θα είναι ουσιαστικά άσχετες από την ιδιότητα του πολίτη. Η τελευταία αυτή συλλογιστική -η οποία βεβαίως δεν αναφέρεται ειδικά στην ελληνική περίπτωση, αλλά επιδιώκει να αντιμετωπίσει θεωρητικά το ζήτημα της σχέσης φύλου και δημοκρατίας- **δεν απορρίπτει τη χρήση ποσοτώσεων ως προσωρινό μέτρο εκτάκτου ανάγκης προκειμένου να αντιμετωπιστούν άμεσα κατάφωρες ανισότητες**. Υπογραμμίζει όμως τη σημασία που έχει ο *τρόπος* με τον οποίο προωθούνται και

68. Με την προβληματική αυτή ασχολούμαι στο: Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 2002.

νομιμοποιούνται ιδεολογικά τα σχετικά μέτρα και κυρίως, την αναγκαιότητα ενσωμάτωσής τους σε ένα ευρύτερο σχέδιο σημαντικών δομικών αλλαγών οι οποίες θα επιτευχθούν μέσω πολιτικών σε όλους ανεξαιρέτως τους τομείς. Έτσι, οι πολιτικές για το φύλο δεν θα περιορίζονται στην αντιμετώπιση επιμέρους εκφράσεων της ανισότητας. Διότι συχνά η αποσπασματική αντιμετώπιση, νομιμοποιεί περαιτέρω τη λογική της «γυναικείας διαφορετικότητας», που έρχεται σε αντίθεση με την επιδίωξη της δημοκρατικής συνύπαρξης όλων.

Σύμφωνα με τη σύγχρονη δημοκρατική θεωρία, η πάντα «υπό διαμόρφωση» Δημοκρατία (πρέπει να) στοχεύει στη μεγαλύτερη δυνατή ενίσχυση των δυνατοτήτων αυτο-πραγμάτωσης όλων των υποκειμένων, χαρακτηριστικό που την υποχρεώνει να αρνείται τις σταθερές και δεδομένες ταυτότητες που αποδίδονται σε αυτά, ώστε να είναι ανοικτή σε όλες και σε όλους. Επομένως, απαιτείται η διαμόρφωση ενός πλαισίου που θα επιτρέψει στα υποκείμενα, ατομικά και συλλογικά, να φανταστούν άλλους τρόπους έκφρασης της έμφυλης υπόστασής τους, πέρα από τις περιοριστικές επιταγές του τι σημαίνει «γυναίκα» και τι «άνδρας», και έτσι να θεσμοθετήσουν άλλες κοινωνικές και πολιτικές δομές και διαδικασίες, που θα έχουν τις προϋποθέσεις να είναι ουσιαστικά δημοκρατικές.

Συνεπώς, αν οι γυναίκες γενικά, και στην Ελλάδα ειδικότερα, πέτυχαν πάρα πολλά στη διάρκεια του 20ού αιώνα -ανάμεσα στα οποία η ψήφος έχει εξέχουσα θέση και ως προς την πρόσβαση στις πολιτικές δομές- συγχρόνως αυτά είναι και πολύ λίγα. Γιατί είναι συχνά αμφίβολο αν, οι σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν στο επίπεδο των δικαιωμάτων και οι όποιες μεταβολές στα πρότυπα ζωής των γυναικών, είναι ουσιώδεις για τον ιεραρχικό χαρακτήρα του συστήματος έμφυλων σχέσεων, ή αν απλώς αποτελούν εκσυγχρονισμό της ανισότητας. Κι αυτό γιατί το φύλο εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στις συνθήκες ζωής, τις οικογενειακές διαδρομές, την εργασία, τη συμμετοχή σε δομές λήψης πολιτικών και άλλων αποφάσεων, τις προσωπικές σχέσεις, τις επιδιώξεις, τις ευκαιρίες, τις αναμονές ακόμη και στα όνειρα των πολιτών.

Για να γίνει, συνεπώς, ουσιαστική η ιδιότητα του πολίτη για τις γυναίκες, δεν αρκεί, όπως βλέπουμε, η θεσμοθετημένη αύξηση της παρουσίας ορισμένων από αυτές στη λειτουργία της Δημοκρατίας: η ουσιαστική καταπολέμηση της ανισότητας δεν επιτυγχάνεται με την αντιμετώπιση μιας από τις εκφράσεις της. Αποτελεί συνάρτηση ευρύτερων στοχεύσεων και της στρατηγικής με την οποία αυτές υλοποιούνται, δεδομένου ότι προβληματική είναι η σχέση της Δημοκρατίας με το φύλο, και με τον τρόπο με τον οποίο αυτό εννοιολογείται, και όχι «απλώς» η σχέση της με τις γυναίκες, όπως πολλές φορές υπογραμμίσαμε. Και ενώ πρέπει να επιδιωχθεί η μαζικότερη δυνατή πρόσβαση γυναικών σε όλες τις δομές πολιτικής εξουσίας και σε όλες τις λειτουργίες της πολιτείας απρόσκοπτα, η ιδεολογική νομιμοποίηση της πρόσβασης αυτής θα πρέπει να μην σεβαστεί τα όρια του γνωστού και αναμενόμενου. Να αμφισβητήσει δηλαδή, παράλληλα, το φύλο ως παράγοντα διαφοροποίησης και όχι μόνο τον γυναικείο αποκλεισμό. Να προσβάλει μια πραγματικότητα που ιεραρχεί τους πολίτες με βάση το φύλο τους, και όχι να διεκδικεί την είσοδο των «γυναικείων αξιών» στην πολιτική. Έτσι ώστε να ακυρωθεί μια πραγματικότητα που μας ωθεί να βλέπουμε την κοινωνικοπολιτική πορεία των γυναικών ως «ειδική», ξεχωριστή από την «οικουμενική» πορεία, αυτή των ανδρών, αποδεχόμενες έτσι άρρητα την πολιτική πρωτοκαθεδρία τους.

Η προσέγγιση του στόχου αυτού και ο αγώνας για την υλοποίησή του, εμπλουτίζει παράλληλα και τις ίδιες τις γυναίκες που αποφασίζουν να τον υπηρετήσουν, συμβάλλει στην αυτογνωσία και την αυτοπραγμάτωσή τους, και τους επιτρέπει να διαμορφώσουν την αίσθηση ότι είναι συμμετόχες σε μια διαδικασία κοσμοϊστορικών αλλαγών, σημαντικό βήμα και προϋπόθεση, προς την κατεύθυνση της ουσιαστικά ισότιμης και δημοκρατικής συμβίωσης όλων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλιογραφικός Οδηγός για Περαιτέρω Εμβάθυνση

- Βερναρδάκης, Χ., (2011), *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα: Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης, 1990-2010*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Βερναρδάκης Χ., Μαυρή Γ., Φαναράς Σ., (1994), *Έρευνα Πολιτικής Κουλτούρας*, 3ο Συνέδριο ΠΑΣΟΚ, VPRC, Αθήνα: Απριλίου 1994.
- Βούλγαρης, Γ., Νικολακόπουλος, Η., Ρίζας Σ., Σακελλαρόπουλος, Τ., Στεφανίδης, Ι., (2011), *Ελληνική Πολιτική Ιστορία, 1950-2004*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Διαμαντούρος Ν., (2000), *Πολιτισμικός διείσμος και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μάντεσης, Α. Ι., Παπαδημητρίου, Γ., (1983), *Το Σύνταγμα του 1975*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Νικολακόπουλος, Η., (1989), *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2012), *Πολιτική συμπεριφορά: Θεωρία, Έρευνα και ελληνική πολιτική*, Αθήνα: Σαββάλας (ιδιαίτερα Κεφάλαιο 7 «Φύλο και Πολιτική Συμμετοχή, σσ. 259-296).
- Παπαδημητρίου, Γ., (1981), *Συνταγματικό Δίκαιο. Τα όργανα του κράτους, τεύχος Α΄, Το Εκλογικό Σώμα*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Σαμίου, Δ., (2013), *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελλήνων 1864-1952. Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Αθήνα: Σάκκουλας - ΕΙΕ.
- Σωτηρέλης, Γ., Ξηρός Θ., (επιμ.) (2011), *Το Σύνταγμα της Ελλάδας. Εισαγωγή, Σταθμοί της Συνταγματικής Ιστορίας*, Κείμενο, Ευρετήριο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.

Βιβλιογραφικές Αναφορές:

α) Ελληνόγλωσσες

- Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α., (επιμ.) (1985), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα: Γνώση.
- Αβδελά, Ε., (1988), «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις», στο: Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζιωσήφ, Χ. (επιμ), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 193-204.
- Αγκασενσκή, Σ., (2000), *Πολιτική των φύλων*, Αθήνα: Πόλις.
- Αθανασάτου, Γ., (1995), «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους», στο: Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Αθήνα: Σάκκουλας, σσ. 295-307.
- Αλιβιζάτος, Ν., (1981), «*Βουλή και κυβέρνηση στη νομοθετική λειτουργία*», Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, 1, σσ. 80-94.

- Αλιβιζάτος, Ν., (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αυδή-Καλκάνη, Ι., (1997), *Μια αντάρτισσα της Πόλης στην ταραγμένη Αθήνα: Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού (1880-1952)*, Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Βαρίκα, Ε., (1987), *Η εξέγερση των κυριών*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Βαρίκα, Ε., (1992), «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο: Ε. Λεοντίδου, S. Ammer S. (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σσ.67-80.
- Βερβενιώτη Τ., (1993), «Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-44)», *Δίπνη*, 6, σσ. 180-195.
- Βερβενιώτη, Τ., (1994), *Η γυναίκα της αντίστασης*, Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Βερναρδάκης, Χ., (2011), *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα: Οι μετασχηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης, 1990-2010*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Βερναρδάκης, Χ., (2013), «Η σημερινή κρίση και οι παλαιότερες 'κρίσεις'», στο: Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, *Κρίση και πολιτικό σύστημα*, Αθήνα: Εκδόσεις του Μορφωτικού Ιδρύματος της ΕΣΗΕΑ, σσ. 19-23.
- Βερναρδάκης Χ., Μαυρής Γ., Φαναράς Σ., (1994), *Έρευνα Πολιτικής Κουλτούρας*, 3ο Συνέδριο ΠΑΣΟΚ, VPRC, Αθήνα: Απριλίου 1994.
- Bock, G., (1993), «Πέρα από τις διχοτομίες: Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών», *Δίπνη*, 6, σσ. 55-83.
- Βουλή των Ελλήνων, 1997, 2001, 2005, *Έλληνες Βουλευτές και Ευρωβουλευτές*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Βούλγαρης, Γ., Νικολακόπουλος, Η., Ρίζας Σ., Σακελλαρόπουλος, Τ., Στεφανίδης, Ι., (2011), *Ελληνική Πολιτική Ιστορία, 1950-2004*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α., (2002), «Κατακτώντας την πολιτική ισότητα», *Καθημερινή*, 15.12.2002, Γυναίκα και πολιτική, σσ. 21-23.
- Γκιζέλης, Γ., (2009), *Το πελατειακό σύστημα, η ελληνική γραφειοκρατία και οι παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής ιδιαιτερότητας*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Γλώσσας.
- Δερτιλής, Γ.Β., (2005), *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, τόμ. Α΄-Β΄, Αθήνα: Εστία.
- Διαμαντούρος Ν., (2000), *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Διαμαντούρος, Ν., (2002), *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Διαβάζω, (1988), *Το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο*, τεύχος 198.
- Ιωακειμίδης, Π.Κ., (1997), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση 1981-1996*. Επιλογή Βιβλιογραφίας, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ιωακειμίδης, Π.Κ., (2007), *Θα επιβιώσει η Ευρωπαϊκή Ένωση;*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ιωακειμίδης, Π.Κ., (2008), *Η Συνθήκη της Λισαβόνας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Ν., (1999), «Υποαντιπροσώπευση των γυναικών και δημοκρατία: Η συνταγματικότητα των ποσοτώσεων», στο: Διοτίμα - Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων: Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 461-477.
- Καστοριάδης, Κ., (2010), *Ακυβέρνητη κοινωνία. Συνεντεύξεις και συζητήσεις 1974-1997*, Αθήνα: Ευρασία.
- Κονδύλη, Μ., Ψαρρά, Α., (1989), «Πολιτική, φύλο, γυναικεία πολιτική», *Δίπνη*, 4, σσ. 13-18.
- Λεποκαρίδης, Σ., (2003), *Η πρώτη ελληνίδα βουλευτής*, Αθήνα: Εκδόσεις Ζήτη.
- Lowndes, V., (2010), «Να τα καταφέρεις ή να επιτύχεις; Γυναίκες, κοινωνικό κεφάλαιο και πολιτική συμμετοχή», στο: Μ. Λεοντίνη (επιμ.) *Φύλο και κοινωνικό κεφάλαιο*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 235-274.
- Μακρυδημήτρης, Α., (επιμ.) (2003), *Αυτοδιοίκηση και κράτος στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Σάκκουλας.

- Μάνεσς, Α., (2007), *Συνταγματικό Δίκαιο Ι*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Μαραβέγιας, Ν., Σακελλαρόπουλος Θ., (2007), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα*, Αθήνα: Διόνικος.
- Μαραβέγιας, Ν., (επιμ.) (2008), *Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρελθόν, Παρόν, Μέλλον*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαραβέγιας, Ν., Τσινισιζέλης, Μ., (2007), *Νέα Ευρωπαϊκή Ένωση: Θεωρία-Θεσμοί-Πολιτικές*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μεγnaud, J., (2002), *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Μηνιάτη, Α., (1982), *Ιστορία της γυναικείας ψήφου στη χώρα μας*, Αθήνα.
- Μόσχου-Σακορράφου, Σ., (1990), *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα.
- Nugent, N., (2004), *Πολιτική και Διακυβέρνηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Ξηραδάκη, Κ., (1988), *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες, 1830-1936*, Αθήνα: Γλάρος.
- Νικολακόπουλος, Η., (1985), *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964: Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Νικολακόπουλος, Η., (1989), *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Νικολακόπουλος, Η., (1990), «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο: Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα τη δεκαετία του '80*, Αθήνα: ΕΕΠΕ/Θεμέλιο, σσ. 203-237.
- Νικολακόπουλος, Η., (2001), *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα: Πατάκης.
- Νικολακόπουλος, Η., Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1988), *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/Γενική Γραμματεία Ισότητας.
- Ντε Κερβαντούε, Α., Μοσύ-Λαβώ, Ζ., (2000), *Οι γυναίκες δεν είναι σαν τους άλλους*, Αθήνα: Πόλις.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1987), «Γυναίκες και πολιτική/γυναίκες και Πολιτική Επιστήμη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 65, σσ. 3-22.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1989), «Οι Ελληνίδες και η ψήφος: Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 73, σσ. 3-38.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1992), *Γυναίκες και πολιτική*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2002), *Το φύλο της δημοκρατίας: Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2006), *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου/Μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2007), «Κρατικός φεμινισμός, πολιτικές για την έμφυλη ισότητα και κοινωνικές αντιλήψεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 29/2007, σσ. 5-39.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2010), «Η 'ανισότητα των φύλων' ως πρόβλημα πολιτικής: Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», στο: Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης, (επιμ.), *Φύλο, και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα, Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2010α), «Αλλαγές στις πολιτικές αντιλήψεις των νέων γυναικών στο τέλος του 20ου αιώνα», στο: Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίου, Ι. Παπαθανασίου, *Η ελληνική νεολαία τον 20ο αιώνα*, Αθήνα: ΑΣΚΙ/Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς/Θεμέλιο
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (2012), *Πολιτική συμπεριφορά: Θεωρία, Έρευνα και ελληνική πολιτική*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παπαγιαννάκη, Μ., Φραγκουδάκη, Α., (1989), «Μήπως το καινούργιο 'δικό μας δωμάτιο' έχει ένα μπαλκόνι που βλέπει στο γκρεμό;», *Δίψη*, 4, σσ. 10-12.
- Παπαδημητρίου, Γ., (1981), *Συνταγματικό Δίκαιο. Τα όργανα του κράτους, τεύχος Α', Το Εκλογικό Σύστημα*, Αθήνα: Σάκκουλας.

- Petrooulos, J., (1985-6), *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τόμ. Α-Β, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Σαμίου, Δ., (1989), «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων*, 12, σσ. 161-172.
- Σαμίου, Δ., (1992), «Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1860-1960)», στο, Λεοντίδου, Ε. Ammer, S., *Η Ελλάδα των γυναικών*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις/Γαία1, σσ. 57-63.
- Σαμίου, Δ., (2005), «Η ψήφος των γυναικών», στο: Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος, (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 298-299.
- Σαμίου, Δ., (2013), *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων 1864-1952. Ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Αθήνα: Σάκκουλας - ΕΙΕ.
- Σπανού, Κ., (1998), «ΠΑΣΟΚ και δημόσια διοίκηση», στο: Μ. Σπουρδαλάκης, (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ-Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Αθήνα: Πατάκης.
- Σπουρδαλάκης, Μ., (1990), *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα: Εξάντας.
- Στρατηγάκη Μ., (2007), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Σωτηρέλης, Γ.Χ., (1991), *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σωτηρέλης, Γ., Ξηρός Θ. (επιμ.) (2011), *Το Σύνταγμα της Ελλάδας. Εισαγωγή, Σταθμοί της Συνταγματικής Ιστορίας*, Κείμενο, Ευρετήριο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Τσαλδάρη, Λ., (1961), *Η εξέλιξη της γυναίκας εις την σύγχρονον κοινωνίαν*, Αθήνα.
- Τσαλδάρη, Λ., (1967), *Εθνικά Κοινωνικά Πολιτικά Προσπάθειαι. Τόμος Α΄: Το παιδί και η γυναίκα, Τόμος Β΄: Τα κοινωνικά και τα εθνικά θέματα*, Αθήνα.
- Τσαπόγας, Μ., (2004), «Το Σύνταγμα του 1864 και η εφαρμογή του μέχρι το 1909», στο: *30 χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Τα Ελληνικά Συντάγματα από το Ρήγα έως σήμερα*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, σσ. 67-72.
- Τσουκαλάς, Κ., Καφετζής, Π., (2008), «Περί πολιτικής διαφθοράς», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31, σσ. 5-45.
- Τσουκαλάς, Κ. (2012), *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Υπουργείον Εσωτερικών (1953), *Γιατί πρέπει να ψηφίζεις, Διαφωτιστικόν φυλλάδιον δια τας Ελληνίδας εκλογείς*, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α., (1987), «Γλώσσα λανθάνουσα», *Δίμη*, 2, σσ. 27-28.
- Φραγκουδάκη, Α., (1988), «Γλώσσα λανθάνουσα-2: Η θυγάτηρ της Εύας και το επικρατέστερο γένος», *Δίμη*, 3, σσ. 82-85.
- Φραγκουδάκη, Α., (1989), «Γλώσσα λανθάνουσα-3: ή γιατί δεν υπάρχουν βουλευτρίες παρά μόνο χορεύτριες», *Δίμη*, 4, σσ. 42-44.
- Χατζηβασιλείου, Ε., (2013), «Σημείωμα του επιμελητή της σειράς», *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου II*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Χαραλάμπης, Δ., (1998), *Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Χαραλάμπης, Δ., (1998α), «Η δημοκρατία στο τέλος του αιώνα: Μεταεθνικές προοπτικές και κίνδυνοι», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 96-97, Β΄-Γ΄, σσ. 311-330.
- Χλέπας, Ν.Κ., (1999), *Η τοπική διοίκηση στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Χλέπας, Ν.Κ., (2005), *Ο Δήμαρχος, τόμος πρώτος, Ο Δήμαρχος ως αιρετός γηγένης*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χρονάκη Παπαμίχου, Ζ., (1982), «Το γυναικείο κίνημα», *Ελλάδα, Ιστορία, Πολιτισμός, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία*, 7, σσ. 322-341.
- Χρυσόγονος, Κ., (2003), *Συνταγματικό Δίκαιο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Φαρρά, Α., (1988), «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο», στο: Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζιωσήφ, (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 67-82.
- Φαρρά, Α., (1988α), «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, 198, σσ. 29-36.
- Φαρρά, Α., (1999), «Μπρέτα ή πολίτις: Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης 1870-1920», στο: Διοτίμα - Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών, *Το φύλο των δικαιωμάτων: Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα: Νεφέλη, σσ. 90-108.
- Φαρρά, Α., (2003), «Γυναίκες στο κυνήγι της ηδονής και της ψήφου», στο: Χ. Βλαχούτσικου, (επιμ.), *Όταν γυναίκες έχουν διαφορές*, Αθήνα: Μέδουσα, σσ. 182-218.

β) Ξενόγλωσσες

- Arblaster, A., (1991), *Democracy*, Milton Keynes: Open University Press.
- Bacchi, C.L., (1996), *The politics of affirmative action*, London: Sage.
- Berlin, I., (1969), *Four essays on liberty*, Oxford: Oxford University Press.
- Bottomore, T., (1983), *Political Sociology*, London: Hutchinson.
- Burton, C., (1985), *Subordination: Feminism and social theory*, Sidney: Allen&Unwin.
- Collin, F., Pisier, E., Varikas, E., (2000), *Les femmes de Platon à Derrida: Anthologie Critique*, Paris: Plon.
- Connell, R.W., (1983), *Which way is up?*, London: Allen&Unwin.
- Dahl, R., (1989), *Democracy and its critics*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R., (1998), *On democracy*, New Haven: Yale University Press.
- Dalton, R.J., Kuechler, M. (eds), (1990), *Challenging the political order: New social and political movements in Western Democracies*, Cambridge: Polity Press.
- Davis, K., Leijenaar, M., Oldersma, J. (eds) (1991), *The gender of power*, London: Sage.
- Delphy, Ch., (1984), *Close to home*, London: Hutchinson.
- Delphy, Ch., Mathieu, N.C., Hanmer, J., Plaza, M., (1977), "Variations sur des thèmes communs", *Questions féministes*, 1, pp. 3-19.
- Flax, J., (1987), "Postmodernism and gender relations in feminist theory", *Sings*, 12, 4, pp. 621-643.
- Firestone, S., (1971), *The dialectic of sex: The case for feminist revolution*, London: Jonathan Cape.
- Fraser, N., (1996), "Equality, difference and radical democracy: The United States feminist debates revisited", in: D. Trend, (ed.), *Radical democracy: Identity, citizenship and the state*, London: Routledge, pp.197-208.
- Gertzog, I, (1984), *Congressional women*, New York: Praeger.
- Kitromilides, P.M., (1983), "The enlightenment and womanhood: Cultural change and the politics of exclusion", *Journal of Modern Greek Studies*, 1, pp. 39-61.
- Lister, R., (1997), *Citizenship. Feminist perspectives*, London: MacMillan.
- Leijenaar, M., (1993), "A battle for power: Selecting candidates in the Netherlands", in: J. Lovenduski, P. Norris (eds.), *Gender and Party Politics*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication pp. 205-230.
- Lombardo, E., (2003), "EU gender policy: Trapped in the 'Wollstonecraft dilemma'?", *The European Journal of Women's Studies*, 10, 2, pp. 159-180.
- Lovenduski, J., Hills, J., (1981), *The politics of the second electorate*, London: Routledge.
- Lovenduski, J., Norris, P. (eds) (1993), *Gender and party politics*, London: Sage.
- Lovenduski, J., (1993), "The dynamics of gender and party", in: J. Lovenduski, P. Norris, P. (eds), *Gender and party politics*, London: Sage, pp. 1-15.
- Lukes, S., (1987), *Power: A radical view*, London: MacMillan.
- Mavris, Y., (2012), "Greece's austerity election", *New Left Review*, 76, pp. 95-107.
- Meier, P. Lombardo, E., Bustelo, M., Pantelidou Maloutas, M., (2005), "Gender mainstreaming and the benchmarking fallacy of women in political decision-making", in: M. Verloo, M. Pantelidou Maloutas (eds), Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe, *Thematic issue of The Greek Review of Social Research*, 117, pp. 35-62.
- Norris, P., Lovenduski, J., (1995), *Political recruitment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Offe, C. (1990) "Reflections on the institutional self-transformation of movement politics: a tentative stage model" in: R.J. Dalton & M. Kuechler (eds.), *Challenging the Political Order*. Cambridge: Polity.
- Okin, S.M., (1979), *Women in western political thought*, Princeton: Princeton University Press.
- Pantelidou Maloutas, M., (2005), "Comparing frames, framing comparisons. Greece/EU frames on gender inequality in politics", in: M. Verloo, M. Pantelidou Maloutas (eds), Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe, *Thematic issue of The Greek Review of Social Research*, 117, pp.149-168.

- Pateman, C., (1988), *The sexual contract*, Cambridge: Polity Press.
- Pateman, C., (1989), *The disorder of women*, Cambridge: Polity Press.
- Phillips, A., (1991), *Engendering democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Phillips, A., (1993), *Democracy and difference*, Cambridge: Polity Press.
- Randall, V., (1982), *Women and politics*, London: Macmillan.
- Randall, V., Waylen, G., (eds) (1998), *Gender, politics and the state*, London: Routledge.
- Riot-Sarcey, M., Varikas, E., (1988), "Reflections sur la notion d'exceptionnalité", *Les cahiers du GRIF*, 37/38, pp. 77-89.
- Sainsbury, D., (1993), "The politics of increased women's representation: The Swedish case", in: J. Lovenduski, P. Norris, (eds). *Gender and Party Politics*. London: Sage.
- Sineau, M., (1988), *Des femmes en politique*, Paris: Economica.
- Skjeie, H., (1993), "Ending the male political hegemony: The Norwegian experience", in: J. Lovenduski, P. Norris, (eds). *Gender and Party Politics*. London: Sage.
- Stacey, M., Price, M., (1981), *Women, power and politics*, London: Tavistock.
- Stratigaki, M., (2005), "Gender mainstreaming vs positive action: An on-going conflict in EU gender equality policy", *European Journal of Women Studies*, 12, 2, pp. 165-186.
- Touraine, A., (1994), *Qu'est-ce que la démocratie?*, Paris: Fayard.
- Verloo, M., (2002), *The development of gender mainstreaming as a political concept for Europe*, *Conference on Gender Learning*, Leipzig.
- Verloo, M., Pantelidou Maloutas, M., (2005), "Differences in the framing of gender inequality as a policy problem across Europe", *Thematic issue of The Greek Review of Social Research*, 117, pp. 3-10.

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (ΚΕΘΙ)

Χαρ. Τρικούπη 51 & Βαλτετσίου, 106 81 Αθήνα

Τηλ.: 210 3898000, Fax: 210 3898058

E-mail: kethi@kethi.gr, kethi@gynaikes-politiki.gr

www.kethi.gr, www.gynaikes-politiki.gr

ISBN: 978-960-6737-31-2

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης